

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 3-4 (170) | str. 263–512

Robin Dolar, *Zgodovina skozi periodizacijo: pojem pozne predmodernosti* • Neva Makuc, *Prva habsburško-beneška vojna in dnevnik Leonarda Amasea iz obdobja 1508–1510* • Nina Ošep, *Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji* • Jan Lhoták, *Burghership and honorary burghership in the Habsburg monarchy 1848–1918. Honorary categories or conflictual political fields?* • Jan Bernot, *Boj za šolo na Travi. O nacionalni diferenciaciji na obrobju Kočevske v zadnjih desetletjih 19. stoletja* • Janez Mlinar, *Tone Smolej, Ljudmila Štrekelj, pozabljena prva slovenska doktorica zgodovine* • Gašper Gabrijelčič, *The Origins of U.S. Bilateral Foreign Assistance. The Marshall Plan – A Benchmark for Contemporary U.S. Foreign Aid?*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 3-4 (170) | str. 263–512

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. november 2024.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2024: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, december 2024

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on November 15, 2024.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2024): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, December 2024

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Robin **Dolar**, Zgodovina skozi periodizacijo:
 pojem pozne predmodernosti270–326
 History Through the Lens of Periodization: The Concept of Late
 Premodernity
- Neva **Makuc**, Prva habsburško-beneška vojna in dnevnik
 Leonarda Amasea iz obdobja 1508–1510328–342
 The First Habsburg-Venetian War and Leonardo Amaseo's
 Diary from 1508–1510
- Nina **Ošep**, Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki
 gospostva Gornji Grad344–375
 Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys
 on the execution of the land relief in Carniola
- Jan **Lhoták**, Burghership and honorary burghership in
 the Habsburg monarchy 1848–1918.
 Honorary categories or conflictual political fields?376–402
 Meščanstvo in častno meščanstvo v habsburški monarhiji 1848–1918.
 Častne kategorije ali polja političnih konfliktov?
- Jan **Bernot**, Boj za šolo na Travi. O nacionalni diferenciaciji na obrobju
 Kočevske v zadnjih desetletjih 19. stoletja404–420
 Struggle for a School at Trava. On National Differentiation
 on the Outskirts of the Gottschee Region in the Final Decades
 of the 19th Century
- Janez **Mlinar**, Tone **Smolej**, Ljudmila Štrekelj, pozabljena
 prva slovenska doktorica zgodovine422–439
 Ljudmila Štrekelj, the Forgotten First Slovenian Woman
 with a Doctorate in History
- Gašper **Gabrijelčič**, The Origins of U.S. Bilateral Foreign Assistance.
 The Marshall Plan – A Benchmark for Contemporary
 U.S. Foreign Aid?440–469
 Začetki bilateralne zunanje pomoči ZDA.
 Marshallov načrt – zlati standard za sodobno zunanjo pomoč?

Zapisi – Notes

Rok Stergar , Walter Lukan, zgodovinar dunajske šole (ob njegovi osemdesetletnici)	472–477
Walter Lukan, a historian of the Vienna School, on the occasion of his 80th birthday.	

Jubileji – Anniversaries

95 let dr. Eme Umek (Andrej Nared)	480–483
On the Occasion of Dr Ema Umek's 95th Birthday	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Herwig Wolfram, Rimsko cesarstvo in njegovi Germani: pripoved o izvoru in prihodu (Rok Ribič)	486–489
Lilijana Žnidaršič Golec, Metoda Kokole (ur.), Jurij Slatkonja (1456–1522): od Kranjske do Dunaja (Janez Höfler) ...	490–494
Darja Mihelič, Obzorje duha Istranov zgodnjega novega veka. Popis zapuščine premožnega meščana (1599) (Ignacij Voje)	495–497
Sergije Dimitrijevič, Tuji kapital v gospodarstvu bivše Jugoslavije (Neven Borak)	498–500
Janez Mulec, Življenjska pot matematika Iva Laha (Željko Oset)	501–502

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	504–507
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 78, 2024	508–512
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 78, 2024	

Razprave

Robin Dolar

Zgodovina skozi periodizacijo: pojem pozne predmodernosti

DOLAR, Robin, asist. mag. zgodovine, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, robin.dolar@ff.uni-lj.si
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6390-863X>

Zgodovina skozi periodizacijo: pojem pozne predmodernosti

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 1-2, str. 270–326, 158. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava periodizacijo zgodovine kot samostojno problematiko. Prvi del se ukvarja s periodizacijo na splošnem nivoju, pri čemer izpostavlja inherentno heterogenost časa. Drugi del se osredotoča na pojma predmodernosti in modernosti z vidika temeljnih razlik med predkapitalističnimi in kapitalističnimi družbami. Tretji del zagovarja tezo, da je obdobje okoli 1450-1750 – obdobje, ki je navadno razumljeno kot zgodnji novi vek – potrebno razumeti kot pozno predmodernost.

Ključne besede: periodizacija, Evropa, zgodnji novi vek, predmodernost, modernost, kapitalizem.

DOLAR, Robin, MA in History, Research Assistant, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, robin.dolar@ff.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6390-863X>

History Through the Lens of Periodization: The Concept of Late Premodernity

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 1-2, pp. 270–326, 158 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the periodization of history as an independent subject of study. The first part deals with periodization on a general level, focusing on the fact that time is inherently heterogeneous. The second part addresses the concepts of premodernity and modernity from the point of view of the fundamental differences between precapitalist and capitalist societies. The third part argues that the period that spans roughly from 1450 to 1750 – the period which is typically understood as the early modern era – should be conceived as late premodernity.

Keywords: periodization, early modern Europe, premodernity, modernity, capitalism.

Uvod: periodizacija evropske zgodovine

*»Ali ne obstaja skrajna točka, skrajna meja, ki zamejuje celotno človeško življenje in ga obdaja kakor z bolj ali manj širokim pasom, ki ga je vselej težko doseči in še težje preseči? [...] Te meje se niso od 15. do konca 18. stoletja niti malo spreminjale. In tudi ljudje se niso povzpeli do vrhunca svojih zmogljivosti. [...] Prelom, novosti in revolucije na široki črti mogočega in nemogočega, se je navsezadnje pokazal šele v 19. stoletju, ko se je ves svet zamajal v temeljih«.*¹

Periodizacijski okvir, ki še vedno obvladuje osnovno predstavo o evropski zgodovini, je tripartitna delitev na antiko, srednji in novi vek, periodizacija pa je v zgodovinopisju obravnavana kot marginalna tema. V tej razpravi se ukvarjamo s periodizacijo kot neodvisno problematiko, na podlagi česar predlagamo alternativo tripartitni shemi.

Konkretnje se osredotočamo na vprašanja o periodizaciji, ki so povezana z evropskim zgodnjim novim vekom, obdobjem približno 1450–1750. To obdobje se namreč navadno pojmuje kot mešanico predmodernih in modernih značilnosti, zaradi česar je z vidika periodizacije posebej zanimivo. Značilnosti »stare družbe«, kot so samooskrbno kmetijsko gospodarstvo, stanovska družbena organizacija in ideološka dominacija religije, sobivajo z značilnostmi »nove družbe«, kot so globalizacija, centralizacija oblasti, tehnološke inovacije tiska, smodnika in kompasa ter novi miselni tokovi humanizma, renesanse, znanstvene revolucije in razsvetljenstva.² Kako opredeliti takšno obdobje?

Hkrati in povezano opisujemo odnos med sodobnim historičnim materializmom in razpravami o periodizaciji, ki ga razumemo kot komplementarnega.³ Historični materializem je namreč tista družboslovna teorija, ki po našem mnenju omogoča najboljše utemeljeno obravnavo periodizacijskih problemov, hkrati pa so premisleki o periodizaciji tisti, ki nam omogočajo opredelitev časovnih vidikov historičnega materializma. S tem pristopom polemiziramo po eni strani s homogenim pojmovanjem časa, ki ga predlaga Hartmut Rosa, po drugi pa s heterogenim, ampak nezadostno integriranim pojmovanjem časa, ki je značilna za analovsko šolo.⁴

¹ Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja I*, str. 15–16.

² Scott, *Introduction: »Early Modern« Europe and the Idea of Early Modernity*, str. 1–33.

³ Rutar, *Sodobni zagovor historičnega materializma*.

⁴ Rosa, *Social Acceleration*; Braudel, *Dinamika kapitalizma*; Le Goff, *Za drugačen srednji vek*, str. 53–73.

Razprava je razdeljena na tri sklope. Po epistemoloških opombah se v prvem delu ukvarjamo s splošno teorijo periodizacije, v kateri opredelimo osnovne pojme, ki so potrebni za nadaljnjo argumentacijo. V drugem delu opisujemo časovne odnose predmodernosti in modernosti z vidika razlike med predkapitalističnimi in kapitalističnimi družbami. Na tej podlagi v tretjem delu argumentiramo, da je obdobje 1450–1750 smiselno razumeti kot pozno predmoderno obdobje, medtem ko dolgo 19. stoletje predstavlja začetek modernosti. Na koncu sledi krajša repriza o pomenu razprav o periodizaciji in o najprimernejši osnovni podobi zgodovine.

Epistemološke opombe

Pred začetkom velja izpostaviti dve epistemološki opombi.

Prvič, razprava zajema obsežno vsebino, zaradi česar vsebuje vrsto poenostavitv. Osredotočamo se zgolj na teme, ki so neposredno povezane s teorijo periodizacije in z opredelitvijo obdobja 1450–1750, s čimer zapostavljamo mnogo problematik, ki so s temi temami povezane.⁵ Tako na primer naša obravnava osnovnih značilnosti temporalnosti ali pa osnovnih pojmov historičnega materializma ni izčrpna, ampak izpostavljamo zgolj tisto, kar je pomembno za nadaljnjo argumentacijo.⁶ Podobno pri periodizacijskih vprašanjih obravnavamo zgolj probleme, ki so neposredno povezani z našo glavno temo, medtem ko se na primer vprašanja odnosa med antiko in srednjim vekom dotaknemo zgolj posredno. Vse opredelitve, ki sledijo, so torej smiselne v kontekstu te razprave, medtem ko bi v drugih kontekstih morda potrebovale drugačno obdelavo.

Drugič, razpravo razumemo kot obravnavo časovnih vidikov določene družboslovne paradigme, in ne kot samosvoj razlagalni aparat. To se morda zdi samoumevno, ampak nasprotno na primer trdi Rosa, ki čas vidi kot posebno dimenzijo, zaradi katere je treba razviti neke vrste novo sociološko teorijo.⁷ Sami čas razumemo preprosto kot inherentni del vseh vzročnih mehanizmov.

⁵ Za nekatere splošne razprave o periodizaciji gl.: Green, *Periodization in European and World History*, str. 13–53; Le Goff, *Must We Divide History Into Periods?*; Stearns, *Periodization in World History: Challenges and Opportunities*, str. 83–109; Pomian, *Red časa*, str. 115–177; Štuhec, *Klare Trennlinien oder verschwommener Berührungsraum?*, str. 85–94.

⁶ Čas je seveda zelo obsežna tematika, s katero se ukvarjajo v številnih disciplinah. Za našo razpravo je najpomembnejša naslednja literatura: Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*; Giddens, *The Nation-State and Violence*; Koselleck, *Pretekla prihodnost*; Pomian, *Red časa*; Rosa, *Social Acceleration*; Rossum, *History of the Hour*.

⁷ Rosa, *Social Acceleration*, str. 63–93.

1 Teorija periodizacije

1.1 Preliminarni komentarji

Klasifikacija: diferencialno razvrščanje v enote

Periodizacija je klasifikacija zgodovine. Klasifikacija je v najsplošnejšem smislu kognitivni proces, s katerim določeno celoto delimo na posamezne dele oziroma enote glede na razlike, ki jih med njimi zaznamo. Do takšnih delitev ne pridemo zgolj na podlagi notranjih značilnosti posameznih enot (substancionalno), ampak glede na razlike z drugimi enotami (diferencialno), s katerimi se specifična posameznih enot šele vzpostavi. Periodizacija je torej delitev zgodovine (celote) na posamezne dele (enote) glede na značilnosti, ki jih ločujejo od drugih delov: agrarna doba se kot posebna enota vzpostavi glede na razlike z dobami, ki niso agrarne, se pravi glede na dobo lova in nabiralništva ali dobo prevlade industrije. Za razprave o periodizaciji, v kateri se sprašujemo o primernosti določenih klasifikacijskih enot, je torej pomembna njihova specifična glede na druge enote, njihovo mesto v širšem kontekstu, mesto določenega obdobja v svetovni zgodovini. Če se omejimo zgolj na obdobje, ki je predmet naše obravnave, o periodizaciji ne moremo razpravljati.

Obče in omejeno: bolj in manj pomembni deli enot

Izraza »obče« in »omejeno« uporabljamo kot notranjo delitev enot (rezultatov klasifikacije) na bolj in manj pomemben del, ne glede na to, za kakšne vrste enote gre. Tako lahko na primer rečemo, da je bila renesansa do sredine 15. stoletja omejena na Italijo, medtem ko se je vsesplošno razširila v 16. stoletju, pri čemer je enota analize Evropa; ali pa, da je bila webrovska racionalnost v omejeni obliki prisotna že v srednjeveških samostanih, medtem ko je na občo raven lahko prišla šele z reformacijo, pri čemer enoto analize predstavlja evropska družba. Delitev na omejene in obče značilnosti je implicitno seveda stalno v rabi, tukaj pa jo uporabljamo eksplicitno, ker je za nas relevanten nivo shematičnosti, ki ni povezan z vrsto enote, o kateri govorimo. Ne glede na to, ali govorimo o družbi, o Afro-Evraziji ali pa o glasbi, lahko na shematskem nivoju govorimo o bolj ali manj pomembnih delih teh enot.⁸

Čas: prej-potem, ritmi zgodovine in sočasnost neistočasnega

Periodizacija je diahrona klasifikacija ali klasifikacija v času, delitev zgodovine na časovne enote ali obdobja. Čas pomembno vpliva na način klasifikacije.⁹

⁸ Pomian na nekoliko podoben način, torej prav tako v zelo različnih kontekstih, uporablja izraza »lokalni« in »globalni« čas. Pomian, *Red časa*, str. 107–114.

⁹ To podpoglavje je v grobem osnovano na Koselleckovem povzetku najosnovnejših značilnosti časa, ki so znani že od antike. Te značilnosti razlagamo nekoliko po svoje. Koselleck, *Pretekla prihodnost*, str. 125–138.

Vse enote se spreminjajo s potekom časa. Najosnovnejša razsežnost časa je, da obstaja minimalna vzročna povezava med prejšnjim in kasnejšim stanjem ali (najpreprosteje) »prej-potem«.¹⁰ Če opišemo način in potek tega, kako se nekaj spreminja, stanje »prej« in »potem« postavimo v zaporedje, ki ni arbitrarno. Pri tehnoloških inovacijah lahko na primer opišemo težnjo, da jih ljudje v splošnem sprejemajo, če predstavljajo izboljšavo glede na starejše tehnologije: mobilni telefoni so postali splošno sprejeti, ker predstavljajo izboljšavo v primerjavi s stacionarnimi. Mobilni telefoni (kasnejše stanje) so torej v vzročnem odnosu do stacionarnih (prejšnje stanje), tako da bi naredili napako, če bi zamenjali zaporedje, v katerem so se pojavili. V nasprotnem primeru, če minimalne vzročne povezanosti ne bi bilo, bi bili diahroni odnosi arbitrarni, razsežnost prej-potem pa brezpredmetna.¹¹

Vse enote se s potekom časa nearbitrarno spreminjajo, ampak različne enote se spreminjajo na različne načine, z različnimi časovnimi dinamikami oziroma časovnicami. Ali drugače, ker se enote spreminjajo na različne načine, obstajajo različni »ritmi zgodovine«: »Znanost, tehnologija, politične institucije, konceptualne spremembe, civilizacije [različne vrste enot] [...] imajo vse lastni ritem življenja in rasti [imajo vse svoje časovnice]; nova zgodovina konjunktur bo končana šele takrat, ko bo vse popisala in združila v celoten orkester«.¹² Vsaka enota predstavlja svojo »progo«, ima svoj posebni način razvoja, ki se vsaj minimalno razlikuje od drugih »prog«. Čas je torej inherentno heterogen.

Posledica te heterogenosti je tudi razsežnost časa, ki je za nas najpomembnejša in ki jo je Reinhart Koselleck poimenoval »sočasnost neistočasnega«.¹³ Ker se različne enote spreminjajo na različne načine, v istem obdobju soobstajajo značilnosti, ki so prvotno nastale v različnih obdobjih: v 17. stoletju soobstajajo čarovniški procesi in Newtonova fizika, v 19. stoletju industrializirane in predindustrijske države, v sodobnih mestih gotske cerkve in nebotičniki. Do takšnega soobstoja starejših in novejših značilnosti pride v vsakem obdobju, ker je sočasnost neistočasnega osnovna razsežnost časa. Vsa obdobja so torej mešanice časov.

1.2 Osnovni pojmi teorije periodizacije

Sprememba perspektive: od posameznih enot k sinhronim odnosom

Sočasnost neistočasnega je tudi osrednji problem periodizacije. Za nadaljnjo razpravo si bomo izbrali tale primer: v 19. stoletju soobstajata delno industrializirana Evropa in neindustrijska, oziroma celo reagrarizirana Kitajska, saj je tam manufakturni sektor v času 19. stoletja propadal.¹⁴ Če nekoliko poenostavimo, v

¹⁰ Prav tam, str. 130–133.

¹¹ Za vzpostavitev te razsežnosti ni treba določiti vzročnih povezav med vsemi prejšnjimi in kasnejšimi stanji, saj je spreminjanje različnih enot povezano, kar pomeni, da ima vzpostavitev nekaterih vzročnih povezav posledice za celotni potek časa. Prepletenost vseh enot je tudi eden od razlogov, da je čas ireverzibilen.

¹² Braudel, *On History*, str. 30. Prev. R. D.

¹³ Koselleck, *Pretekla prihodnost*, str. 127–128.

¹⁴ Allen, *Global Economic History*, str. 6–8.

tem primeru obstaja ena enota, ki jo zaznamuje predmoderna značilnost, in druga, ki jo zaznamuje moderna. Osnovno vprašanje periodizacije je: katero značilnost izpostaviti, starejšo ali novejšo? Ali je 19. stoletje moderno? Če se osredotočimo na same enote, lahko rečemo, da z vidika Evrope je, z vidika Kitajske pa ne; če izpostavimo eno enoto, je obdobje moderno, če drugo, pa je predmoderno.

Toda pri sočasnosti neistočasnega seveda ne gre le za to, da v istem obdobju soobstajajo značilnosti, ki so prvotno nastale v različnih obdobjih, ampak tudi za to, da so (pogosto) medsebojno povezane, da druga na drugo vplivajo na različne načine: Kitajska se je reagrarizirala *zaradi* vojaškega in ekonomskega pritiska Evrope, ki je bil posledica njene industrializacije. Novejša značilnost ene enote preko sinhronega odnosa vpliva na časovno dinamiko druge.

To je tudi začetna točka teorije periodizacije, namreč premik iz osredotočanja na posamezne enote k osredotočanju na povezave med enotami. Osnovni predmet periodizacije so torej *sinhroni odnosi* med različnimi značilnostmi: način, kako se odločimo, ali med dvema obdobjema obstaja kontinuiteta, je v tem, da se vprašamo, ali obstaja kontinuiteta v sinhronih odnosih med značilnostmi teh obdobji (in ne v tem, da se vprašamo, ali obstaja kontinuiteta po posameznih značilnostih). Osnovni razlog, zakaj na ta način lahko periodiziramo, je preprosto ta, da v sinhronem odnosu lahko zajamemo tako sinhrono kot diahrono razsežnost časa hkrati, zaradi česar se pojem, ki ta odnos označuje, imenuje sočasnost neistočasnega. Posamezne enote, če jih obravnavamo ločeno, označuje le diahrona razsežnost časa.

Odgovor na zgornje vprašanje je posledično pritrdilen, 19. stoletje je moderno, saj se je odnos med Evropo in Kitajsko v tem stoletju pomembno spremenil. Na tem primeru periodiziramo tako, da obravnavamo sinhroni odnos med tema dvema regijama v različnih obdobjih (v srednjem veku, v zgodnjem novem veku, v 19. in 20. stoletju) in se nato odločamo, kdaj se je ta odnos pomembno spremenil (večji del zgodovine je bila Evropa v trgovskem deficitu v primerjavi z Azijo, kar se pomembno spremeni šele v sredini 19. stoletja). Ne obravnavamo posameznih enot in njihovih notranjih sprememb (ne sprašujemo se, kdaj se je Evropa industrializirala), ampak obravnavamo sinhroni odnos med enotami in njegovo spremembo (sprašujemo se, kdaj je Evropa začela prevladovati nad Kitajsko).

To je seveda zgolj en primer, ampak pri vprašanjih o periodizaciji *vedno* pride do enakega problema, namreč do soobstoja starejših in novejših značilnosti v določenem obdobju. Posledično je opisana obravnava tudi edini način periodiziranja: pristopi, ki vnaprej določajo specifični kriterij, na primer nekaj, kar predstavlja radikalno novost, se problema periodizacije lotijo z napačnega konca že v prvem koraku, saj se je ta radikalna novost (lahko) zgodila samo v določenih enotah, in ne v drugih. Razprave o periodizaciji je treba začeti na shematskem nivoju in na osnovi spoznanja, da so predmet periodizacije sinhroni odnosi med enotami, in ne enote same.

Zgodovinski prelom: sprememba sinhronega odnosa v kratkem časovnem obdobju

Na podlagi te spremembe lahko opredelimo tudi druge pojme, ki so pomembni za razprave o periodizaciji. Izraz »prelom« se v navezavi na zgodovino uporablja kot meja med dvema obdobjema, torej je tesno povezan s problemom periodizacije.¹⁵ To pojmovno vez je smiselno obdržati, a jo je treba glede na zgoraj povedano dopolniti: zgodovinski prelom je sprememba sinhronega odnosa med enotami, ki so v kontekstu določene razprave pomembne. Ali drugače, zgodovinski prelom je tista sprememba, ki povzroči spremembo sinhronega odnosa med obravnavanimi enotami.

Za zgornji primer lahko rečemo, da zgodovinski prelom ni prva faza industrijske revolucije (faza strme ekspanzije tekstilne manufakture), saj ta ni povzročila pomembne spremembe odnosa med Evropo in Kitajsko. Zgodovinski prelom v tem primeru predstavlja druga faza industrijske revolucije (faza parnega stroja, železnic in parnikov), saj se je šele kot posledica te faze odnos med obema regijama pomembno spremenil. Osnovno vprašanje ni, katera od obeh faz sama po sebi predstavlja večjo preobrazbo evropskega gospodarstva, ampak katera je tista faza, ki predstavlja pomembno spremembo odnosa med Evropo in Kitajsko.

Poleg tega osnovnega dopolnila je za opredelitev zgodovinskega preloma pomembnih še nekaj drugih obrazložitev. Meje med obdobji, če naj bodo res meje, morajo biti krajše od samih obdobji, zaradi česar se mora prelom zgoditi v kratkem časovnem obdobju. »Kratko« ni absolutni kriterij, kar bi pomenilo določeno število dni, let ali desetletij, ampak je relativni kriterij, kar pomeni, da se kratko obdobje lahko določi samo glede na druga, daljša obdobja. Pri obravnavi bitke, ki traja en dan, procesa, ki traja nekaj desetletij, ali pa strukture, ki obstaja več stoletij, lahko kratko obdobje pomeni nekaj ur, nekaj let ali pa nekaj desetletij. »Spremembe okoli leta 1500« na primer pomenijo spremembe, ki so se zgodile v desetletjih okoli te letnice (odkritje Amerike, reformacija, začetek dolgega 16. stoletja itn.), kar je kratko obdobje glede na okvir analize, v tem primeru glede na stoletja, ki opredeljujejo srednji vek na eni in zgodnji novi vek na drugi strani. Zgodovinski prelom je torej sprememba sinhronega odnosa med obravnavanimi enotami, ki se zgodi v kratkem časovnem obdobju.¹⁶

Ta definicija pa je še vedno preveč shematska, saj z njo lahko opisujemo zelo različno intenzivne spremembe v zelo različnih kontekstih. Natančnejšo opredelitev lahko dosežemo z uporabo pojma »primerljivih prelomov«, to je prelomov, ki so

¹⁵ SSKJ, *Prelom*, <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=prelom> (Dostop: februar 2024). Obstoječe razprave o pojmu zgodovinskega preloma po našem mnenju niso zadostne. Za nekatere primere gl.: Launius, *What Are Turning Points in History, and What Were They for the Space Age?*, str. 19–39; Mazlish, *Ruptures in History*, str. 32–33.

¹⁶ To je tudi osnovna razlika med prelomom in prehodom: prehod ni meja med obdobji v istem pomenu kot prelom, saj ni nujno kratko časovno obdobje. Prehodna obdobja so lahko sama predmet analize v enakem smislu kot »neprehodna« obdobja, kar pomeni, da jih treba je prav tako zamejiti. (Tudi mejna obdobja so lahko predmet analize, ampak kot meje, torej po definiciji v drugačnem smislu kot obdobja, katerih meje predstavljajo.)

primerljivi 1) po stopnji diskontinuitete, ki jo prinašajo,¹⁷ in 2) po geografskih in tematskih kontekstih, v katerih so se spremembe zgodile. Nekateri primeri primerljivih prelomov so poljedelska in industrijska revolucija v svetovni zgodovini, Newtonova in Einsteinova revolucija v zgodovini fizike ter menjave režimov, ki so nastopile z obema svetovnima vojnoma in osamosvojitvijo v slovenski zgodovini (medtem ko spremembe, ki jih prinese delna liberalizacija v sredini 60. let, z menjavami režimov niso primerljive). Določitev primerljivosti prelomov seveda nikoli ne more biti povsem natančna, ampak je nujna, če želimo pojem zgodovinskega preloma uporabljati sistematično.

Na vprašanje, ali lahko spremembe okoli leta 1500 opredelimo kot prelom, tako odgovor ni preprosto »da« ali »ne«, ampak je na primer v tem, da te spremembe sicer predstavljajo prelom, saj predstavljajo mejo med dvema obdobjema, ne predstavljajo pa preloma, ki je primerljiv z dvojno (industrijsko in francosko) revolucijo.¹⁸ Tako spremembe okoli leta 1500 kot dvojno revolucijo lahko opredelimo kot zgodovinska preloma, ampak ta preloma med seboj nista primerljiva. Podobno spontano počnemo že z delitvijo zgodovine na obdobja in podobdobja: iz tripartitne delitve na antiko, srednji in novi vek na primer sledi, da spremembe okoli leta 1000 in 1300 (notranje meje srednjega veka) niso primerljive s spremembami okoli leta 500 in 1500 (njegove zunanje meje). Implicitno torej na tak način že delimo zgodovino, določitev primerljivosti prelomov pa takšno uporabo le posploši.

Pojem preloma je seveda lahko definiran tudi drugače, na primer kot epistemološki prelom, to je kot (poenostavljeno rečeno) sprememba v mišljenju, v kateri zavržemo prejšnja prepričanja in utemeljimo nova spoznanja.¹⁹ Pri takšni definiciji je poudarek na radikalnosti spremembe znotraj določene enote, kar je lahko zanimiva in uporabna definicija tega pojma. Razlog za opisano opredelitev *zgodovinskega* preloma je v tem, da upošteva inherentno heterogenost časa, zaradi česar je sprememba znotraj določenih enot pomembna samo v povezavi s spremembo sinhronih odnosov med enotami, ne sama na sebi. Ali drugače, če rečemo »zgodovinski«, to pomeni čas, kar pomeni heterogene časovnosti, kar pomeni sočasnost neistočasnega, kar pomeni, da se moramo osredotočiti na sinhrono odnose, kar pomeni, da je prelom sprememba sinhronih odnosov, in ne posameznih enot. Pojmi preloma, ki se osredotočajo zgolj na spremembe znotraj posameznih enot, ne upoštevajo osnovnih razsežnosti časa.

¹⁷ Pojem preloma se pogosto povezuje s popolno diskontinuiteto, kar nima smisla, saj popolna diskontinuiteta v zgodovini ne obstaja. Prelomi so tista kratka obdobja, ki v primerjavi z drugimi kratkimi obdobji izkazujejo več diskontinuitete.

¹⁸ Hobsbawm, *Čas revolucije*, str. 1–4.

¹⁹ Po Bachelardu do znanstvenega mišljenja lahko pridemo zgolj z epistemološkim prelomom, s katerim zavržemo samodejni »zdravi razum«. Bachelard, *Oblikovanje znanstvenega duha*.

Ekskurz o dogodkih

Dogodki so imeli tradicionalno posebno mesto v razpravah o periodizaciji, saj predstavljajo jasno določljivo točko, s katero se da razmejiti dve obdobji.²⁰ Postopoma pa so se namesto poudarjanja posameznih dogodkov vse bolj uveljavili izrazi, kot so »spremembe okoli leta X«, do česar je najverjetneje prišlo skupaj z upadom pomena politične in vzponom pomena gospodarske in socialne zgodovine v zgodovinopisju 20. stoletja.²¹ Novi pristopi k analizi preteklosti so vplivali tudi na periodizacijo, saj je postajalo vse bolj jasno, da niti tako velika dogodka, kot sta padec Rima in odkritje Amerike, nista temeljno spremenila gospodarskih in socialnih struktur predmodernosti. Izraza »spremembe okoli leta 500« in »spremembe okoli leta 1500« torej predstavljata relativizacijo pomembnosti enega dogodka in nakazujeta na meje med obdobji, ki niso povsem jasne.

Takšen »razvoj dogodkov« je logičen, ampak ne brez zadržkov: v nekaterih primerih so imeli posamezni dogodki dejansko tako velik učinek, da jih je smiselno posebej izpostaviti. Obe svetovni vojni sta na primer znatno zmanjšali dohodkovno in premoženjsko neenakost zahodnih družb, ki je bila pred tem na relativno visoki stopnji vse 19. stoletje.²² Širše lahko rečemo, da so največji dogodki 20. stoletja neposredno in dolgotrajno spremenili številne družbene strukture v smislu, kot jih dogodki v starejši zgodovini niso. Osnovni razlog za to moramo iskati v posledicah modernizacije: moderna oblast ima bistveno večjo tehnično zmožnost za spremembe, kot jo je imela predmoderna, svet je medsebojno povezan kot še nikoli doslej, sodobne vojne imajo vse večji uničujoči potencial itn. Zaradi teh sprememb so se pogoji za »domet« dogodkov, za to, kaj vse lahko dogodki spremenijo, s časom bistveno spremenili. Padec Rima in odkritje Amerike nista *mogla* spremeniti družbenih struktur v smislu, kot sta jih lahko obe svetovni vojni.

Vprašanje o pomembnosti dogodkov moramo torej historizirati, saj se je vpliv, ki ga imajo na družbo, s časom bistveno povečal. V splošnem lahko rečemo, da so zaradi sprememb, ki jih je prinesla modernizacija, dogodki v novejši zgodovini pomembnejši, kot so bili v starejši. To je tudi razlog, da za predmoderna obdobja zgodovinarji vse bolj uporabljajo izraz »spremembe okoli leta X«, za periodizacijo 20. stoletja pa večina še naprej izpostavlja obe svetovni vojni in padec Sovjetske zveze: ti dogodki imajo popolnoma drugačen pomen, kot so ga imeli dogodki v starejši zgodovini.

²⁰ Tukaj uporabljamo pojem dogodka na način, ki je tudi zelo blizu spontani rabi tega pojma med zgodovinarji. Koselleck, *Pretekla prihodnost*, str. 139–151. Poleg tega obstaja vrsta drugih pojmovanj dogodka, ki jih tukaj ne bomo obravnavali. Za kratki pregled zgodovine tega pojma gl.: Pomian, *Red časa*, str. 23–52.

²¹ Ta predpostavka sloni na splošnem poznavanju zgodovine zgodovinopisja in razprav o periodizaciji. S spremembo pojmovanja zgodovine mislimo predvsem na analovsko šolo: Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*.

²² Piketty, *A Brief History of Equality*, str. 30–47.

Zgodnje, visoko, pozno: obdobja kot mešanice časov

S poudarkom na sinhronih odnosih lahko opredelimo tudi zgodnja, visoka in pozna obdobja, pojme, ki se jim pri periodizaciji ne moremo izogniti.

Pozna obdobja, ki so v kontekstu naše razprave najpomembnejša, v prvi vrsti zaznamuje kontinuiteta z značilnostmi predhodnega obdobja, četudi te značilnosti s potekom časa dobijo nekoliko drugačno obliko.²³ Toda v takšnih obdobjih začnejo hkrati vznikat tudi značilnosti prihodnih obdobj, s čimer se zastavi osnovno vprašanje periodizacije, ali poudariti starejše ali novejše značilnosti. Za primer bomo vzeli pozni srednji vek: nekatere starejše značilnosti tega obdobja so vsesplošna kriza zaradi kuge in vojn, relativno velika moč neodvisnih aristokratov ter prevlada srednjeveških mentalitet, kot sta viteški ideal in sholastika, medtem ko novejše značilnosti tega obdobja vključujejo italijansko renesanso, začetek uporabe smodnika in prvo fazo pomorskih odkritij.²⁴ Ali je obdobje 1300–1500 srednjeveško ali zgodnje novoveško? Johan Huizinga v klasičnem delu *Jesen srednjega veka* trdi, da moramo to obdobje razumeti kot zaton srednjega veka, pri čemer na različne načine minimalizira pomen novejših značilnosti 14. in 15. stoletja, posebej pomen humanizma in renesanse.²⁵

Ob prav takem problemu pa se najdemo pri zatonu vsakega obdobja: pozna antika ima nekatere značilnosti zgodnjega srednjega veka, »pozni zgodnji srednji vek« (850–1000) nekatere značilnosti visokega srednjega veka, pozno 19. stoletje nekatere značilnosti dvajsetega itn. Vsaka jesen že napoveduje zimo. To dvojnost lahko rešimo le tako, da obdobja že v osnovnem pogledu razumemo kot mešanice časov, iz česar sledi, da so novejše značilnosti *notranji del* poznih obdobj, del njihove definicije. Pomembna je vrsta sinhronega odnosa med starejšimi in novejšimi značilnostmi: pozna obdobja so obdobja, v katerih na obči ravni prevladujejo starejše značilnosti, hkrati pa so v njih prisotne tudi novejše, le da so te prisotne v omejeni obliki. Ta vrsta mešanice časov – prevlada starejših značilnosti na obči ravni in prisotnost novejših v omejeni obliki – opredeljuje pozna obdobja.

Na primeru poznega srednjega veka bi torej lahko argumentirali, da so novejše značilnosti v njem na različne načine omejene: humanizem in renesansa sta omejena na Italijo, medtem ko v veliki večini Evrope prevladujejo srednjeveške mentalitete; kljub začetkom uporabe smodnika imajo v največjih vojnah 14. in 15. stoletja pomembnejšo vlogo starejše tehnologije; do posledic, ki so jih portugalska in španska odkritja imela za evropsko družbo, še ni prišlo, itn.²⁶ Pri tem je treba poudariti, da je omejena prisotnost novejših značilnosti argument *za* in ne proti poznosti določenega obdobja. Huizingi torej ne bi bilo treba trditi, da je italijanski humanizem podaljšek srednjeveške miselnosti, saj omejena prisotnost značilnosti,

²³ Za krajšo razpravo o poznih obdobj gl.: Vanwesenbeeck, *Huizinga, Theorist of Lateness*, str. 245–258.

²⁴ Za podrobnejšo opredelitev tega obdobja gl.: Štuhec, *Okvir in platno: Jan Huizinga in njegova Jesen srednjega veka*, str. 571–589; Hollister in Bennett, *Medieval Europe*, str. 323–384.

²⁵ Huizinga, *Jesen srednjega veka*, str. 59–61, 109–114, 527–545.

²⁶ Gl. npr.: Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja I*, str. 193–204; Prav tam, *II*, str. 160–174.

ki jih navadno povezujemo z zgodnjim novim vekom, pravzaprav govori v prid njegovi tezi o obdobju 1300–1500.

Zgodnja obdobja so obdobja, v katerih so tako starejše kot novejšje značilnosti prisotne v omejeni obliki (primer v nadaljevanju je zgodnji srednji vek). V zgodnjih obdobjih se je namreč prevlada starejših značilnosti že končala (zaton Rimskega cesarstva), kar je za seboj pustilo nekatere sledove (krščanstvo), medtem ko se značilnosti obdobja, ki mu sledi, še niso povsem oblikovale (krščanska cerkev še ni centralizirana). V zgodnjih obdobjih so torej nekatere značilnosti predhodnih in prihodnih obdobjih prisotne, druge pa »manjkajo«, kar je tudi razlog, da so pogosto označena kot prehodna obdobja, saj so ravno po definiciji obdobja, v katerih ne prevladujejo niti starejše niti novejšje značilnosti.

Osnovna shematska razlika med zgodnjimi in poznimi obdobji je torej v tem, da v zgodnjih starejše značilnosti niso več prevladujoče, medtem ko pozna obdobja zaznamuje ravno prevlada starejših značilnosti. Obe obdobji sta mešanici časov, ampak sinhroni odnos te mešanice je drugačen.

Visoka obdobja so obdobja, ki združujejo značilnosti zgodnjih in poznih obdobj, zaradi česar z vidika periodizacije niso posebej zanimiva. Pri opredelitvah obdobj je najpomembneje, da jih že v osnovnem pogledu razumemo kot mešanice različnih značilnosti.

Dojemanje časa: mešanica časov v subjektih

Zgodovina časa je hkrati tudi zgodovina subjektivnega dojemanja časa: vsi imamo določeno predstavo o lastnem položaju v zgodovini, določeno pojmovanje poteka lastnega življenja, določene vsakodnevne ritme. Kakršnekoli razprave o času morajo torej vključevati tudi vprašanje, kako čas pojmujejo družbeni akterji.

To pojmovanje pa seveda ne obstaja v vakuumu, saj subjektivno dojemanje časa posameznikov pogojujejo časovni vidiki družbenega konteksta, v katerega so vpeti.²⁷ Dojemanje časa srednjeveškega rokodelca je na primer tesno povezano z njegovimi vsakodnevnimi opravili. Rokodelec čas razume skozi ta opravila: čas, ki je potreben za proizvodnjo določenega izdelka, predstavlja eno časovno enoto.²⁸ Delavec v sodobni industrijski tovarni pa čas razume popolnoma drugače, neodvisno od opravil določenega delovnega dne: ena ura je vedno šestdeset enako dolgih minut. Abstraktno dojemanje časa se nam zdi samoumevno, dejansko pa je posledica tehnologije mehanskih ur, ki ga sploh omogočajo, in tudi institucij, preko katerih določeno dojemanje časa ponotranjimo (šole, tovarne itn.). Dva različna družbena konteksta sta torej povezana z dvema radikalno različnima pojmovanjema časa.²⁹

²⁷ To povezavo lahko razumemo kot časovni izraz problematike odnosa med agansom in strukturo. Rosa, *Social Acceleration*, str. 4–13.

²⁸ E. P. Thompson tesno povezanost med opravili in pojmovanjem časa v angleščini imenuje »task-orientation«. Thompson, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism*, str. 60.

²⁹ Z materialističnega vidika lahko rečemo, da so »objektivna pojmovanja časa in prostora nujno oblikovana skozi materialne prakse in procese, s katerimi se družbeno življenje reproducira«. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, str. 204. Prev. R. D.

Vsak družbeni kontekst pa zaradi inherentne heterogenosti časa vsebuje časovne značilnosti različnih obdobj, kar pomeni, da se ta raznolikost zrcali tudi znotraj subjektov. Med zgornjo dihotomijo predmodernega dojemanja časa, ki je kvalitativno, in modernega dojemanja časa, ki je abstraktno, namreč ni popolne diskontinuitete. Osnovni okvir, s katerim industrijski delavec organizira svoj čas, je res delovni dan, ki sledi načelom abstraktnega časa (vsak dan od 8h do 16h), ampak v popoldanskem času je njegov način organizacije časa bistveno bolj sproščen. Z znanci se morda dogovori za nenatančno določen čas (nekaj ur), za konec druženja pa se odloči po občutku (pitje piva prekine, ko noče več poslušati osebnih problemov sogovornika, ne pa ob točno določeni uri). Preprosto rečeno, del dneva, ko gre delavec v službo, je čas, organiziran po načelu abstraktnega časa, popoldanski del dneva pa v vsaj v nekaterih vidikih po načelu kvalitativnega časa. To dvojnost lahko razumemo kot mešanico časov v subjektih: v sodobni organizaciji časa vsi inherentno uporabljamo značilnosti, ki so povezane tako s predmodernim kot z modernim dojetjem časa, principi obeh soobstajajo znotraj vsake osebe.³⁰

V tem primeru se ponovno zastavlja osnovni problem periodizacije, namreč soobstoj starejših in novejših značilnosti, kar pomeni, da moramo ponovno obravnavati sinhroni odnos med temi značilnostmi. Posledično lahko argumentiramo, da je dojetje časa industrijskih delavcev moderno, saj osnovni okvir organizacije časa določa delavnik, ki postavlja omejitve in določa vlogo bolj sproščenega popoldanskega časa. En način organizacije časa je podrejen drugemu. Ta sinhroni odnos – obči okvir določajo moderne značilnosti, znotraj katerega so v omejeni obliki prisotne predmoderne – lahko razumemo kot moderno dojetje časa, ki torej inherentno vsebuje nekatere značilnosti predmodernosti.

Družbe kot mešanice časov

V zgornjem primeru smo opisovali dojetje časa posameznih družbenih akterjev, nismo pa obravnavali časa človeških dejavnosti v celostnem smislu. V ta namen moramo premisliti, kako lahko najboljše opredelimo časovne vidike družbenih formacij.

Za izhodišče bomo vzeli opredelitev obdobj oziroma družb, ki jo predlaga Hartmut Rosa. Po Rosi so za predmodernost značilni: nadgeneracijski tempo sprememb, to je tempo sprememb, ki je nižji od tempa menjave generacij (življenje otrok je navadno zelo podobno življenju njihovih staršev); zaposlitvene in družinske strukture, ki so medgeneracijsko stabilne (otroci navadno podedujejo zaposlitev staršev); in časovna perspektiva, v kateri se prostor izkustva in horizont pričakovanja skladata, kar je povezano s cikličnim dojetjem časa (prihodnost je pojmovana kot preslikava preteklosti).³¹

³⁰ Predmoderni vidiki se v modernem dojetju časa seveda pojavijo v drugačni vlogi in obliki.

³¹ To je le poenostavljeni povzetek nekaterih značilnosti, s katerimi se Rosa podrobneje ukvarja skozi celotno knjigo. Rosa, *Social Acceleration*, str. 290.

V takšni, seveda shematsko poenostavljeni tipologiji so povezani makro-ekonomski indikatorji (tempo sprememb), družbene kategorije (zaposlitvene in družinske strukture) in subjektivno dojemanje časa posameznikov, ki delujejo znotraj takšnih družb (razumevanje preteklosti in prihodnosti). V družbi, v kateri so elementi statičnosti sistemsko pomembnejši kot elementi dinamičnosti (makro-ekonomski indikator), se zaposlitvene strukture večinoma prenašajo iz generacije v generacijo (družbena kategorija), kar vodi v statično ali ciklično pojmovanje časa (subjektivno dojemanje). Vsi ti vidiki se pogojujejo.³²

Z našega vidika je Rosov pristop problematičen, saj ne upošteva osnovnega dejstva, da se različne družbene sfere razvijajo na različne načine. V predstavljenem opisu ni razlikovanja med prostorskimi delitvami, na primer med časom mesta in časom podeželja, ali pa med družbenimi razredi, na primer med časom kmeta in časom trgovca. Različne časovne dinamike *znotraj* družb so izbrisane, saj so opredeljeni le obči vidiki družbenega časa.³³ Bolj dodelana obravnava časovnih vidikov družb mora torej vsebovati raznolike čase, ki jih sestavljajo. S takšno obravnavo se ukvarjamo v drugem delu razprave.

1.3 Repriza:

pojem sočasnosti neistočasnega kot osrednji pojem periodizacije

Helge Jordheim v članku »*Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities*« izpostavlja dvojnost Koselleckovih razmišljanj o času.³⁴ Koselleck je namreč predlagal novo definicijo modernosti, ki služi kot periodizacijski pojem v klasičnem smislu, obenem pa je izpostavljala različne vidike heterogenosti časa, ki so v nasprotju z njegovim lastnim pojmovanjem *Neuzeita*.³⁵ Predlagal je enoliko opredelitev, ki jo je hkrati spodkopaval s poudarjanjem raznolikosti časa. Jordheim posledično trdi, da iz celostne obravnave Koselleckovega opusa sledi pozicija »proti periodizaciji«, ki postavlja pod vprašaj samo osnovno možnost delitve zgodovinskih obdobj.

Problema homogenosti pa ni mogoče zaslediti le pri Koselleckovi opredelitvi modernosti. Pri pojmovanju obdobj vseh vrst namreč lahko opazimo splošno težnjo, v kateri so tradicionalna pojmovanja, ki pogosto izhajajo iz zgodovinopisja 19. stoletja, v novejšem zgodovinopisju prišla pod vprašaj. Takšno težnjo lahko

³² Prav tam, str. 290.

³³ Pri tem je treba poudariti, da Rosa sicer upošteva tudi različne časovne dinamike družb, vendar to ne predstavlja temelja njegovega pristopa. Tako na primer opisuje težnje, ki gredo nasproti akceleraciji, ki velja za moderne družbe, ampak to naredi tako, da najprej opiše logiko akceleracije, potem pa naknadno opiše pet kategorij inercije. Heterogenosti časa torej ne zajame v izhodiščnem pristopu, ampak v naknadnem koraku, kot neke vrste izjemo ali stranski učinek. Rosa, *Social Acceleration*, str. 63–93.

³⁴ Jordheim, *Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities*, str. 151–171.

³⁵ Za Koselleckovo opredelitev modernosti gl.: Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, str. 154–169.

opazimo na primer pri spremembah pojmovanja renesanse,³⁶ reformacije,³⁷ znanstvene revolucije³⁸ in 19. stoletja.³⁹ Sodobno zgodovinopisje je začelo izpostavljati različne časovne vidike obdobj, ki so bila nekoč pojmovana kot enolike celote.

Takšen razvoj je povsem logičen, če upoštevamo inherentno heterogenost časa: ritmov zgodovine se ne da zajeti s homogenimi pojmi. To pa ne pomeni, da moramo vreči puško v koruzo in se postaviti preprosto »proti periodizaciji« (kar tudi ni mogoče), ampak pomeni, da moramo spremeniti naše razumevanje načina, kako delimo zgodovino. Koselleck je sicer res poudarjal različne vidike heterogenosti časa, a je hkrati razdelal pojem, s pomočjo katerega lahko to heterogenost zajamemo. Opredelitve, ki smo jih podali v tem delu razprave, namreč slonijo na pojmu sočasnosti neistočasnega kot osrednjem pojmu periodizacije.

Če strnemo: osnovni predmet periodizacije so sinhroni odnosi med različnimi enotami, in ne enote same (v našem primeru to pomeni, da predmet periodizacije ni sama Evropa ali sama Kitajska, ampak odnos med Evropo in Kitajsko). Zgodovinski prelom je pomembna sprememba sinhronnega odnosa med obravnavanimi enotami, ki se zgodi v kratkem časovnem obdobju (zgodovinski prelom je sredina 19. stoletja, v katerem Evropa začne prevladovati nad Kitajsko). Zgodnja, visoka in pozna obdobja niso homogene celote, ampak so že po osnovni opredelitvi mešanice časov (omejena prisotnost novejših značilnosti je notranji del definicije poznih obdobj). Zgodovina časa je tudi zgodovina subjektivnega dojemanja časa, ki ga prav tako zaznamujejo časovno mešani odnosi (osnovni okvir časa sodobnega industrijskega delavca zaznamujejo načela abstraktnega časa, a znotraj tega okvira obstajajo tudi načela kvalitativnega časa). Končno, opredelitev časovnih vidikov družb se ne sme ustaviti zgolj pri opisu njihovih občih značilnosti, ampak mora vsebovati tudi opis časov, ki so specifični različnim delom družbe.

S temi opredelitvami smo heterogenost časa postavili v središče teorije periodizacije. Njihovo uporabnost bomo pokazali v drugem in tretjem delu razprave.

2 Predmodernost kot vrsta časovnih odnosov

2.1 Pojma predmodernosti in modernosti

Opredelitev predmodernih in modernih družb ter predmodernosti in modernosti kot časovnih obdobj je ena od osrednjih tem humanistike in družboslovja, o kateri je napisano zelo veliko.⁴⁰ Spodnje opredelitve teh pojmov posledično

³⁶ Le Goff, *Must We Divide History Into Periods?*, str. 31–58.

³⁷ Leppin, *Martin Luter*; Wallace, *The Long European Reformation*.

³⁸ Grant, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*.

³⁹ Mayer, *The Persistence of the Old Regime*.

⁴⁰ Izraza »modernost« in »novi vek« se tako v slovenščini kot v tujih jezikih uporabljata kot sopomenki. Izraza »modernost« pa ne smemo mešati z izrazom »moderna«, ki označuje kulturno gibanje s konca 19. in z začetka 20. stoletja. Za nekatere obravnave pojma modernosti gl.: Giddens, *Capitalism and Modern Social Theory*; Giddens, *The Consequences of Modernity*; Giddens in Pierson, *Conversations with Anthony Giddens*; Marks, *The Origins of the Modern World*; Rosa, *Social Acceleration*; Rutar, *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji*.

niso izčrpne, ampak služijo zgolj za osnovno orientacijo, ki je potrebna za nadaljnjo razpravo.

Anthony Giddens v kratki definiciji najosnovnejše značilnosti modernosti povzema takole: »[ta pojem] *se povezuje z 1) določenim naborom odnosov do sveta, predvsem razumevanjem sveta kot odprtega za preobrazbo preko človeških dejanj; 2) vrsto ekonomskih institucij, predvsem industrijsko produkcijo in tržno ekonomijo; 3) vrsto političnih institucij, predvsem nacionalno državo in demokracijo. Zaradi teh značilnosti so moderne družbe bistveno bolj dinamične kot vsi prejšnji družbeni redi*«. ⁴¹ Ali drugače, modernost zaznamuje prevlada industrijskega kapitalizma v gospodarski, nacionalnih držav v politični in sekularizacije oziroma »racionalnosti« v ideološki sferi. S temi značilnostmi, ki jih lahko vsaj iz hevrističnih razlogov razumemo kot temeljne poteze modernosti, so povezane številne druge značilnosti, na katere lahko sklepamo z osnovnim poznavanjem zgodovine: individualizem, nacionalizem, industrijsko vojskovanje, splošna izobrazba, napredek komunikacijskih tehnologij itn.

Pojem predmodernosti se je uveljavil v nasprotju z modernostjo kot tisto, s čimer je modernost prelomila. Osrednje značilnosti predmodernosti torej vključujejo prevlado samooskrbnega poljedelstva (in ne tržnega gospodarstva ali industrije), političnih ureditev, ki slonijo na vnaprej določeni družbeni hierarhiji (in ne nacionalnih držav, v katerih so vsi državljani formalno enaki) ter religije kot najpomembnejše ideologije (in ne racionalnosti ali znanosti). Značilnosti, ki opredeljujejo modernost, v predmodernih družbah po definiciji bodisi niso prisotne ali pa so prisotne le v omejeni obliki. ⁴²

Predkapitalistične in kapitalistične družbe

Opredelitve predmodernosti in modernosti pa se ne ustavijo zgolj pri opisu njunih značilnosti, ampak vključujejo tudi strukturne razlage. Kot smo že omenili, je po našem mnenju historični materializem tista družboslovna teorija, ki omogoča najboljšo obravnavo vprašanj, ki so povezana s periodizacijo. V tej tradiciji je osnovni pogled na potek zgodovine dolgo določala teleološka shema, ki naj bi zajemala družbeni razvoj skozi čas. Začetnemu obdobju lovcev in nabiralcev tako sledijo obdobja sužnjelastništva, fevdalizma, kapitalizma ter (prihodnjega) socializma in komunizma. Toda kanonski historični materializem ima vrsto teoretskih in empiričnih problemov, zaradi česar je bil sčasoma povečini opuščen. ⁴³ Novejši pristopi poleg posebnosti družbe lovcev in nabiralcev izpostavljajo predvsem veliko razliko med vsemi predkapitalističnimi družbami na eni in kapitalizmom na drugi strani. ⁴⁴ Implikacija te dihotomije za periodizacijo

⁴¹ Giddens in Pierson, *Conversations with Anthony Giddens*, str. 94. Prev. R. D.

⁴² Za širšo razpravo o pojmu predmodernosti gl.: Ridder in Patzold (ur.), *Die Aktualität der Vormoderne*.

⁴³ Chibber, *What Is Living and What Is Dead in the Marxist Theory of History*, str. 60–91.

⁴⁴ Sledimo (lokalno precej popularni) različici historičnega materializma, ki sta jo utemeljila Robert Brenner in Ellen Meiksins Wood. Osnovna literatura: Brenner, *The Agrarian Roots*

je očitna: predmodernost je tesno povezana s predkapitalističnimi družbami, modernost pa s kapitalizmom.

Toda pri tem pojmovanju se zastavljata vsaj dve vprašanji. Prvič, kapitalistične družbe v številnih obdobjih soobstajajo s predkapitalističnimi, s čimer se zastavi osnovno vprašanje periodizacije, katero značilnost izpostaviti, starejšo ali novejšo. Tudi če modernost povežemo s kapitalizmom, še vedno nismo naslovili problema, da se ta ni pojavil v vseh družbah hkrati. Drugič, zakaj so družbe pravzaprav tisti kriterij, s katerim je smiselno opredeliti obdobja? Zakaj bi se morali pri opredelitvi modernosti osredotočati na kapitalizem, in ne na kaj drugega, na primer na razvoj znanosti? To temeljno vprašanje po našem mnenju ni zadostno raziskano.

Nadaljujemo z opredelitvijo nekaterih značilnosti sodobnega historičnega materializma, ki so pomembne za nadaljnjo razpravo: opisu osnovnih pojmov te paradigme sledi opredelitev glavnih razlik med predkapitalističnimi in kapitalističnimi družbami, nato pa pojasnitev povezav med historičnim materializmom in časom. Na tej podlagi bomo v drugem delu tega sklopa razprave predmodernost opredelili kot vrsto časovnih odnosov.

2.2 Historični materializem

Osnovni pojmi

Za izhodišče opisa osnovnih pojmov historičnega materializma bomo vzeli naslednjo formulacijo Roberta Brennerja: »*vzročna veriga se začne z zgodovinsko specifičnimi in politično vzdrževanimi [1] lastninskimi odnosi, ki določajo [2] individualna pravila reprodukcije, ki se v seštevku kažejo v [3] vzorcih razvoja in vrstah družbenih kriz*«. ⁴⁵

Lastninski odnosi (»*social property relations*«) določajo dostop družbenih akterjev do materialnih sredstev, to je do zemlje, produkcijskih sredstev in družbenega produkta, kar podstavlja okvir možnosti in omejitev njihovega delovanja. Če je porazdelitev lastnine neenaka, lahko govorimo o razrednem odnosu, to je o odnosu, v katerem en del družbenih akterjev črpa presežek od drugega. Vertikalni razredni odnos je odnos med neposrednimi producenti, ki jim je del produkta pobran (nižji razred), in ekspropriatorji, ki živijo od pobranega produkta (višji razred). Toda to je samo ena dimenzija razreda: nič manj pomemben ni horizontalni razredni odnos, to je odnos med neposrednimi producenti (odnos znotraj nižjega razreda) in odnos med ekspropriatorji družbenega produkta (odnos znotraj višjega razreda). ⁴⁶ Te odnose lahko razumemo kot osnovno strukturo družbenih formacij.

of European Capitalism, str. 213–327; Brenner, *Property and Progress*, str. 49–111; Wood, *The Origin of Capitalism*; Wood, *Svoboda in lastnina*; Gerstenberger, *Impersonal Power*; Teschke, *Mit o letu 1648*; Rutar, *Sodobni zagovor historičnega materializma*; Rutar, *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji*; Krašovec, *Tujost kapitala*.

⁴⁵ Brenner, *Property and Progress*, str. 59. Prev. R. D.

⁴⁶ Poudarek na pomembnosti horizontalnih razrednih odnosov je tudi razlog, da Brenner uporablja izraz »lastninski«, in ne »produkcijski« odnosi. Prav tam, str. 58.

Lastninski odnosi določajo individualna pravila reprodukcije, to je različne načine delovanja, ki so za posamezne družbene akterje glede na njihov položaj racionalni. Ekonomske strategije, ki jih posamezniki sprejemajo, prvenstveno določa njihov razredni položaj, kar lahko razumemo kot mikroekonomsko plat makroekonomskih struktur.

Individualna pravila reprodukcije se v seštevku kažejo v vzorcih razvoja različnih družb, kar vključuje vrsto kriz, ki so zanje značilne. Z razumevanjem mikroekonomske logike posameznikov, ki delujejo v določeni družbi, lahko sklepamo na njene makroekonomske trende.

Končno, zgornji formulaciji dodajamo še četrti vidik: makroekonomski vzorci razvoja določajo osnovni značaj odnosov med državami oziroma družbami, saj sta ekonomija in geopolitika tesno povezani.⁴⁷

S pojmovnim aparatom historičnega materializma lahko torej zajamemo osnovno delovanje družb in odnosov med družbami. Kot smo že omenili, največjo razliko v lastninskih odnosih razrednih družb predstavlja razlika med vsemi predkapitalističnimi družbami na eni in kapitalizmom na drugi strani. Pri opredelitvi prvih se osredotočamo na evropski srednji vek, ker je za neposredno primerjavo s kapitalizmom najpomembnejši, ampak osrednje značilnosti, ki jih opisujemo, veljajo za vse predkapitalistične družbe.⁴⁸

Predkapitalistične družbe

Kakšna je osnovna struktura predkapitalističnih družb? Njihove lastninske odnose opredeljuje 1) dostop nižjega razreda do pogojev reprodukcije in 2) zunajekonomsko črpanje presežka višjega razreda.⁴⁹ 1) Nižji razred se, zato ker ima dostop do zemlje in produkcijskih sredstev, s katerimi zemljo obdeluje, po večini lahko oskrbuje sam in ni preživetveno odvisen od trga. Prevladujoči način produkcije je posledično kmečko samooskrbno gospodarstvo. 2) Črpanje presežka se v takšnih pogojih dogaja »zunajekonomsko«, izven samega procesa produkcije: nižji razred najprej izpelje produkcijski proces, potem pa višji razred naknadno pobere del že ustvarjenih proizvodov. Osnovni dejavnik, ki omogoča takšno črpanje presežka, je politično-vojaška oblast, to je uporaba nasilja ali pa (najpogostejše) grožnja z nasiljem. Preprosteje, aristokrati zaradi vojaške premoči del proizvoda lahko pobirajo samooskrbnim kmetom.

Kako znotraj takšne strukture delujejo kmetje? Pravila reprodukcije nižjega razreda določa predvsem strategija zmanjševanja tveganja (*»safety first«*), kar vključuje proizvodnjo za neposredno uporabo, diverzifikacijo kmetijstva in delitev

⁴⁷ Tega vidika Brenner v zgornji formulaciji ne opisuje, saj se osredotoča na delovanje posameznih družb. Za teorijo geopolitičnih odnosov gl.: Teschke, *Mit o letu 1648*; Rutar, *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji*.

⁴⁸ Brenner, *Property and Progress*, str. 62. Izraz »predkapitalistične družbe« torej uporabljamo za vse družbe, ki jih zaznamujejo spodaj opisani lastninski odnosi (ne pa tudi za družbe lovcev in nabiralcev).

⁴⁹ Prav tam, str. 63–66.

lastnine med družinske člane.⁵⁰ Te strategije kmetje sprejemajo zato, ker so v danem kontekstu racionalne: samooskrba pomeni neodvisnost od tveganj trga, diverzifikacija je smiselna za samooskrbo, delitev lastnine preskrbi več družinskih članov. Kmetje imajo seveda tudi dostop do trga, ampak tam prodajajo zgolj zelo skromni presežek, ki ga imajo na razpolago.

Kako znotraj takšne strukture delujejo aristokrati? Če želijo svoj družbeni položaj obdržati, morajo redno pobirati presežek od kmetov in se uspešno spopadati z drugimi aristokrati ali pa z njimi sodelovati. Pravila reprodukcije višjega razreda posledično določa strategija »politične akumulacije«, to je utrditve in širitve politično-vojaške moči, kar vključuje tako izboljšavo vojaške zmožnosti kot nevojaške načine konsolidacije aristokracije. Osrednjega pomena je, da se kot posledica te strategije družbeni presežek v predkapitalističnih družbah prvenstveno vlaga v vojsko in v luksuzno potrošnjo. Povečanje vojaške moči je zelo očitno v interesu aristokratov, ampak tudi luksuzna potrošnja, to je nakup razkošnih oblek, prestižne hrane, ekstravagantnih izdelkov itn., ima pomembno družbeno vlogo. Dragi predmeti namreč predstavljajo tako način vzdrževanja statusnih razlik med nižjim in višjim razredom kot tudi način vzdrževanja odnosov znotraj višjega razreda, na primer tako, da se jih uporabi kot poplačila za vojaške službe ali pa kot darila na porokah (ki predstavljajo nevojaški način politične akumulacije). V nasprotnem primeru, če takšnih poplačil zmanjka, je enotnost višjega razreda lahko ogrožena.⁵¹

Aristokrati pa seveda ne delujejo sami: v skladu z interesi višjega razreda se razvije večplastna sfera družbe, ki ima vlogo vzdrževanja njegove nadvlade. Vojaško tehnologijo in drage predmete je namreč treba izdelati, kar je poglavitni razlog za razvoj urbane manufakture, in prenesti do aristokratov, kar je osrednja vloga trgovine na dolge razdalje.⁵² Ti dve sferi gospodarstva sta s politično-vojaško oblastjo povezani tudi v drugačnem smislu, saj delujeta na podlagi privilegijev, to je političnih določil, da imajo le nekateri trgovci pravico menjave z določenimi regijami in le nekateri rokodelci pravico do pridelovanja določenih izdelkov. Temelj družbenega položaja srednjeveških trgovcev in cehov torej predstavljajo politični privilegiji, ne pa ekonomska uspešnost.⁵³ Poleg tega pa aristokrati podpirajo tudi sfero produkcije vednosti, se pravi duhovnike, pravnike, uradnike itn., saj vsak družbeni red potrebuje ideološko legitimacijo in zmožnost izvajanja administrativne dejavnosti.⁵⁴ Manufakturna proizvodnja, trgovina in produkcija vednosti so torej

⁵⁰ Prav tam, str. 66–70.

⁵¹ Prav tam, str. 70–71.

⁵² Prav tam, str. 75–80.

⁵³ Predkapitalistični trgovci v prvi vrsti služijo po principu »kupi poceni, prodaj drago«, torej na podlagi prednosti ekskluzivnega trgovanja na dolge razdalje, ki jim ga omogočajo politični privilegiji. Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 73–94; Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 221–239.

⁵⁴ Ideologija je torej pomembna za kohezivnost predkapitalističnih družb, vendar ne predstavlja primarnega dejavnika stabilizacije, saj je odvisna od politično-vojaške moči. S tem se strinjajo tudi neowebrovske historični sociologi, ki sicer poudarjajo neodvisnost različnih virov oblasti. Giddens, *The Nation-State and Violence*, str. 71–78; Mann, *The Sources of Social Power I*, str. 22–24. Za kritiko neowebrovskega epistemološkega pluralizma gl.: Rutar, *Sodobni zagovor historičnega materializma*, str. 239–263.

vse del osnovnega ustroja predkapitalističnih družb, saj so vse tesno povezane z aristokracijo in imajo vlogo vzdrževanja njene nadvlade. Ko v nadaljevanju govorimo o »sferi družbe višjega razreda«, imamo v mislih vse te vidike.

Kako se takšno delovanje družbenih akterjev pokaže v seštevku? Makroekonomski vzorci razvoja predkapitalističnih družb so prvenstveno posledica tega, da v njih ni sistemskega vlaganja presežka v razvoj produkcijskih sredstev: aristokrati dodatnega produkta, ki ga poberejo od kmetov, večinoma ne porabijo za to, da bi izboljševali tehniko in tehnologijo ekonomske produkcije. Tudi takšno vlaganje se sicer dogaja, ampak se ne dogaja *sistemske*, zaradi česar se inovacije v sferi produkcije dogajajo sporadično, torej lahko mine tudi več stoletij, preden pride do nadaljnje izboljšave oziroma njene implementacije. V evropskem srednjem veku na primer pride do pomembnih inovacij v obdelavi zemlje, vendar to ne vodi v gospodarski vzlet, saj se dodatni produkt, ki ga te novosti omogočajo, v splošnem ne vlaga v namen nadaljnjih tehnoloških izboljšav. Neproduktivno vlaganje presežka se na makronivoju pokaže v relativni stagnaciji produktivnosti dela, nizki gospodarski rasti in sestavi gospodarstva, v kateri prevladuje agrarni sektor, medtem ko je rast trgovine, manufakture in mest strukturno omejena. Preprosteje, nizka stopnja tehnološkega razvoja pomeni, da se mora večina prebivalstva ukvarjati s pridelovanjem hrane, zaradi česar vsi ostali sektorji predstavljajo manjšinski del družbe.⁵⁵

Vrsta kriz, ki izhajajo iz opisanega, so maltuzijske ciklične krize: demografska rast s časom pripelje do prevelikega števila prebivalstva glede na obdelovano površino, kar pomeni znižanje produktivnosti dela zaradi obdelave vse slabše zemlje. Vse večje pomanjkanje zemlje vodi do kriz lakote, bolezni in vojn, s čimer se razmerje med prebivalstvom in zemljo »popravi«, saj smrt dela prebivalstva pomeni, da je za preživele rodovitne zemlje ponovno dovolj, cikel pa se začne znova. Osnovni vzorec razvoja predkapitalističnih družb torej zaznamujejo ciklični vzponi in padci, ne linearna rast. Kljub temu pa te družbe seveda niso povsem statične, saj se maltuzijski cikli na dolgi rok začenjajo na vse višji stopnji razvoja (kar se dogaja zaradi splošnega družbenega interesa, da se določena razvojna stopnja tehnologije ohranja ali pa izboljšuje). Nekakšna težnja k izboljšavi produkcijskih sredstev torej obstaja, ampak je zelo šibka in ni osrednjega pomena za osnovno analizo dinamike predkapitalističnih družb.⁵⁶

Končno, kako takšni vzorci razvoja vplivajo na odnose med državami oziroma družbami? Političnih ureditev, ki temeljijo na predkapitalističnih lastninskih odnosih, je seveda več, ampak relativna gospodarska nerazvitost vseh pomeni, da je geopolitični pritisk, ki ga posamezne države izvajajo na druge, relativno šibak. Gospodarske in vojaške razlike med državami so premajhne, da bi premoč določene vrste države ogrožala obstoj vseh drugih.⁵⁷

⁵⁵ Brenner, *Property and Progress*, str. 72–80.

⁵⁶ Prav tam, str. 81–82.

⁵⁷ Chibber, *What Is Living and What Is Dead in the Marxist Theory of History*, str. 73–78; Rutar, *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji*, str. 85–91.

Kapitalistične družbe

Lastninske odnose kapitalističnih družb opredeljuje 1) pomanjkanje dostopa nižjega razreda do pogojev reprodukcije in 2) nezmožnost višjega razreda, da presežek črpa zunajekonomske.⁵⁸ 1) Delavci nimajo zadostnega dostopa do zemlje in produkcijskih sredstev, da bi se lahko sami preživljali, zaradi česar morajo iskati službo na trgu delovne sile. Prevladujoči način produkcije je posledično produkcija za trg. 2) Kapitalisti nimajo neposrednega dostopa do zunajekonomskega črpanja presežka, saj ima monopol nad nasiljem država. Črpanje presežne vrednosti se v takšnih pogojih dogaja »ekonomsko«, v samem produkcijskem procesu: delavci na trgu delovne sile prodajajo svojo zmožnost za delo, za katero dobijo povračilo v obliki plače; plača je vnaprej določen tržni ekvivalent za določen čas, medtem ko uporabna vrednost, ki jo delavci v tem času proizvedejo, s tržno vrednostjo ni neposredno povezana; če kapitalisti dobro izkoristijo delovni čas, lahko iz produkcijskega procesa dobijo presežno vrednost, to je tisti del vrednosti, ki so ga delavci proizvedli poleg tržne vrednosti lastne delovne sile.⁵⁹ Poenostavljeno rečeno, vrednost, ki jo delavci proizvedejo, je večja kot plača, ki jo prejmejo, kar je vir profitov podjetij.⁶⁰ Presežna vrednost se torej črpa tudi v kapitalizmu, le da to ni očitno na prvi pogled.

Individualna pravila reprodukcije v kapitalizmu določa dejstvo, da so družbeni akterji podvrženi tržni konkurenci, kar spodbuja strategije maksimizacije profitov, specializacije in stalne vpeljave novih tehnologij.⁶¹ Konkretnije, če želijo kapitalisti svoj položaj obdržati, morajo ostati konkurenčni z drugimi kapitalisti, kar delajo predvsem z dvigovanjem produktivnosti lastnih podjetij. To lahko dosežejo s povečanjem intenzivnosti dela (daljši delovni dnevi, krajši premori), ampak ta metoda ima trde fiziološke meje in pogosto vodi do upora delavcev. Posledično je najtrajnejši in najzanesljivejši način višanja produktivnosti avtomatizacija dela, zaradi česar se presežna vrednost v kapitalizmu prvenstveno vloga v izboljšavo produkcijskih sredstev. Podjetja svoje profite vlagajo v razvoj novih tehnologij, s čimer višajo svojo produktivnost in tako prihajajo v prednost pred drugimi podjetji. Takšno vlaganje se ne konča po določenem času ali z doseganjem določenega cilja, na primer po uspešnem razvoju določene tehnologije, ampak se dogaja znova in znova, saj nobena stopnja produktivnosti ne predstavlja končne točke kapitalizma.⁶² Ekonomska konkurenca je torej osrednji mehanizem, ki kapitaliste *sistemske* sili k vlaganju presežne vrednosti v izboljšavo produkcijskih sredstev, kar se dogaja v procesu, ki nima zgornje meje ali zunanjega smotra.⁶³

⁵⁸ Brenner, *Property and Progress*, str. 60.

⁵⁹ Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 77–97.

⁶⁰ Slednja formulacija ne predpostavlja delovne teorije vrednosti, ki je številne paradigme ne sprejemajo. Pojem izkoriščanja v kapitalizmu torej ni nujno vezan na to teorijo. Rutar, *Capitalism for Realists*, str. 61–69.

⁶¹ Brenner, *Property and Progress*, str. 62.

⁶² Za obsežnejši opis kapitalističnega produkcijskega procesa gl.: Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 99–116.

⁶³ Poudarjanje pomena ekonomske konkurence kot temeljne poteze kapitalizma je tudi osrednja specifična paradigma, ki jo zagovarjamo. Gerstenberger ta poudarek povzema takole:

Od tega procesa so odvisne tudi kapitalistične države, saj njihov osnovni vir dohodkov predstavlja obdavčitev ekonomske sfere. Države v razvitem kapitalizmu zaznamujejo centralizacija sredstev nasilja v javni policiji in vojski, enakopravnost vseh prebivalcev države, zagotovitev fizične in socialne infrastrukture (ceste, elektrika, zdravstvo, šolstvo itn.) ter demokratični politični sistem.⁶⁴ Te značilnosti niso »v nasprotju« s kapitalističnim produkcijskim procesom, ampak ga ravno omogočajo: pravni državni aparat zagotavlja, da se na trgu delovne sile srečujejo pravno (ne pa tudi ekonomsko) enaki akterji, fizična infrastruktura omogoča obratovanje podjetij, socialna infrastruktura zagotavlja reprodukcijo delovne sile itn. Države poleg tega izvajajo tudi načrtno industrijsko politiko in vlagajo v napredek znanosti, kar predstavlja pomemben del razvojne dinamike kapitalizma.⁶⁵

Makroekonomski vzorci razvoja kapitalističnih družb so v prvi vrsti posledica sistemskega vlaganja presežne vrednosti v razvoj produkcijskih sredstev. Takšno vlaganje vodi v stalno višanje produktivnosti dela, trajno gospodarsko rast in heterogeno sestavo gospodarstva, v kateri agrarni sektor predstavlja le manjšinski delež družbe.⁶⁶ Kapitalizem prav tako bremenijo ciklične gospodarske krize, ki pa jih tukaj ne bomo opisovali.⁶⁷

Končno, z vznikom kapitalizma pride do velikih gospodarskih razlik med državami, kar pomeni, da je geopolitični pritisk na manj razvite države, da se posodobijo, zelo močan. Gospodarska in vojaška premoč nacionalnih držav s kapitalističnimi gospodarstvi je tako velika, da ogroža vse druge vrste družbenopolitičnih formacij.⁶⁸

Že iz kratkega opisa je jasno, da predkapitalistične in kapitalistične družbe po osnovnih družbenih strukturah pravzaprav predstavljajo nasprotje.⁶⁹ Če strnemo razlike, ki so najpomembnejše za nadaljnjo razpravo: 1) V predkapitalističnih družbah ima nižji razred dostop do pogojev reprodukcije, v kapitalizmu pa ne. 2) Presežek se v predkapitalističnih družbah prvenstveno vlaga v vojsko in luksuzno potrošnjo, v kapitalizmu pa v razvoj produkcijskih sredstev. 3) Makroekonomski

»Predpostavke, da so bili čezmorski trgovci kapitalisti ali pa vsaj proto-kapitalisti, ne sprejema le Wallerstein [ki izhaja iz Braudela], ampak jo najdemo tudi v mnogih drugih pristopih. Njihove temeljne pomanjkljivosti so nezasadno razločevanje tržnega in komercialnega kapitala, omejitev pojma kapitalizma na sfero cirkulacije in zanemarjanje razlike med osebno oblastjo in javno državo, ki je ločena od družbe. V našem kontekstu je posebej pomembno, da je tržni kapital 16. in 17. stoletja – v nasprotju s komercialnim kapitalom razvitega kapitalizma – deloval v svetu monopolov (privilegijev) in torej omejene konkurence. [...] ‚Logika‘ ekonomske dejavnosti meščanov tistega časa prvenstveno ni zahtevala širitve, ampak obrambo obstoječih privilegijev pred novimi prišleki; ‚logika‘ njihovega družbenega delovanja je bila usmerjena v napredovanje znotraj obstoječe družbe«. Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 12. Prev. R. D. Monopoli seveda obstajajo tudi v kapitalizmu, ampak so posledica samega kapitalističnega produkcijskega procesa in se torej strukturno razlikujejo od predkapitalističnih monopolov. Gl. tudi: Wood, *The Origin of Capitalism*, str. 73–94; Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 221–239.

⁶⁴ Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 219–243.

⁶⁵ Mazzucato, *Podjetniška država*.

⁶⁶ Brenner, *Property and Progress*, str. 62.

⁶⁷ Heinrich, *Kritika politične ekonomije*, str. 183–193.

⁶⁸ Rutar, *Od klasične sociologije do mednarodne historične sociologije*, str. 85–91, 103–113.

⁶⁹ Za podrobnejšo opredelitev tega nasprotja gl.: Krašovec, *Tujost kapitala*, str. 11–40.

vzorci razvoja predkapitalističnih družb so gospodarska stagnacija in ciklične maltuzijske krize, kapitalizma pa gospodarska rast in ciklične kapitalistične krize. 4) Predkapitalistične družbe izvajajo šibak, kapitalistične družbe pa močan geopolitični pritisk.

Historični materializem in čas

Preostane nam še vprašanje, kakšno vlogo imajo opisane značilnosti v kontekstu naše razprave. Pri opredelitvi časovnih vidikov družb, ki sledi v nadaljevanju, se želimo izogniti dvema pomanjkljivostma, ki ju razumemo kot nasprotna pristopa k tej problematiki.

Primer prvega pristopa predstavlja že opisano homogeno pojmovanje družbenega časa, v katerem določeno vrsto družbe opredeljuje določena časovna značilnost. Problem takšnega pojmovanja je, da ne upošteva osnovnega dejstva, da družbe sestavljajo različni časi.⁷⁰

Primer drugega pristopa pa predstavlja Braudelov okvir različnih stopenj analize, s katerim obravnava gospodarsko dinamiko med 15. in 18. stoletjem. Ta okvir v poenostavljeni obliki opisuje takole: »Izbral sem si globoka in dolgoročna ravnesja in neravnovesja. V predindustrijskem gospodarstvu se mi je namreč zdelo najpomembnejše hkratno bivanje togosti, vztrajnosti in negibnosti še zmerom prvinskega gospodarstva na eni in omejenega in manjšinskega, vendar živahnega in silovitega gibanja sodobne rasti na drugi strani.«⁷¹ Različni deli gospodarstva pomenijo tudi različne časovne dinamike, kar se kaže v uporabi izrazov »negibnost« in »silovito gibanje«. Braudel torej začenja z opredelitvijo različnih časov, ki jih v nadaljevanju obravnava relativno ločeno, drugega za drugim.⁷²

Z našega vidika je tudi takšen pristop problematičen, saj v njem način povezanosti različnih časovnih dinamik ni v ospredju analize. Braudel seveda razume in tudi poudarja, da različni časi niso povsem ločeni, vendar ne navaja mehanizma, ki te čase dejansko povezuje, oziroma ta mehanizem ne predstavlja izhodišča njegove obravnave. Heterogenost časa, ki je v takšnem pristopu sicer izpostavljena, torej ni zadostno integrirana.

Dihotomijo med homogenim in heterogenim, ampak nezadostno integriranim pojmovanjem časa lahko po našem mnenju najbolje premostimo na podlagi opredelitve časovnih vidikov historičnega materializma. Osnovni razlog za to je zelo preprost: presežek je inherentno povezan z dinamičnostjo, saj po definiciji predstavlja tisti del produkcije, ki sega onkraj vzdrževanja obstoječega stanja. Nasprotno pa eksistenčna produkcija, to je del produkcije, ki je potreben za golo

⁷⁰ Gl. prvi del, podpoglavje »Družbe kot mešanice časov«.

⁷¹ Braudel, *Dinamika kapitalizma*, str. 5. Braudel sicer razlikuje med tremi stopnjami analize, o katerih razpravlja na več mestih: Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja I*, str. 9–13; Braudel, *Igre menjave I*, str. 9–12; Prav tam, *II*, str. 110–113.

⁷² Heterogenost časa poudarja tudi Le Goff, ki v znanem spisu opisuje razlike med (poenostavljeno rečeno) časom kmeta, ki ga opredeljujejo agrarni cikli, časom cerkve, ki temelji na Svetem pismu, in časom trgovca, ki ga določa računica dobičkov. Ponovno so torej opredeljeni različni časi, ki so obravnavani relativno ločeno. Le Goff, *Za drugačen srednji vek*, str. 53–73.

preživetje, v splošnem predstavlja statičnost. To pomeni, da je delitev presežka osrednji način delitve določene skupine ljudi na relativno statični in relativno dinamični del. Hkrati pa črpanje presežka predstavlja osrednji način povezovanja različnih delov skupine, ki imajo različne časovne dinamike, v eno celoto. Z osredotočanjem na način črpanja in vlaganja presežka lahko torej tako raznolikost kot povezanost časa človeških dejavnosti zajamemo v osnovni metodi naše obravnave. Ali drugače, družbe, to je strukture, ki določajo način črpanja in vlaganja presežka, lahko razumemo tudi kot načine delitve časa med ljudmi.

2.3 Časovni odnosi predmodernosti

Preliminarni komentarji

Časovni vidiki družb

Toda osredotočanje na črpanje in vlaganje družbenega presežka predstavlja le izhodišče obravnave časovnih vidikov človeških dejanj. Za nadaljevanje moramo podrobneje opredeliti pojme, s katerimi bomo opisovali časovne vidike družb. V naši opredelitvi poleg stopnje dinamičnosti izpostavljammo časovno-prostorsko distanciranje in dojevanje časa.

Prvi pojem je preprosto stopnja dinamičnosti, ki odgovarja na vprašanje, kako hitro se določene enote spreminjajo. Dinamičnost vključuje tako kvalitativno dimenzijo, torej spremembe, ki predstavljajo novosti, kot kvantitativno dimenzijo, torej spremembe, ki predstavljajo povečanje obstoječih značilnosti. Toda ti dve dimenziji sta tesno povezani: kvalitativne novosti omogočajo večjo kvantitativno dinamičnost, ki na različne načine omogoča dostop do kvalitativnih novosti. Tehnološke inovacije na področju potovanja na primer omogočajo hitrejšo cirkulacijo dobrin, hkrati pa ta cirkulacija omogoča dostop do novosti, do katerih pride v oddaljenih prostorih. Izraz »dinamičnost« zaradi te povezanosti uporabljamo v obeh smislih.⁷³

Drugi pojem, ki ga uporabljamo, je pojem časovno-prostorskega distanciranja (*»time-space distancing«*) Anthonyja Giddensa, ki odgovarja na vprašanje, kakšna je družbena vloga časa.⁷⁴ Ta pojem, ki združuje čas, prostor in oblast, omogoča opredelitev načina, kako družbe povezujejo (*»bind«*) čas in prostor, kar predstavlja način organizacije prisotnosti in odsotnosti. V družbah nizke stopnje časovno-prostorskega distanciranja so družbeni akterji večinoma v neposrednem stiku, v istem časovnem in prostorskem kontekstu. Odstop od takšne situacije pomeni distanciranje časa ali prostora, na primer z »raztegom« časa, ki ga predstavlja pisava, ali pa z »raztegom« prostora, ki ga predstavlja tržna menjava, se pravi s

⁷³ Takšna raba je smiselna v kontekstu naše razprave, medtem ko je v drugih kontekstih morda problematična.

⁷⁴ Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*; Giddens, *The Nation-State and Violence*; Giddens, *The Consequences of Modernity*; Gregory, *Presences and absences*, str. 185–214. Giddens s pomočjo tega pojma naslavlja vrsto problematik, ki jih v tej razpravi ne bomo obravnavali.

stiki z akterji oziroma pojavi, ki niso neposredno prisotni. Družbe po Giddensu torej obstajajo na kontinuumu od nizke stopnje časovno-prostorskega distanciranja, značilne na primer za plemenske skupnosti, do visoke stopnje časovno-prostorskega distanciranja, značilne na primer za družbo 21. stoletja.

Časovno-prostorsko distanciranje je inherentno povezano z delovanjem oblasti, na primer tako, da zbiranje informacij, ki temelji na zmožnosti časovnega distanciranja pisave, omogoča izvajanje administrativne dejavnosti. Povezava med časom in oblastjo je posebej pomembna, saj z njo lahko razložimo, kako se določena delitev časa vzdržuje skozi čas. V ta namen moramo črpanje in vlaganje družbenega presežka povezati s časovno-prostorskim distanciranjem (to povezavo opisujemo spodaj). Ne gre zgolj za to, da je čas v družbi na določen način deljen, ampak tudi za to, da ima delitev časa vlogo vzdrževanja obstoječega stanja.

Tretji pojem je subjektivno dojetje časa, ki odgovarja na vprašanje, kako čas razumejo družbeni akterji. Kot smo že razložili, je dojetje časa posameznikov tesno povezano z družbenimi strukturami, v katere so vpeti.⁷⁵

Časovni odnosi obdobj

Družbe torej predstavljajo izhodišče za opredelitev časovnih vidikov človeških dejavnosti, dinamičnost, časovno-prostorsko distanciranje in dojetje časa so pa tisti vidiki, ki jih opisujemo. Toda s tem še vedno nismo naslovili problema, da lahko v določenem obdobju različne vrste družb obstajajo hkrati. Pri opredelitvi obdobj moramo posledično upoštevati tudi časovne odnose med družbami, saj le tako lahko zajamemo vse časovne dinamike, ki opredeljujejo določen časovni razpon.

S tem smo končno prišli do opredelitve predmodernosti, obdobja, ki je tesno povezano s predkapitalističnimi družbami, kot vrste časovnih odnosov. Ta opredelitev ima tri dele. 1) Začenjamo s časovnimi odnosi znotraj predkapitalističnih družb, to je z odnosi, ki določajo časovne dinamike različnih družbenih sfer. Ta opredelitev je nadalje razdeljena na a) opis časovnega odnosa med nižjim in višjim razredom, b) podrobnejši opis časa (reprodukcije) višjega razreda in c) opis nepopolnosti razredne delitve. 2) V drugem delu opredeljujemo obči čas predkapitalističnih družb, to je čas, ki velja za družbo kot celoto. 3) Končno, v tretjem delu opredeljujemo časovne odnose med različnimi družbami, ki v predmodernosti soobstajajo.

Ker se osredotočamo na način, kako so različni časi medsebojno povezani, nam je natančen opis posameznih časovnih dinamik manj pomemben kot njihova umeščenost v celoto.

⁷⁵ Gl. prvi del, podpoglavje »Dojetje časa: mešanica časov v subjektih«.

1) Časovni odnosi znotraj predkapitalističnih družb

Časovni odnosi znotraj predkapitalističnih družb so prvenstveno posledica razrednega odnosa.

Časovni odnos med nižjim in višjim razredom

Naše izhodišče je naslednje. Nižji in višji razred predstavljata dve različni, a soodvisni časovnici, ki ju povezuje črpanje in vlaganje družbenega presežka: čas nižjega razreda je druga plat časa višjega.

Nižji razred sestavljajo neposredni producenti, ki predstavljajo večino družbe. Čas tega razreda zaznamuje relativna statičnost, nizka stopnja časovno-prostorskega distanciranja in relativna homogenost dojemanja časa.⁷⁶

Relativna statičnost nižjega razreda je primarno posledica tega, da se družbeni presežek (del proizvoda, ki je inherentno povezan z dinamičnostjo) ne vlaga v sfero družbe, ki je z njim povezana, to je v sfero produkcije. Ker nimajo dostopa do presežka, morajo neposredni producenti večino časa porabiti za zadovoljitev nujnih potreb, kar omejuje njihovo dinamičnost: čas, ki jim ostane onkraj eksistencijske produkcije (dela produkcije, ki v splošnem vzdržuje obstoječe stanje), je prekratek, da bi lahko svoj položaj pomembno spremenili. Statičnost je tako rekoč vpisana v DNK predkapitalističnega nižjega razreda.

Nizka stopnja časovno-prostorskega distanciranja nižjega razreda je posledica značaja samooskrbnega gospodarstva, ki mu ga omogoča dostop do pogojev reprodukcije. Prostorski horizont takšnega delovanja je majhen, saj družbeni akterji pretežno delujejo na ozkem prostoru zemlje, ki jo posedujejo in obdelujejo, in njene neposredne okolice. S tem je povezana tudi visoka stopnja usmerjenosti v sedanost, saj časovni horizont takšnega konteksta določa neposredni stik z drugimi osebami. Večina življenja samooskrbnih kmetov se dogaja »tukaj in zdaj«, zaradi česar imajo (časovno in prostorsko) odsotni pojavi na njih le omejen vpliv, kar lahko razumemo kot zaščito pred vsemi spremembami, do katerih pride izven tega okolja.

Homogenost dojemanja časa nižjega razreda je prav tako posledica samooskrbnega kmetovanja, torej ukvarjanja z relativno podobnimi dejavnostmi. Dojemanje časa kmetov določajo predvsem naravne zahteve poljedelstva in živinoreje: čas žetev predstavlja pomembne časovne mejnike za poljedelstvo, plime in oseke za ribarjenje, potrebe živali v živinoreji itn. Kmetje čas razumejo skozi te dejavnosti: čas *so* sami cikli žetev, čas *je* menjava plime in oseke, čas *so* potrebe živali – določeno časovno enoto predstavlja čas do naslednje žetve, čas do naslednje plime ali oseke, čas, ki je potreben za oskrbo določene živali.⁷⁷

Te značilnosti opredeljujejo veliko večino družbe skozi vso predmoderno zgodovino.

⁷⁶ Vse to so relativni pojmi: določena sfera družbe je na primer relativno statična glede na druge sfere, ki so bolj dinamične (in nikoli popolnoma statična).

⁷⁷ Thompson, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism*, str. 59–60.

Višji razred sestavlja manjšina ekspropriatorjev družbenega presežka. Čas tega razreda kot celote zaznamuje relativna dinamičnost, visoka stopnja časovno-prostorskega distanciranja in relativna heterogenost dojemanja časa.

Relativna dinamičnost višjega razreda je prvenstveno posledica tega, da se družbeni presežek vlaga v sfero družbe, ki je z njim povezana. Presežek se sicer vlaga na različne načine, ki imajo različne časovne vidike, vsi pa so povezani z višjim razredom kot celoto.

Visoka stopnja časovno-prostorskega distanciranja višjega razreda je prav tako tesno povezana s presežkom, ki predstavlja osrednji vir razvoja različnih vrst tehnologij in socialnih praks, ki to distanciranje omogočajo. Načinov »raztega« časa in prostora je ponovno več, ampak vsi so povezani z višjim razredom kot celoto.

Heterogenost dojemanja časa višjega razreda je posledica tega, da se mu ni treba ukvarjati z eksistenčno produkcijo in se posledično lahko ukvarja z vrsto različnih dejavnosti, ki imajo različne časovne vidike.

Zgornje izhodišče lahko torej dopolnimo. Nižji in višji razred predstavljata dve različni, a soodvisni časovnici, ki ju povezuje črpanje in vlaganje družbenega presežka: relativna statičnost, nizka stopnja časovno-prostorskega distanciranja in homogenost dojemanja časa nižjega razreda je druga plat relativne dinamičnosti, visoke stopnje časovno-prostorskega distanciranja in heterogenosti dojemanja časa višjega.

Enako lahko izrazimo tudi v prostorskem smislu. Poseljeni prostor lahko razdelimo na relativno izolirana območja, povezana s samooskrbnim kmetijstvom, kot so vasi in neodvisne obdelovalne površine, ter v večji meri medsebojno povezana območja, povezana z družbenim presežkom, kot so podeželski gradovi, samostani in mesta. Odnos med tema območjema si lahko predstavljamo kot odnos med morjem, ki predstavlja eksistenčno produkcijo, in medsebojno povezanim arhipelagom, ki predstavlja družbeni presežek.⁷⁸ Ti dve območji torej predstavljata dve različni, a soodvisni časovnici, ki ju povezuje črpanje in vlaganje družbenega presežka: morje statičnosti, nizke stopnje časovno-prostorskega distanciranja in homogenosti dojemanja časa je druga plat medsebojno povezanega arhipelaga dinamičnosti, visoke stopnje časovno-prostorskega distanciranja in heterogenosti dojemanja časa.

Opisano predstavlja osnovno delitev časa znotraj predkapitalističnih družb. Pri tem je treba poudariti, da je zgornji odnos tudi sočasno neistočasni odnos, saj temelji na delitvi dinamičnosti: značilnosti, ki izhajajo iz starejših obdobj, bodo v splošnem povezane z nižjim razredom, medtem ko bodo značilnosti, ki izhajajo iz novejših obdobj, v splošnem povezane z višjim. Razredni odnos, če ga razumemo v časovnem smislu, torej določa način porazdelitve starejših in novejših značilnosti med družbenimi akterji.⁷⁹

⁷⁸ Pri tem je treba poudariti, da arhipelag v tej podobi ne predstavlja ločenosti, ampak povezanost.

⁷⁹ To podpoglavje lahko razumemo kot primer opredelitve časovnih vidikov strukturnih razlag, v katerih določen vzročni mehanizem zagotavlja, da se bo v dveh delih strukture stalno reproducirala določena časovna dinamika. Pri takšnih opredelitvah ne gre le za opis časovnih dinamik, ampak za določitev mehanizma, ki te dinamike proizvajata.

Čas (reprodukcije) višjega razreda

Dostop do presežka pomeni, da je čas višjega razreda bistveno kompleksnejši od časa nižjega, zaradi česar ga je treba dodatno razčleniti. Poleg tega moramo upoštevati, da ima opisana delitev časa tudi vlogo vzdrževanja obstoječega stanja: vlaganje presežka je primarni vir dinamičnosti, ki omogoča časovno-prostorsko distanciranje, ki omogoča izvajanje oblasti, ki omogoča črpanje presežka in torej reprodukcijo celotne dinamike. Preprosto rečeno, časovni vidiki višjega razreda so tudi časovni vidiki delovanja oblasti.⁸⁰

Opredelitev časa (reprodukcije) višjega razreda je deljena na politično-vojaško, ideološko in tržno sfero, te pa so medsebojno povezane.

Politično-vojaška oblast je temelj nadvlade celotnega predkapitalističnega višjega razreda, saj grožnja z nasiljem predstavlja osrednji razlog za zmožnost zunajekonomskega črpanja presežka. Vlaganje presežka je primarni vir dinamičnosti te sfere družbe, kar vključuje inovacije, ki omogočajo izboljšavo potovanja in komunikacij. Dolga zgodovina večanja hitrosti je povezana tako s tehnološkimi novostmi, kot so novi navigacijski instrumenti in izboljšave vprege živali, kot z novostmi v infrastrukturi prometa, kot so vzpostavitev sistemov vodnih oporišč in poštних postojank (slednje potnikom omogočajo, da stalno menjujejo živali, ki jih jahajo, in torej zaobidejo izmučenost posamezne živali).⁸¹

Dinamičnost politično-vojaške sfere omogoča časovno-prostorsko distanciranje, ki je tej sferi inherentno, saj oblast seveda deluje na določenem območju. V predkapitalističnih družbah to pomeni predvsem pobiranje presežka in obrambo pred zunanjimi grožnjami, torej vključuje dejansko fizično pobiranje dajatev, izvajanje pravne oblasti, zatiranje kmečkih uporov, vojne z drugimi aristokrati (ali celo z drugimi »civilizacijami«) itn. Vse te dejavnosti zahtevajo zmožnost koordiniranega delovanja na določenem območju, na primer zmožnost zatiranja uporov na celotnem ozemlju določene dinastije ali pa skupni boj proti zunanjim sovražnikom na več frontah, kar med drugim temelji na hitrosti potovanja. Takšno izvajanje oblasti omogoča zunajekonomsko črpanje presežka in torej reprodukcijo celotne dinamike.

Dojemanje časa aristokracije določajo predvsem vojaške dejavnosti, kot so vadbe, turnirji, vojne, obdobja pobiranja dajatev itn. Aristokrati čas razumejo skozi dejavnosti: čas je vsakdanja vojaška vadba, čas je obdobje do naslednje vojne, do naslednjega turnirja, do naslednjega obdobja pobiranja dajatev.⁸²

Produkcija vednosti je v predkapitalističnih družbah monopol višjega razreda in predstavlja tako način izvajanja politične oblasti kot legitimacijo družbenega sistema. Vlaganje presežka je primarni vir dinamičnosti te sfere družbe, kar vključuje inovacije, ki omogočajo shranjevanje informacij in meritve časa. Največjo revolucijo v tem kontekstu je historično nedvomno predstavljala iznajdba pisave,

⁸⁰ Dinamičnost in časovno-prostorsko distanciranje sta inherentno povezana in se delno prekrivata, kar je v opisani verigi nekoliko poenostavljeno. Osrednjega pomena je, da družbeni presežek predstavlja glavni vir obeh razsežnosti.

⁸¹ Rossum, *History of the Hour*, str. 324.

⁸² Le Goff, *Medieval Civilization*, str. 180.

ki ne pomeni le lažjega beleženja in prenašanja informacij, ampak tudi zmožnost dolgotrajnejšega shranjevanja in torej priročneje uporabe velikega števila podatkov. Sončne ure, vodne ure in koledarji, tehnologije, ki prav tako obstajajo že tisočletja in so pogosto prišle v uporabo skupaj s pisavo, pa seveda omogočajo lažjo organizacijo in racionalnejšo rabo časa.⁸³

Dinamičnost ideološke sfere omogoča časovno-prostorsko distanciranje, ki je tej sferi inherentno, saj produkcija vednosti deluje na podlagi preteklega znanja. Pisava v nasprotju z govorico, ki zahteva neposredno prisotnost, omogoča tako časovno kot prostorsko distanciranje: ko beremo besedilo, smo preko medija pisave v stiku z oddaljeno preteklostjo in z oddaljenim prostorom, v katerem je bilo prvič napisano (kar omogoča razvoj zgodovinopisja, vede, ki temelji na časovnem distanciranju). Takšno distanciranje omogoča shranjevanje informacij, kar omogoča podrobnejše poznavanje prebivalstva, učinkovitejšo koordinacijo različnih opravil, trajnejšo uveljavitev pravnih kodov itn., vse, od česar omogoča izvajanje administrativnih dejavnosti. Med sorodna upravna orodja spadajo tudi ure in koledarji, saj organizacija časa, to je določitev začetka in konca, dolžine trajanja, zaporedja itn. različnih dejavnosti, predstavlja način organizacije obnašanja ljudi in posledično nadzora nad prebivalstvom.⁸⁴ Takšno izvajanje oblasti omogoča zunajekonomsko črpanje presežka in torej reprodukcijo celotne dinamike.

Z opisanimi tehnologijami je povezana tudi ena od specifik dojemanja časa »intelektualcev« v predkapitalističnih družbah. Pisava namreč zahteva sledenje črkam, besedam, stavkom, odstavkom itn. od začetka do konca v vnaprej danem zaporedju (medtem ko pri slikah lahko prosto »skačemo« po različnih delih). Pisava je posledično povezana tudi z določenim načinom mišljenja, to je z diahronim, vzročno-posledičnim mišljenjem linearnega časa (kar je še ena povezava med pisavo in zgodovinopisjem, ki vsaj v klasičnem pojmovanju temelji na vzročno-posledični logiki). Dojemanje časa »intelektualcev« torej med drugim zaznamuje sam okvir mišljenja, ki ga pogojuje pisava, linearni čas pa vsaj v tem smislu obstaja že tisočletja.⁸⁵

Tržna menjava predstavlja strukturno omejeni del predkapitalističnih družb, ki je tesno povezan z aristokracijo. Vlaganje presežka je primarni vir dinamičnosti te sfere družbe, kar vključuje novosti tržnih tehnik in luksuzne potrošnje. Zgodovina širitve obsega in kompleksnosti tržne menjave je namreč tudi zgodovina razvoja vse bolj sofisticiranih metod računovodstva in financ, ki omogočajo učinkovitejšo organizacijo in torej povečanje hitrosti cirkulacije trga. Relativna dinamičnost luksuzne potrošnje pa je preprosto izraz dejstva, da dostop do presežka aristokratom omogoča relativno hitro menjavo predmetov (medtem ko se materialna civilizacija nižjega razreda iz nasprotnega razloga spreminja bistveno počasneje).

Dinamičnost tržne sfere družbe omogoča časovno-prostorsko distanciranje, ki je tej sferi inherentno, saj se po osnovni logiki menja nekaj, kar je prisotno, za nekaj, kar je odsotno. Časovno distanciranje trga je najizrazitejše pri finančnih

⁸³ Giddens, *The Nation-State and Violence*, str. 41–49; Rossum, *History of the Hour*.

⁸⁴ Giddens, *The Nation-State and Violence*, str. 41–49.

⁸⁵ Krašovec, *Tujost kapitala*, str. 137–151.

instrumentih, kot sta dolg in kredit, pri katerih gre v osnovi za »preložitve« (»*deferral*«) časa, saj na podlagi vrednosti, ki bo proizvedena v prihodnosti, omogočata zmožnost delovanja v sedanjosti (na primer tako, da zagotovita pridobitev potrebnega kapitala za začetek določene ekonomske dejavnosti).⁸⁶ Zmožnost takšne časovne preložitve v primerih, ko se države zadolžijo pri trgovcih, omogoča tudi izvajanje politične oblasti. Podobno velja za prostorsko distanciranje trga, ki aristokratom omogoča dostop do sredstev in dobrin, ki jih potrebujejo za vzdrževanja svojega položaja, kar vključuje luksuzne predmete. Predkapitalistični trgi so torej posredno povezani z izvajanjem oblasti, ki omogoča zunajekonomsko črpanje presežka, ki omogoča reprodukcijo celotne dinamike.

Dojemanje časa trgovcev je povezano predvsem s kroženjem kapitala in dobrin, to je s predvidevanjem časa poti na dolge razdalje, koordinacijo med trgovci in dobavitelji v določeni trgovski verigi, računanjem količine denarja, ki se ga splača vložiti v določenem času, itn. Čas, ponovno, *so* sama predvidevanja poti, *je* sama koordinacija trgovcev, *je* samo računanje profitov.⁸⁷ Dojemanje časa aristokratov, ki na trgu kupujejo predmete, pa med drugim zaznamuje ciklični čas mode luksuzne potrošnje. Moda predstavlja poseben del predkapitalističnih družb, saj je inherentno povezana z zavračanjem tistega, kar nadomesti: »*Moda je tudi iskanje novega izraza, ki naj zavrže prejšnjega, pot, s katero vsaka generacija zanika prejšnjo in se loči od nje*«. ⁸⁸ Tudi zavračanje preteklosti vsaj v tem smislu obstaja že tisočletja.

Opisano predstavlja čas višjega razreda, ki je tudi čas delovanja oblasti. V predkapitalističnih družbah so torej vse zgornje značilnosti pretežno omejene na višji razred, ki je druga plat nižjega razreda, dela družbe, od katerega je presežek črpan. Ta odnos, še enkrat, je tudi sočasno neistočasni odnos: vlaganje presežka v politično-vojaško, ideološko in tržno sfero pomeni, da se bodo te sfere v splošnem spreminjale hitreje, kot se bo spreminjala sfera eksistenčne produkcije.

Nepopolnost razredne delitve

Zgornjo opredelitev pa je treba dopolniti z vsaj dveh vidikov.

Prvič, predkapitalistični nižji razred se deli na več podskupin, saj nekateri neposredni producenti nimajo dostopa do pogojev reprodukcije. Nižjega razreda ne sestavljajo zgolj samooskrbni kmetje, ampak tudi rokodelci in mezdni delavci, torej deli prebivalstva, ki pogosto delujejo v popolnoma drugačnem družbenem okolju z drugačnimi časovnimi vidiki. Mezdni delavci so na primer podvrženi diktatu nadzornikov, ki določajo začetek in konec, zaporedje različnih faz in intenzivnost proizvodnje, skratka, določajo organizacijo delovnega časa (čemur so se delavci, posebej ko je bilo mezdnio delo prvič uvedeno, skoraj vedno upirali).⁸⁹ Toda delež

⁸⁶ Giddens, *The Consequences of Modernity*, str. 23–26.

⁸⁷ Le Goff, *Za drugačen srednji vek*, str. 54–55, 62–66. Nekatera Le Goffova sicer prebojna razmišljanja o času so kasneje prišla pod vprašaj: Rossum, *History of the Hour*, str. 226–232.

⁸⁸ Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja II*, str. 82.

⁸⁹ Le Goff, *Za drugačni srednji vek*, str. 79–81; Thompson, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism*, str. 85–86; Rossum, *History of the Hour*, str. 317–321.

nižjega razreda, ki deluje pod tovrstnim nadzorom, je strukturno omejen, saj lastninske odnose predkapitalističnih družb opredeljuje ravno dostop (velike večine) nižjega razreda do pogojev reprodukcije. Mezdni delavci obstajajo že tisočletja, ampak so večino tega časa predstavljali izjeme.⁹⁰

Drugič, časa nižjega in višjega razreda ne predstavljata dveh popolnoma ločenih sfer, kar se kaže na primer tako, da so imeli tudi kmetje dostop do trgov, trgovci pa so se ukvarjali tudi s poljedelstvom. Toda tovrstno mešanje, četudi odpravi podobo čiste dihotomije, ne pomeni, da se razlike med razredi preprosto izbrišejo. Veliko večino delovanja kmetov je namreč določalo samooskrbno kmetijstvo, medtem ko je imel trg v njihovem življenju omejeno vlogo, saj so tam menjali le svoje zelo skromne presežke. Po drugi strani pa so (nekateri) trgovci sicer imeli lastnino na podeželju, ampak so se z dejanskim kmetovanjem ukvarjali le obrobno, saj so služili predvsem tako, da so pobrane pridelke prodajali na trgu. Znotraj obeh razredov torej res obstajajo značilnosti nasprotnega razreda, kar lahko razumemo kot mešanico časov v subjektih, ampak odnos med temi značilnostmi je popolnoma drugačen: pri kmetih osnovni okvir delovanja predstavlja čas poljedelstva, ki mu je podrejen čas trga, pri trgovcih pa (v našem primeru) velja obratno.⁹¹

Skratka, časovni odnos med razredoma je kompleksnejši od zgornje opredelitve, kar zahteva dodatno razčlenitev, ne pomeni pa temeljne spremembe delitve časa v predkapitalističnih družbah. Podobno velja za vrsto drugih izjem, ki jih tukaj ne bomo obravnavali.

2) Obči čas predkapitalističnih družb

Do zdaj smo opisovali časovne dinamike, ki so specifične določenim delom družbe, ne pa tudi časa družbe kot celote. Obči čas predkapitalističnih družb je v prvi vrsti posledica tega, da v njih ni sistemskega vlaganja presežka v razvoj produkcijskih sredstev.⁹²

Stopnja sprememb takšnih družb je nadgeneracijska oziroma nižja od obdobja treh do štirih generacij. Osrednje družbene strukture (razred, zaposlitev, družina) se spreminjajo zelo počasi in se torej v splošnem prenašajo iz generacije v generacijo: življenje otrok ostaja zelo podobno življenju njihovih staršev in starih staršev, od katerih prejmejo tudi vednost, s katero se reproducirajo. Osrednjega pomena je, da ne prihaja do velikih razlik med generacijami, ki v določenem obdobju soobstajajo, kar pomembno vpliva na dojemanje časa družbenih akterjev (zaradi česar tudi kriterij treh do štirih generacij). Nasprotno na primer velja za 21. stoletje, v katerem je medgeneracijski prepad, v prvi vrsti zaradi digitalne revolucije, drastičen.⁹³

⁹⁰ Poleg tega pa je periodična porast meznega dela logična posledica (predkapitalističnih) maltuzianskih ciklov, saj poslabšanje razmerja med zemljo in prebivalstvom pomeni, da se vse manjši delež nižjega razreda lahko preživlja samooskrbno. Brenner, *Property and Progress*, str. 78–79.

⁹¹ Za opis takšnih primerov gl. npr.: Braudel, *Igre menjave I*, str. 17–82.

⁹² Ta del v grobem temelji na Rosovem opisu občega časa predmodernosti. Rosa, *Social Acceleration*, str. 290.

⁹³ Prav tam, 290.

Stopnja sprememb določa tudi značaj dolgotrajnega spreminjanja predkapitalističnih družb. Topologija osrednjih indikatorjev makrosprememb teh družb je cikličnost s tendenco linearnosti.⁹⁴ cikličnost je posledica maltuzianskega demografskega vzorca, linearnost pa dejstva, da se maltuzianski cikli v dolgoročnem pogledu začenjajo na vse višji točki. Primarna vloga cikličnosti je torej izraz demografskih vzponov in padcev, ki ne določajo le gospodarstva, ampak zaznamujejo celotno družbeno dogajanje, medtem ko je sekundarna težnja linearnosti posledica tega, da se indikatorji, kot so demografija, poraba energije in količina informacij, kljub cikličnim krizam na dolgi rok dvigujejo.⁹⁵ Z vidika sestave gospodarstva obstaja dolgotrajna težnja krčenja primarnega sektorja (in širitve preostalih sektorjev), ampak osnovna struktura gospodarstva, v katerem prevladuje poljedelstvo, ostaja enaka skozi celotno *agrarno* dobo.⁹⁶ Makrospremembe predkapitalističnih družb se torej dogajajo znotraj maltuzianskih omejitev.

Stopnja sprememb prav tako pogojuje način, kako čas razumejo družbeni akterji. Pojmovanje občega časa v predkapitalističnih družbah določa družbi zunanji predmet oziroma dejavnik, ki deluje po svoji lastni, od družbe neodvisni logiki.⁹⁷ Znotraj takšnega okvira so sicer pričakovane tudi družbene preobrazbe, ampak te preobrazbe ne morejo spremeniti samega okvira in torej ne morejo spremeniti osnovnega pogleda na potek časa. V krščanstvu na primer osnovni okvir določajo teološki indikatorji (geneza, Kristusovo rojstvo in poslednja sodba), česar ne morejo spremeniti še tako veliki družbeni pretresi: niti padec Rima ne spremeni dejstva, da čas od Jezusove smrti do apokalipse predstavlja eno obdobje. Ta okvir določa tudi pojmovanje prihodnosti, ki je posledično opredeljena na podlagi teleoloških shem in ni predmet samega družbenega delovanja. Pojmovanje občega časa lahko torej razumemo kot statično v smislu, da najpomembnejše spremembe niso lastne samemu razvoju družbe.

Opisane značilnosti je torej treba razumeti skupaj: nadgeneracijska stopnja sprememb je druga plat (v opisanem smislu) statičnega pojmovanja časa. Preprosto rečeno, ker je svet, v katerem živijo otroci, po osnovnih družbenih strukturah zelo podoben svetu njihovih staršev in starih staršev, je prevladujoče dojemanje poteka časa statično.

3) Časovni odnosi med predkapitalističnimi (in preostalimi) družbami

Ostaja nam še opredelitev časovnega odnosa med različnimi vrstami držav oziroma družb, ki v predmodernosti soobstajajo.⁹⁸ Osnovni značaj tega odnosa je

⁹⁴ Pomian, *Red časa*, str. 107–114. Pomianove kriterije tukaj razlagamo nekoliko po svoje.

⁹⁵ Prav tam, str. 107–108. Pomian kot splošno težnjo celotne zgodovine zaradi dolgotrajnega dvigovanja omenjenih dejavnikov predlaga linearnost, ampak kot ugotavlja že sam, je takšna resolucija za dejansko raziskovanje razvoja družb previsoka. Najpomembnejši nivo za obravnavo dinamike predkapitalističnih družb je nivo maltuzianskih ciklov, ne pa težnja linearnosti.

⁹⁶ Sachs, *Ages of Globalization*, str. 16.

⁹⁷ Pomian, *Red časa*, str. 53–66; Rosa, *Social Acceleration*, str. 255–259.

⁹⁸ Izraz »države oziroma družbe« seveda zajema tako različne vrste družb kot različne vrste političnih ureditev določene družbene formacije.

tesno povezan z gospodarsko nerazvitostjo vseh predkapitalističnih družb, zaradi česar je geopolitični pritisk, ki ga te družbe izvajajo, šibak.

Posledica šibkega geopolitičnega pritiska je relativno omejen vpliv novejših vrst držav oziroma družb na starejše, kar pomeni relativno omejeno širitev novejših vrst držav oziroma družb izven svojih ozemelj. Predmodernost je posledično obdobje dolgotrajnega soobstoja raznolikih družbenopolitičnih formacij: družbe lovcev in nabiralcev ter različne vrste predkapitalističnih družb, kot so različno organizirani imperiji, mestne države, fevdalne monarhije itn., soobstajajo več tisočletij, ne da bi določena vrsta formacije povsem prevladala nad drugimi. Druga plat majhnih gospodarskih razlik je torej relativna heterogenost predmodernega družbenopolitičnega zemljevida.⁹⁹

Ali drugače, posamezne države oziroma družbe lahko razumemo kot časovnice, torej kot enote, ki imajo lastno razvojno dinamiko. Relativno omejena širitev novejših časovnic pomeni vzporedni obstoj časovnic, ki so prvotno nastale v različnih obdobjih: družbe lovcev in nabiralcev, ki so nastale v prazgodovini, kitajski imperij, ki je nastal v antiki, in fevdalne monarhije, ki so nastale v srednjem veku, vse dolgotrajno soobstajajo, ne da bi novejše časovnice prevladale nad starejšimi. Značaj geopolitičnega odnosa torej določa način porazdelitve starejših in novejših značilnosti med državami oziroma družbami, ki v določenem obdobju soobstajajo.

Opisani časovni odnosi znotraj predkapitalističnih družb, obči čas predkapitalističnih družb in časovni odnosi med predkapitalističnimi (in preostalimi) družbami opredeljujejo predmodernost kot časovno obdobje.

2.4 Primerjava z modernostjo

Predmodernost pa je treba razumeti v primerjavi z modernostjo, obdobjem, ki je v našem pristopu tesno povezano s kapitalističnimi družbami. Časovne odnose modernosti opisujemo le na kratko in v poenostavljeni obliki.

Kapitalizem pomeni temeljno spremembo razrednega odnosa in torej tudi delitve časa znotraj družb, kar lahko opišemo z vsaj treh vidikov. 1) V kapitalizmu nižji razred nima dostopa do pogojev reprodukcije, zaradi česar ni zaščiten pred spremembami, ki se dogajajo zunaj njegovega neposrednega okolja. Delavci so posledično podvrženi znatno večjim spremembam, kot so bili samooskrbni kmetje. 2) Presežna vrednost se v kapitalizmu vlaga v sfero produkcije, zaradi česar se sfera nižjega razreda spreminja bistveno hitreje, kot se je spreminjala v predkapitalističnih družbah. Stalni razvoj produkcijskih sredstev pomeni relativno dinamičnost življenja delavcev, medtem ko je pomanjkanje tega razvoja pomenilo relativno statičnost življenja kmetov. 3) Politična sfera v predkapitalističnih družbah prvenstveno zadeva višji razred, v kapitalističnih pa (formalno) zadeva celotno prebivalstvo. Javna sfera posledično pomeni splošno uveljavitev številnih značilnosti, ki so bile v predmodernosti omejene na manjšino prebivalstva (najočitnejši primer tega predstavlja institucija javnega šolstva). Kombinacija teh treh vidikov predstavlja

⁹⁹ Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, str. 168–169.

temeljito spremembo časa nižjega razreda, ki v kapitalizmu doživlja bistveno večje spremembe, kot je veljalo večino zgodovine. Tudi kapitalizem opredeljujejo asimetrični časovni odnosi med razredoma, ampak ti odnosi so strukturno drugačni, kot so bili v predkapitalističnih družbah.¹⁰⁰

Kapitalizem pomeni tudi spremembo makroekonomskih vzorcev razvoja in torej časa družbe kot celote. Obči čas kapitalističnih družb 19. in večine 20. stoletja zaznamujejo generacijska stopnja sprememb (življenja otrok se navadno razlikujejo od življenj njihovih staršev in starih staršev), topologija linearnosti s težnjo cikličnosti (gospodarska rast s kapitalističnimi krizami) in progresivno linearno pojmovanje občega časa (od slabše preteklosti se premikamo k boljši prihodnosti, ki je odvisna od družbenega delovanja).¹⁰¹ Preprosto rečeno, če v predkapitalističnih družbah osnovni okvir pojmovanja časa opredeljuje statičnost, ima v kapitalističnih družbah to vlogo progresivno linearni čas. Kapitalizem torej predstavlja spremembo stopnje sprememb, strukturno spremembo hitrosti, s katero se dogajajo vse spremembe, in ne zgolj spremembe določene značilnosti.¹⁰²

Končno, kapitalizem pomeni spremembo osnovnega značaja geopolitike in torej časovnega odnosa med različnimi državami oziroma družbami. Velike gospodarske razlike, ki so izraz dinamičnosti kapitalizma, pomenijo, da kapitalistične družbe izvajajo močan geopolitični pritisk na druge vrste držav oziroma družb. Te se sicer lahko odzovejo na različne načine, ampak s časom obstaja močna težnja k sprejetju kapitalističnih lastninskih odnosov in politične ureditve nacionalnih držav, saj države oziroma družbe, ki tega ne storijo, postanejo geopolitično nekonkurenčne. Ali drugače, močan geopolitični pritisk pomeni, da je širitev novejših družbenopolitičnih formacij bistveno hitrejša, kot je bila v predmodernosti, zaradi česar je za modernost značilno relativno poenotenje družbenopolitičnega zemljevida.¹⁰³

Kapitalizem torej pomeni spremembo časovnega odnosa znotraj družbe, občega časa družbe in časovnih odnosov med družbami: predmodernost in modernost se razlikujeta v skoraj vseh pogledih.

¹⁰⁰ V kapitalizmu dostop do novejših značilnosti določa predvsem ekonomski status posameznikov. Za obravnavo razlike med predkapitalističnimi in kapitalističnimi razredi gl.: Krašovec, *Tujost kapitala*, str. 31–35, 93–103.

¹⁰¹ Rosa, *Social Acceleration*, str. 290.

¹⁰² Ta opis je močno poenostavljen. Nekoliko podrobnejša opredelitev je naslednja: ekonomska in politična sfera se v kapitalizmu formalno ločita in predstavljata dva osrednja časa modernosti, čas povratnih zank in progresivno linearni čas. Čas povratnih zank je čas stalnega prilagajanja svojega delovanja glede na povratne informacije iz prihodnosti, zaradi česar ga zaznamuje relativna fleksibilnost, dinamičnost in kratkoročnost (podjetja svoje delovanje prilagajajo iz leta v leto oz. iz četrtoletja v četrtoletje glede na povratne informacije s trga), medtem ko progresivno linearni čas zaznamuje vnaprej določeno zaporedje, zaradi česar ga določa relativna rigidnost, statičnost oz. stabilnost in dolgoročnost (države svoje delovanje prilagajajo počasneje, več let ali desetletij izvajajo vnaprej določene načrte). V 19. in v večini 20. stoletja (v »klasični modernosti«) prevladuje progresivno linearni čas, saj osnovni okvir delovanja določajo nacionalne države, medtem ko v ekonomski sferi progresivno linearni čas določa organizacijo proizvodnje, kar zajema pojem fordizma. To se spremeni v poznem 20. in v 21. stoletju (v »postmodernosti«), ki pa ni del naše razprave. Za nekatere obravnave odnosa med modernostjo in postmodernostjo gl.: Giddens, *The Consequences of Modernity*; Rosa, *Social Acceleration*, str. 211–322.

¹⁰³ Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, str. 168–169.

2.5 Repriza: časovni vidiki historičnega materializma

Osrednje ugotovitve tega sklopa razprave lahko povzamemo takole.

Družbe so najprimernejši kriterij za opredelitev obdobj, saj predstavljajo načine delitve časa človeških dejavnosti. Konkretnije: presežek inherentno predstavlja dinamičnost; družbe določajo način črpanja in vlaganja presežka; družbe so torej tudi načini delitve časa med ljudmi. Na podlagi takšnega razumevanja družb lahko premostimo dihotomijo med homogenim in heterogenim, ampak nezadostno integriranim pojmovanjem časa, ki smo jo razložili zgoraj.

Družb pa kljub temu ne smemo preprosto enačiti z obdobji, saj različne vrste družb lahko obstajajo hkrati. Zaradi tega je treba upoštevati tudi značaj odnosa med družbami: predmodernost je obdobje, v katerem prevladujejo predkapitalistične družbe, modernost pa obdobje, v katerem prevladujejo kapitalistične, medtem ko razliko med tema obdobjema določa značaj geopolitičnega odnosa, ki je s tema družbama povezan. Če poenostavimo in predkapitalistične družbe povežemo s statičnostjo, kapitalistične pa z dinamičnostjo, lahko rečemo, da v predmodernosti prevladuje statičnost, v modernosti pa dinamičnost.¹⁰⁴

Navedena zaključka lahko strnemo tudi takole: značaj razrednega in značaj geopolitičnega odnosa, če ju razumemo v časovnem smislu, določata način porazdelitve starejših in novejših značilnosti med družbenimi akterji in med državami. To je glavni razlog, da smo predmodernost opredelili kot vrsto časovnih odnosov.

Na podlagi prvega in drugega dela razprave se lahko vrnemo k našemu izhodiščnemu vprašanju, namreč kako opredeliti obdobje 1450–1750.

3 Pozna predmodernost

3.1 Pojem zgodnjega novega veka

Pojem zgodnjega novega veka izhaja iz dodatne razčlenitve tripartitne delitve evropske zgodovine na antiko, srednji in novi vek, ki jo je sodobno zgodovinopisje prevzelo od humanistov 14. stoletja. V drugi polovici 20. stoletja se je obdobje okoli 1450–1750 idejno in institucionalno ločilo kot posebno podobdobje modernosti, torej kot posebno področje s specializiranimi pristopi, znanstvenimi revijami in zgodovinskimi oddelki.¹⁰⁵ Toda ta sprememba predstavlja le notranjo delitev novega veka, ne pa temeljne spremembe periodizacijskega okvira: kot pove že sam izraz, pojem zgodnjega novega veka izpostavlja modernost obdobja 1450–1750, kar vpliva tako na znanstvene obravnave tega obdobja kot na osnovni okvir razumevanja evropske zgodovine, ki še vedno ostaja humanistična tripartitna delitev.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Podobno opredelitev predlaga tudi Rosa. Rosa, *Social Acceleration*, str. 90–93.

¹⁰⁵ Scott, *Introduction: »Early Modern« Europe and the Idea of Early Modernity*, str. 1–2.

¹⁰⁶ Četudi je zgodnji novi vek daleč najbolj razširjeno pojmovanje tega obdobja, to ne velja brez ugovorov. Obstoječe alternative vsebujejo pojem Stare Evrope, ki zaobjema obdobje približno 1000–1800, in pojem dolgega srednjega veka, ki zaobjema obdobje približno 500–1750. Gerhard, *Old Europe*; Le Goff, *Must We Divide History into Periods?*

Z vzpostavitvijo obdobja 1450–1750 kot posebnega področja raziskovanja je prišlo tudi do njegove jasnejše opredelitve. Hamish Scott v članku »*Introduction: 'Early Modern' Europe and the Idea of Early Modernity*« omenja devet značilnosti, ki to obdobje povezujejo: 1) relativno kontinuirana demografska rast od krize 14. stoletja do industrijske revolucije, z delno izjemo 17. stoletja; 2) relativno kontinuirano gospodarsko napredovanje, prav tako z delno izjemo 17. stoletja, ki je povezano z vse večjo vlogo manufakture; 3) proces centralizacije oblasti, ki vključuje administrativne, fiskalne in vojaške spremembe; 4) razpad relativne enotnosti evropskega katoličanstva, do katere pride zaradi reformacije, in posledična konsolidacija vseh religij (»konfesionalizacija«); 5) postopna socialna preobrazba od kolektivnih identitet in razširjenih družin k individualizmu in nuklearni strukturi družin; 6) relativno poslabšanje položaja žensk; 7) prva faza globalizacije in s tem povezana sprememba položaja Evrope v svetovnem merilu; 8) tehnološke inovacije tiska, smodnika, kompasa in mehanske ure; 9) novi miselni tokovi renesanse, znanstvene revolucije in razsvetljenstva.¹⁰⁷ Številne od teh značilnosti so seveda medsebojno povezane: odkritje Amerike je vplivalo na nove miselne tokove, demografska in gospodarska rast gresta z roko v roki itn.

Nekoliko drugačno razumevanje zgodnjega novega veka temelji na poudarjanju sočasnega obstoja predmodernih in modernih značilnosti v obdobju 1450–1750. Med značilnosti »stare družbe« tega obdobja spadajo »*predindustrijske oblike gospodarjenja s kmetijstvom kot najpomembnejšo dejavnostjo, družbene strukture in institucije stanovske družbe, povezane s fevdalnim sistemom, dinastična zasnovanost politike, krščanstvo in vrsta vsakodnevnih običajev in praks*«,¹⁰⁸ medtem ko med značilnosti »nove družbe« spadajo »*tisk, recepcija humanizma, gospodarska in demografska rast, oblikovanje zgodnjenovoveške teritorialne države, visok konfliktni potencial, evropska ekspanzija [...] ter, seveda, reformacija in katoliška prenova*«. ¹⁰⁹ V tem pojmovanju, ki mu v nadaljevanju sledimo tudi sami, je torej sama mešanica predmodernih in modernih značilnosti tisto, kar opredeljuje zgodnji novi vek.

Historični materializem in zgodnji novi vek

Kot velja za vrsto drugih družboslovnih pristopov, ima tudi v različici historičnega materializma, ki jo zagovarjamo, zgodnji novi vek posebno vlogo. Tik pred tem obdobjem se je namreč prvič v zgodovini pojavil kapitalizem, vsaj če ta pojem razumemo kot specifično vrsto lastninskih odnosov (in ne zgolj kot trgovanje na dolge razdalje, ki je obstajalo že tisočletja).¹¹⁰

V skladu z Brennerjevo tezo so kapitalistični lastninski odnosi vzniknili na angleškem podeželju kot rezultat družbenih pretresov, ki jih je sprožila smrt

¹⁰⁷ Scott, *Introduction: 'Early Modern' Europe and the Idea of Early Modernity*, str. 3.

¹⁰⁸ Štuhec, *Reformacijska gibanja v okviru evropskega 16. stoletja*, str. 9.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 11–12.

¹¹⁰ Gl. drugi del, podpoglavje »Kapitalistične družbe«.

velikega dela evropskega prebivalstva v krizi 14. stoletja.¹¹¹ Posledice te krize lahko razumemo samo s pomočjo analize razredne dinamike, ki je bila specifična za Anglijo. Moč angleškega višjega razreda ob koncu 14. stoletja namreč ni bila dovolj velika, da bi lahko vzdrževala oziroma na novo vzpostavila tlačanstvo (kar se je zgodilo v vzhodni Evropi), a hkrati moč nižjega razreda ni bila dovolj velika, da bi si ta lahko izboril pravico do posesti zemlje (kar se je zgodilo v Franciji). Angleška aristokracija je torej posedovala veliko ozemlja, vendar ni imela zadostne delovne sile za njeno obdelavo, angleški kmetje pa so se sicer izognili tlačanstvu, a hkrati številni od njih niso imeli zadostnega dostopa do zemlje, da bi se lahko samooskrbno preživljali.

Takšno stanje je privedlo do nenavadnega rezultata. Ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja so aristokrati velik del svoje najrodovitnejše zemlje dali v zakup, saj je to v dani situaciji predstavljalo najboljši način zaslužka, medtem ko so tisti kmetje, ki niso imeli zadostnega dostopa do pogojev reprodukcije, na teh zemljiščih začeli delati kot mezdni delavci. Družbeni akterji so torej delovali v skladu s svojimi interesi, a so nenačrtno ustvarili novo dinamiko družbenega delovanja. Najemniški trg namreč ni imel vnaprej določenih pravil, s čimer se je med zakupniki vzpostavil odnos ekonomske konkurence, kar pomeni, da so s časom na vrh prišli tisti zakupniki, katerih zemljišča so bila bolj donosna. To predstavlja začetek kapitalistične logike, to je logike stalnega izboljševanja ekonomske produktivnosti, saj akterjem, ki tega ne počnejo, grozi propad. Začetni vzpostavitvi konkurenčnega odnosa na nekaterih predelih angleškega podeželja je sledilo postopno širjenje kapitalističnih lastninskih odnosov po celotni državi, kar je imelo vrsto gospodarskih, političnih in ideoloških posledic.¹¹²

V obdobju 1450–1750 kapitalizem torej obstaja v Angliji in samo v Angliji, medtem ko v preostalih državah Evrope še vedno prevladujejo predkapitalistične družbe, zaradi česar moramo pri obravnavi tega obdobja jasno razlikovati med Anglijo in celinsko Evropo.¹¹³

¹¹¹ Brenner, *Property and Progress*, str. 82–107.

¹¹² Izjemnost angleškega razvoja v zgodnjem novem veku je tudi osrednja empirična teza Brennerja. V tem obdobju je namreč Anglija – ne pa tudi preostali deli Evrope – izšla iz maltuzijske logike in šla po poti moderne gospodarske rasti. Tega ključnega razvoja demografski in tržni model ne moreta razložiti: primerljiva demografska rast in primerljiva porast tržne menjave se je zgodila v več predelih Evrope, ampak do preboja v moderno gospodarsko rast je prišlo le v Angliji. Šele ko ta dejavnika povežemo z lastninskimi odnosi, torej šele ko upoštevamo značaj odnosov med družbenimi akterji, lahko razložimo razlike v gospodarskem razvoju evropskih držav v zgodnjem novem veku. To seveda ne pomeni, da drugi dejavniki niso važni, ampak pomeni, da imajo lastninski odnosi razlagalni primat, saj najbolje pojasnijo empirično realnost svetovne gospodarske zgodovine. Brennerjeva analiza je bila stvar številnih polemik, ki potekajo že desetletja. Za obrambe te teze gl.: Brenner, *The Agrarian Roots of European Capitalism*, str. 213–327; Brenner, *Property and Progress*, str. 49–111; Dimmock, *The Origin of Capitalism in England 1400–1600*; Rutar, *Capitalism for Realists*, str. 22–50.

¹¹³ Delno izjemo predstavlja Nizozemska, saj so tam v obdobju 1450–1750 že prisotni kapitalistični lastninski odnosi, kar pa ni privedlo do moderne gospodarske rasti. S tem primerom se tukaj ne ukvarjamo, saj za naš argument ni bistven: tudi če nekatere značilnosti, ki veljajo za Anglijo, veljajo tudi za Nizozemsko, so te značilnosti v kontekstu celotne Evrope še vedno omejene. Brenner, *The Low Countries in the Transition to Capitalism*, str. 169–241.

3.2 Pojem pozne predmodernosti

Preliminarni komentarji

Pojem zgodnjega novega veka je po našem mnenju problematičen, saj ohranja humanistično tripartitno shemo, ki je kot osnovni okvir razumevanja evropske zgodovine zavajajoča. V nadaljevanju bomo zagovarjali tezo, da je obdobje 1450–1750 smiselno pojmovati kot pozno predmoderno obdobje.¹¹⁴

Naš argument je osredotočen na sinhrono odnose med različnimi značilnostmi tega obdobja, zaradi česar se v vprašanje, kako (ne)moderne so te značilnosti same po sebi, ne poglobljamo. V skladu z zgornjimi opredelitvami zgodnjega novega veka predpostavljamo, da se v obdobju 1450–1750 pojavijo nekatere moderne značilnosti v smislu, kot to ne drži za prejšnja obdobja.

Pri predstavitvi naše teze začnemo z ločeno obravnavo posameznih značilnosti obdobja 1450–1750, ki jih nato v drugem sklopu obravnavamo skupaj. Temu sledi krajša primerjava z modernostjo in opredelitev pojma pozne predmodernosti.

Obravnava posameznih značilnosti obdobja 1450–1750

Če se osredotočimo na novejšje značilnosti obdobja 1450–1750, opazimo, da so vse omejene, zaradi česar na obči ravni prevladujejo značilnosti, ki izhajajo iz starejših obdobj. Izjemo z več vidikov predstavlja Anglija, ki jo obravnavamo na koncu vsakega sklopa.¹¹⁵

Demografija in gospodarstvo

Gospodarske spremembe v obdobju 1450–1750 vključujejo demografsko rast, širitev tržne sfere in novosti materialne civilizacije.

Obdobje 1450–1750 je obdobje absolutne demografske rasti, zaradi česar število prebivalcev Evrope na predvečer industrijske revolucije ni le večje, kot je bilo v srednjem veku, ampak je zaradi dolgotrajne težnje vzpona tudi večje, kot je bilo kadarkoli v zgodovini. Toda ta rast je še vedno podvržena maltuzianskim omejitvam, saj večino evropskih gospodarstev v tem obdobju zaznamuje nizka stopnja tehnološkega razvoja in uporaba naravnih virov energije. Povečanju števila prebivalstva, do katerega pride v dolgem 16. stoletju (približno 1450–1620), tako sledi nižanje stopnje produktivnosti in realnih plač, kar predstavlja zgornjo mejo rasti. Šele po krizi 17. stoletja (približno 1620–1680), v kateri se zaradi upada prebivalstva demografska slika »popravi«, ponovno sledi vzpon ob koncu 17. in predvsem v 18. stoletju. Demografski vzorec večine Evrope torej zaznamujejo ciklični vzponi in padci, ne pa linearna rast.¹¹⁶

¹¹⁴ Izraz »pozna predmodernost« že obstaja, ampak brez temeljite argumentacije in brez vsebinske podprtosti. Stearns, *Periodization in World History: Challenges and Opportunities*, str. 100.

¹¹⁵ Omejujemo se na značilnosti, ki jih lahko vsaj potencialno razumemo kot moderne.

¹¹⁶ Brenner, *Property and Progress*, str. 100–111.

Gospodarsko dinamiko obdobja 1450–1750 zaznamuje tudi znatna porast neagrarnega sektorja, to je predvsem porast tržne menjave in manufakturne proizvodnje, ki je med drugim povezana s prvo fazo globalizacije. Kvantitativno povečanje tržne sfere privede tudi do vrste kvalitativnih sprememb, ki vključujejo vzpostavitev »*private market*«, tržne menjave, ki gre onkraj javnih regulacij, razširitev založniškega sistema ruralne manufakture in začetek uporabe finančnega instrumenta dvojnega računovodstva.¹¹⁷ Toda vse te spremembe se zgodijo v kontekstu gospodarstva, v katerem še vedno prevladuje agrarni sektor, zaradi česar so strukturno omejene na manjšinski delež prebivalstva. Četudi se število trgovcev in rokodelcev poveča, ti poklici ostajajo izjeme, saj veliko večino družbe predstavljajo samooskrbni kmetje.¹¹⁸

Obdobje 1450–1750 privede tudi do vrste novosti v materialni civilizaciji, torej do novosti v prehrani, oblačilih, pohištvu itn., ki so podrobno opisane v delu *Strukture vsakdanjega življenja*.¹¹⁹ Toda kot poudari Braudel na začetku skoraj vsakega poglavja, so te novosti povečini omejene na sfero višjega razreda, medtem ko se materialna civilizacija nižjega razreda spremeni bistveno manj in bistveno počasneje. Še posebej novi luksuzni predmeti, kot so kava, rokokojsko pohištvo in diferencirano namizno posodje (če naštejemo zgolj nekaj primerov), so v glavnem na voljo le aristokratom in bogatejšim meščanom, ne pa tudi samooskrbnim kmetom. Seveda ima tudi ta dinamika svoje izjeme, pri čemer je treba posebej izpostaviti rastline, ki prihajajo iz Amerike in ki se uveljavijo v sferi produkcije. Toda do širšega vpliva rastlinskih kultur novega sveta na evropsko gospodarstvo pride šele v sredini 18. stoletja, medtem ko je njihov pomen v obdobju, ki nas zanima, zelo omejen. Evropa se še več stoletij po »odkritju« Amerike prvenstveno hrani s pšenico, ne s krompirjem ali koruzo.¹²⁰

Izjemo od opisanih omejitev predstavlja Anglija, ki v obdobju 1450–1750 že prelomi z maltuzianskim vzorcem. V tej državi se rast prebivalstva, produktivnosti dela in realnih plač dogajajo hkrati, kar se najizraziteje pokaže v 17. stoletju, ki za Anglijo ne predstavlja krize, ampak zmerno gospodarsko rast. Posledice te rasti vključujejo znatno spremembo sestave gospodarstva, zaradi česar se angleški agrarni sektor že pred industrijsko revolucijo skrči na manj kot polovico prebivalstva, in postopno širitev neeksistenčne materialne potrošnje na vse večji del družbe. Vzorec moderne gospodarske rasti je torej že prisoten v obdobju, ki nas zanima, ampak je omejen le na Anglijo.¹²¹

Svetovni položaj Evrope

Pomorska odkritja 14. in 15. stoletja so nedvomno veliki dogodki, ki pomembno zaznamujejo potek evropske in svetovne zgodovine. Posledice teh dogodkov

¹¹⁷ Gl. npr.: Braudel, *Igre menjave I*, str. 17–82.

¹¹⁸ Prav tam, str. 54–55.

¹¹⁹ Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja I*, str. 117–322; Prav tam, *II*, str. 7–93.

¹²⁰ Prav tam, *I*, str. 193–204.

¹²¹ Brenner, *Property and Progress*, str. 109–111.

vključujejo vzpostavitev »kolumbijske menjave«, to je menjave rastlin, živali, bolezni in idej med Ameriko in preostalim svetom, prvo fazo evropskega kolonializma v Ameriki, vzpostavitev atlantske trgovine s sužnji ter pretres srednjeveškega ideološkega in znanstvenega horizonta.

Toda pomen teh sprememb je v obdobju 1450–1750 vendarle omejen. V kontekstu tega podpoglavja¹²² je najpomembnejše, da posledice velikih odkritij niso dovolj velike, da bi temeljno spremenile odnos med Evropo in najrazvitejšimi civilizacijami tistega časa. Evropa v tem obdobju namreč ni bila naprednejša od velikih azijskih velesil, kar je tudi osrednja teza »kalifornijske šole«, vrste zgodovinarjev, ki trdijo, da se je veliki razkol (»*the great divergence*«) med tema dvema celinama zgodil šele v 18. ali pa celo v 19. stoletju.¹²³ Nekateri argumenti v prid tej tezi so naslednji: 1) Absolutno gledano sta Indija in Kitajska še na začetku 19. stoletja predstavljali približno četrtno in tretjino, torej skupaj več kot polovico, svetovne manufakturne proizvodnje.¹²⁴ Relativno gledano, to je gledano z vidika gospodarske produktivnosti, pa od evropskih držav izstopa le Anglija, medtem ko je celinska Evropa po tem kriteriju primerljiva ali pa zaostaja za razvitejšimi deli Kitajske.¹²⁵ 2) V trgovskih odnosih med Evropo in Azijo je bila v obdobju 1450–1750 kljub »odkritju« ameriškega srebra še vedno v prednosti slednja, kar se med drugim kaže v stekanju žlahtnih kovin proti vzhodu (ta kriterij je času merkantilizma osrednjega pomena).¹²⁶ Evropski trgovci so sicer res prodrli na azijski trg, vendar so nanj prodrli le obrobno, saj se je večina menjave v tem delu sveta še vedno odvijala med azijskimi državami. Evropska odkritja torej niso spodkopala osrednje vloge, ki sta jo v svetovnem gospodarstvu že zaradi svoje velikosti imeli največji azijski civilizaciji. 3) Evropejci so v Azijo prodrli zgolj obrobno tudi v geopolitičnem smislu, pri čemer so bili omejeni predvsem na razpršene postojanke na obalah, niso pa prodrli v notranjost azijske celine. V 17. stoletju je sicer res prišlo do vzpona evropskih trgovskih imperijev, vendar ti imperiji v resnici niso predstavljali velike grožnje azijskim velesilam, ki so bile vojaško enakovredne ali pa naprednejše od Evrope.¹²⁷

Evropa v obdobju 1450–1750 torej ni prevladovala nad Azijo ne na gospodarskem ne na politično-vojaškem področju, zaradi česar sta obe celini povečini še naprej sledili lastni razvojni dinamiki. Ali drugače, geopolitični pritisk evropskih držav v tem obdobju ni bil dovolj močan, da bi zahteval temeljno spremembo ravnanja azijskih velesil.

¹²² O gospodarstvu smo govorili v prejšnjem sklopu, o mentalitetah pa govorimo v nadaljevanju.

¹²³ Pomeranz, *The Great Divergence*; Goldstone, *Why Europe?*; Marks, *The Origins of the Modern World*.

¹²⁴ Allen, *Global Economic History*, str. 6–8.

¹²⁵ Nasprotno v razvpitem delu trdi Pomeranz, ki argumentira, da je Anglija (najrazvitejši del Evrope) po najpomembnejših gospodarskih indikatorjih primerljiva z delto reke Jangce (najrazvitejšim delom Kitajske) vse do 18. stoletja. Po našem mnenju so kritike Pomeranzove teze pokazale, da to ne drži. Pomeranz, *The Great Divergence*; Brenner in Isett, *England's Divergence from China's Yangzi Delta*, str. 609–662.

¹²⁶ Braudel, *Igre menjave I*, str. 260–265.

¹²⁷ Goldstone, *Why Europe?*, str. 52–70.

Politika in vojska

Politično-vojaške spremembe v obdobju 1450–1750 vključujejo vzpon absolutizma in intenzifikacijo oblasti v odnosu do nižjega razreda.

Absolutistične države so se vzpostavile s procesom integracije dela višjega razreda, ki je imel v času fevdalizma vrsto lastnih upravnih, vojaških in sodnih pristojnosti, v okvir centraliziranega državnega aparata, in hkrati s procesom posplošitve oblasti, ki je postopno začela veljati za območje celotnih držav.¹²⁸ V tem procesu je prišlo tudi do pomembnih tehnoloških in organizacijskih sprememb vojske, ki vključujejo vpeljavo smodnika, večjo pomembnost najemniških čet ter vzpostavitev stalnih in vse večjih državnih armad. Toda vse te spremembe pretežno zadevajo le sfero višjega razreda, medtem ko je njihov pomen v sferi nižjega razreda omejen. Dejstvo, da morajo kmetje ob dajatvah zemljiškim gospodom plačevati tudi davke centralizirani državi, ne predstavlja velike spremembe njihovega družbenega položaja in vsakodnevnega življenja. Ali drugače, centralizacija in posplošitev oblasti pomenita pomembno spremembo odnosov znotraj višjega razreda, ne pa tudi odnosa med nižjim in višjim razredom, saj absolutizem predstavlja le novi način zunajekonomskega črpanja presežka.¹²⁹

Kljub temu pa se v obdobju 1450–1750 spremeni tudi odnos oblasti do nižjega razreda, kar bomo tukaj obravnavali s pomočjo pojma konfesionalizacije.¹³⁰ Konfesionalizacija je proces institucionalne konsolidacije organiziranih veroizpovedi, ki se kot posledica reformacije zgodi tako v katoliških kot v protestantskih delih Evrope. Vse tesnejša vez med cerkveno in posvetno oblastjo med drugim vodi do večjega nadzora nad življenjem podložnikov, ki morajo pogosto slediti zelo strogim navodilom, na primer natančnim določitvam poteka verskih obredov. Toda poseg oblasti v vsakdanjik nižjega razreda je v obdobju, ki nas zanima, vendarle omejen. Tehnološke in organizacijske zmožnosti oblasti namreč niso dovolj razvite, da bi omogočale intenzivno nadzorovanje večine prebivalstva, poleg tega pa sam značaj samooskrbnega gospodarstva predstavlja zaščito pred vsakršno spremembo oblasti, saj večino delovanja kmetov določa lokalno ruralno okolje. Četudi se odnos oblasti do nižjega razreda spremeni v načelu, uresničitev tega načela *de facto* omejuje nizka stopnja tehnološkega razvoja in dostop nižjega razreda do pogojev reprodukcije.

Izjemo od opisanih omejitev pa na politično-vojaškem področju ponovno predstavlja Anglija, kjer so bili v obdobju 1450–1750 že prisotni kapitalistični lastninski odnosi. V tej državi sprememba oblasti posledično pomeni tudi spremembo odnosa med nižjim in višjim razredom, kar je imelo velike posledice za položaj podložnikov. Angleški kmetje so postopno začeli izgubljati dostop do zemlje, za-

¹²⁸ »Absolutizem« je zavajajoč izraz, saj v tej družbenopolitični ureditvi kljub težnji po centralizaciji velik del oblasti *de facto* ostaja v rokah regionalnih aristokratov, s katerimi se morajo kralji ves čas pogajati. Sami bomo ta izraz v nadaljevanju uporabljali v šibkejšem smislu, torej v navezavi na centralizacijo in posplošitev oblasti. O problematiki absolutizma gl.: Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 169–177.

¹²⁹ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 645–662; Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 186–219.

¹³⁰ Lotz-Heumann, *The Concept of »Confessionalization«*, str. 93–114.

radi česar je imela intenzifikacija oblasti, povezana s procesom konfesionalizacije, nanje bistveno večji vpliv kot v drugih državah. Poleg tega pa širitev kapitalističnih lastninskih odnosov predstavlja tudi ozadje vzpostavitve parlamentarne ustavne monarhije in posledične spremembe vloge angleške vojske, ki začenja ščititi interese novonastalega kapitalističnega razreda (in ne predkapitalističnega zunajekonomskega črpanja presežka).¹³¹ Nekatere družbene značilnosti kapitalizma so torej v tem obdobju že prisotne, ampak so omejene le na Anglijo.

Odnosi med državami

Spremembe meddržavnih odnosov v obdobju 1450–1750 vključujejo vzpostavitev mreže mednarodne diplomacije, uveljavitev teritorialnih držav kot osnovnih entitet za pogajanja in izvajanje geopolitičnega pritiska absolutističnih držav. Zaradi slednjega se absolutizem širi tudi po predelih evropske celine, v katerih notranjega prehoda iz fevdalnih v absolutistične monarhije ni bilo, torej predvsem na vzhodno Evropo v 17. in 18. stoletju.¹³²

Toda številne tradicionalne razlage tem spremembam pripisujejo prevelik pomen.¹³³ V kontekstu naše razprave je najpomembnejše, da je geopolitični pritisk, ki ga izvajajo absolutistične države in kapitalistična Anglija, relativno omejen. Obdobje 1450–1750 posledično kljub splošni težnji po centralizaciji in posplošitvi oblasti zaznamuje soobstoj raznolikih političnih ureditev:

»Med krizo v 17. stoletju so [...] v evropskih političnih tvorbah nastali zelo različni politični režimi. Plod tega je bil heterogeni geopolitični sistem. Francija, Avstrija, Španija, Švedska, Rusija, Danska-Norveška, Brandenburg-Prusija in Papška država so bile absolutistične. Sveto rimsko cesarstvo je do leta 1806 ostalo konfederalna volilna monarhija. Nizozemski generalni stanovi so ustanovili neodvisno oligarhično trgovsko republiko. Poljska je bila ,aristokratsko republika s kraljem', Švica pa prostovoljna konfederacija kantonov. Medtem ko so se italijanske trgovske republike upirale temu, da bi postale monarhije, je Anglija postala parlamentarna ustavna monarhija, ki je načelovala prvemu kapitalističnemu gospodarstvu na svetu. Toda kljub tej raznolikosti so zgodnjenovoveški mednarodni sistem obvladovale številčno in z vidika politične moči prevladujoče dinastične države.«¹³⁴

Posebej velja izpostaviti soobstoj absolutističnih držav s Svetim rimskim cesarstvom, italijanskimi mestnimi državami in nizozemsko trgovsko republiko, torej soobstoj absolutizma in relativno decentraliziranih političnih ureditev v samem središču Evrope. Mednarodni sistem so sicer res obvladovale dinastične države, vendar vzpon absolutizma kljub temu ne pomeni poenotenja evropskega političnega zemljevida.¹³⁵

¹³¹ Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 280–295.

¹³² Anderson, *Rodovniki absolutistične države*, str. 211–238.

¹³³ Osnovni *modus operandi* meddržavnih odnosov namreč kljub omenjenim spremembam še vedno obvladuje predkapitalistična geopolitična logika. Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 221–278.

¹³⁴ Prav tam, str. 245.

¹³⁵ Podobno ugotavlja Tilly, ki se v znanem delu sprašuje, zakaj po dolgem obdobju heterogenih in relativno fragmentiranih političnih ureditev »[...] šele po letu 1790 sledi konsolidacija

Produkcija vednosti

Spremembe ideološke sfere v obdobju 1450–1750 vključujejo tehnologiji tiska in mehanske ure ter vsebinske novosti miselnih tokov tega časa.¹³⁶

Tisk in mehanska ura nemara predstavljata najpomembnejši tehnološki inovaciji v sferi produkcije vednosti vse od prvotne iznajdbe pisave in sončnih ur. Tisk ne pomeni le znatnega povečanja števila knjig v obtoku in torej hitrejšega širjenja znanja, ampak omogoča tudi nove načine strukturiranja in kategoriziranja vednosti, strmo rast bibliografskih poklicev ter natančnejšo primerjavo tekstov, ki je posledica večjega števila enakih (in ne zgolj prepisanih) kopij. Družbeni pomen mehanske ure pa se že kmalu po njenem izumu v 14. stoletju pokaže v izboljšavi sinhronizacije delovanja različnih institucij, zmožnosti natančnejšega nadzora nad manufakturno proizvodnjo in v učinkovitejšem usklajevanju med oddaljenimi prostori.¹³⁷ Poleg teh tehnoloških prebojev obdobje 1450–1750 zaznamuje tudi vzpon novih izobraževalnih in raziskovalnih institucij, kot so akademije, muzeji, oratoriji in znanstvena društva, ter izboljšava mednarodne komunikacije, ki jo med drugim omogoča vzpostavitev razvpite »literarne republike«. Toda vse te spremembe pretežno zadevajo le peščico posameznikov, ki predstavljajo »intelektualce« Evrope tistega časa, medtem ko je njihov pomen v sferi nižjega razreda omejen. Navadni kmetje v splošnem niso brali tiskanih knjig, niso uporabljali mehanskih ur in niso poslušali predavanj v Kraljevem društvu.¹³⁸ Ali drugače, produkcija vednosti v obdobju, ki nas zanima, kljub vsem opisanim spremembam ostaja monopol višjega razreda.

Hkrati s tehnološkimi in institucionalnimi spremembami v obdobju 1450–1750 pride tudi do velikih ideoloških pretresov, ki jih v najširšem smislu lahko opišemo kot odprtje novega miselnega horizonta, povezanega s humanizmom, renesanso, reformacijo, znanstveno revolucijo in razsvetljenstvom. Nekatere značilnosti, ki so skupne tem sicer zelo različnim miselnim tokovom, so sprememba odnosa do starih avtoritet, ki so na različne načine postavljene pod vprašaj, vpeljava novih metodologij, do katerih je prišlo tako v humanistični interpretaciji tekstov kot v »naravni filozofiji«, ter sprememba pogleda na položaj in zmožnosti človeka. Na tem ozadju je prišlo tudi do radikalnejših idej, ki vključujejo vzpon sekularizacije, ideje napredka in univerzalnih pravic, torej idej, ki jih navadno neposredno povezujemo z modernostjo.¹³⁹ Toda še tako revolucionarne ideje so pretežno zadevale spremembe svetovnega nazora višjega razreda, niso pa predstavljale družbene pre-

v večje države«. Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, str. 32. Prev. R. D. Giddens pa težnjo po družbenopolitičnem poenotenju postavi celo v 19. stoletje. Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, str. 168–169.

¹³⁶ Za splošne preglede gl.: Burke, *A Social History of Knowledge*; Štuhec, *Znanje in razum v zgodnjem novem veku*, str. 30–47; Scott (ur.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History II*, str. 3–169.

¹³⁷ Rossum, *History of the Hour*, str. 217–287.

¹³⁸ To ne drži povsem, saj se je stopnja pismenosti prebivalstva, posebej v nekaterih državah severozahodne Evrope, v tem obdobju pomembno spremenila. Toda temeljna sprememba izobrazbene strukture evropskega prebivalstva se zgodi šele z uvedbo splošnega šolstva.

¹³⁹ Štuhec, *Znanje in razum v zgodnjem novem veku*, str. 30–47.

obrazbe v širšem smislu. Ali drugače, ker omenjeni miselni tokovi niso spremenili političnih, gospodarskih in socialnih struktur, v katere je bil vpet nižji razred, je bil njihov pomen v tej sferi družbe omejen.

Delno izjemo tudi na ideološkem področju predstavlja Anglija. V tej državi je pojem napredka že od 17. stoletja povezan z izboljšavo gospodarske produktivnosti,¹⁴⁰ tekom 18. stoletja pa uporaba znanstvene teorije za tehnične izboljšave postaja vse pogostejša, kar predstavlja tudi pomemben del ozadja industrijske revolucije.¹⁴¹ V obdobju 1450–1750 je torej že prisotna tesna povezava med znanstvenim in gospodarskim razvojem, ki jo navadno povezujemo z modernostjo, ampak je omejena le na Anglijo.

Skupna obravnava značilnosti obdobja 1450–1750

Novejše značilnosti obdobja 1450–1750 so torej na opisane načine omejene, zaradi česar na obči ravni prevladujejo starejše značilnosti. Za opredelitev obdobja pa moramo njihove značilnosti obravnavati skupaj, pri čemer lahko opazimo dve pomembni potezi.

Prvič, opisane značilnosti so omejene na podoben način. Poleg že izpostavljene razlike med Anglijo in celinsko Evropo je večina novejših značilnosti obdobja 1450–1750 omejena na manjšinski del družbe: tako novosti v gospodarski sferi (luksuzni predmeti, finančni instrumenti), politično-vojaški sferi (centralizacija in posplošitev oblasti, spremembe vojske) kot v ideološki sferi (tisk in mehanska ura, novosti miselnih tokov) so po večini omejene na sfero višjega razreda. Novejše značilnosti obdobja 1450–1750 so torej pretežno omejene na Anglijo in na sfero višjega razreda, medtem ko v sferi nižjega razreda celinske Evrope prevladujejo starejše značilnosti.

Drugič, ta vrsta omejenosti novosti ne velja le za obdobje 1450–1750, ampak v grobem velja za vso predmoderno zgodovino. Večina gospodarskih, politično-vojaških in ideoloških novosti obdobja 1450–1750 je omejena na sfero višjega razreda, tako kot je bila večina gospodarskih, politično-vojaških in ideoloških novosti omejena na sfero višjega razreda vso predmoderno zgodovino. Porazdelitev starejših in novejših značilnosti v obdobju 1450–1750 ima torej določen vzorec, in ta vzorec je v grobem podaljšek vse predmodernosti.

S tem se seveda zastavlja vprašanje, zakaj? Kako lahko razložimo nastanek takšnega vzorca? Na tej točki se moramo vrniti k drugemu delu razprave, v katerem smo predmodernost opredelili kot vrsto časovnih odnosov. Na podlagi ugotovitev iz tega dela lahko razložimo značaj mešanice časov, ki zaznamuje obdobje 1450–1750. Najprej obravnavamo odnos med družbama, ki v tem obdobju soobstajata, nato pa odnose znotraj družbe, ki v tem obdobju prevladuje.

¹⁴⁰ Wood, *Svoboda in lastnina*, str. 403–423, 449–458.

¹⁴¹ Pomen razsvetljenstva za gospodarski razvoj izpostavlja ena od vplivnih razlag industrijske revolucije. Mokyr, *The Enlightened Economy*. Za kritiko te razlage gl.: Rutar, *Capitalism for Realists*, str. 31–33.

1) Odnos med družbama, ki v obdobju 1450–1750 soobstajata

V obdobju 1450–1750 soobstajata dve različni vrsti družb, kapitalizem v Angliji in predkapitalistične države na celini, kar pomembno zaznamuje časovne dinamike tega obdobja.

Posledice prehoda v kapitalizem se v Angliji med drugim pokažejo v širitvi neeksistenčne potrošnje na vse večji delež prebivalstva, večji prodornosti intenzifikacije oblasti in tesnejši povezavi med znanostjo in razvojem produkcijskih sredstev. Gospodarske, politično-vojaške in ideološke novosti obdobja 1450–1750 vplivajo na angleški nižji razred na način, kot ne drži za preostale države. V makroekonomskih vzorcih razvoja se posebnost Anglije pokaže predvsem v njenem izhodu izpod maltuzianskih omejitev in torej v spremembi občega časa angleške družbe.

Toda vse to so spremembe znotraj ene države, medtem ko moramo za obravnavo določenega obdobja upoštevati značaj odnosa med državami oziroma družbami, ki v njem soobstajajo. Če obnovimo: predkapitalistične družbe izvajajo šibak geopolitični pritisk, kar pomeni relativno omejen vpliv novejših vrst držav oziroma družb na starejše, kar pomeni dolgotrajni soobstoj različnih vrst držav oziroma družb; za kapitalistične družbe velja obratno.¹⁴²

Posebnost obdobja 1450–1750 je, da v njem kapitalizem že obstaja, vendar še ni dovolj razvit, da bi izvajal močan geopolitični pritisk na preostale države oziroma družbe. Mešanica družb, ki v tem obdobju soobstajajo, se spremeni, saj se v njem prvič pojavi moderna vrsta družbe, vendar značaj odnosa med družbami ostaja predmoderen. Posledično so spremembe, do katerih je prišlo zaradi prehoda v kapitalizem, pretežno omejene na Anglijo in nimajo bistvenega vpliva na preostale države Evrope in Azije, zaradi česar je za to obdobje značilna predmoderna heterogenost družbenopolitičnega zemljevida.

Značaj geopolitičnega odnosa torej določa način porazdelitve predmodernih in modernih značilnosti med državami Evrope v obdobju 1450–1750.

2) Odnosi znotraj družbe, ki v obdobju 1450–1750 prevladuje

V obdobju 1450–1750 prevladujejo predkapitalistične družbe, ki zaznamujejo vso celinsko Evropo. Odnose znotraj teh družb opisujemo s treh vidikov.

Vlaganje družbenega presežka (dela proizvoda, ki inherentno predstavlja dinamičnost) je v predkapitalističnih družbah pretežno omejeno na sfero višjega razreda. Torej: ker v obdobju 1450–1750 prevladujejo predkapitalistične družbe, je večina novejših značilnosti tega obdobja omejena na sfero višjega razreda, medtem ko v sferi nižjega razreda prevladujejo starejše značilnosti.¹⁴³ Ali drugače, če predkapitalistične družbe v prostorskem smislu razumemo kot morje statičnosti, ki

¹⁴² Gl. drugi del, podpoglavji »Časovni odnosi med predkapitalističnimi (in preostalimi) družbami« in »Primerjava z modernostjo«.

¹⁴³ Sferi nižjega in višjega razreda seveda nista povsem ločeni, kar smo opisali v podpoglavju »Nepopolnost razredne delitve«. Pojasnila iz tega podpoglavja veljajo tudi za obdobje 1450–1750.

predstavlja eksistenčno produkcijo, in medsebojno povezan arhipelag dinamičnosti, ki predstavlja presežek, so novejšje značilnosti tega obdobja pretežno omejene na medsebojno povezan arhipelag, medtem ko v morju prevladujejo starejše značilnosti.

Takšna vrsta omejenosti velja za vsa obdobja, v katerih prevladujejo predkapitalistične družbe, kar pomeni, da je bila večina novejših značilnosti antike in srednjega veka prav tako omejena na sfero višjega razreda. Kako je obdobje 1450–1750 drugačno? Posebnost tega zgodovinskega obdobja je, da se v njem prvič pojavijo nekatere moderne značilnosti, vendar se pojavijo znotraj predmoderne vrste družbe, zaradi česar so omejene na strukturno enak način, kot so bile novejšje značilnosti omejene vso predmodernost. Mešanica značilnosti, ki soobstajajo, se spremeni, vendar odnos med njimi ostaja enak. Ali drugače, moderne značilnosti se v tem obdobju pojavijo na predmoderni način.

Enako lahko opišemo z drugega vidika: dostop do pogojev reprodukcije predstavlja zaščito pred spremembami vseh vrst. Torej: ker ima nižji razred v obdobju 1450–1750 dostop do pogojev reprodukcije, imajo moderne značilnosti tega obdobja nanj le omejen vpliv, zaradi česar v tej sferi družbe prevladujejo predmoderne značilnosti.

Končno, delitev časa znotraj družb ima zaradi inherentne povezave med časom in oblastjo tudi vlogo vzdrževanja obstoječega stanja: presežek je primarni vir dinamičnosti, ki omogoča časovno-prostorsko distanciranje, ki omogoča izvajanje oblasti, ki omogoča črpanje presežka in torej reprodukcijo celotne dinamike.¹⁴⁴

Poglavitni vir naslednjih novosti je torej vlaganje družbenega presežka.

Centralizacija in posplošitev oblasti ter vzpostavitev stalnih vojsk (novosti v politično-vojaški sferi) omogočajo učinkovitejšo koordinacijo na določenem ozemlju (časovno-prostorsko distanciranje), kar omogoča centralizirano pobiranje davkov absolutističnih držav in zatiranje kmečkih uporov v 16., 17. in 18. stoletju (izvajanje oblasti). Tisk in mehanska ura (novosti v ideološki sferi) omogočata učinkovitejše shranjevanje informacij ter meritve časa (časovno-prostorsko distanciranje), kar absolutističnim državam omogoča učinkovitejšo uporabo informacij v namen nadzora prebivalstva in določitve časovnih okvirov družbenega delovanja (izvajanje oblasti). Dvojno računovodstvo in drugi finančni instrumenti (novosti v tržni sferi) omogočajo učinkovitejšo »preložitev« časa dolga in kredita (časovno-prostorsko distanciranje), kar preko zadolževanja pri trgovcih predstavlja pomemben vir financiranja absolutističnih držav (in izvajanja vseh zgornjih dejavnosti).

Novosti obdobja 1450–1750 imajo družbeno vlogo vzdrževanja absolutističnih držav, kar omogoča zunajekonomsko črpanje presežka in torej reprodukcijo celotne dinamike.

Ne gre le za to, da je večina novejših značilnosti obdobja 1450–1750 omejena na sfero višjega razreda, ampak da imajo te značilnosti tudi družbeno vlogo vzdrževanja takšne delitve časa. Ali drugače, moderne značilnosti se v tem obdobju pojavijo v predmoderni družbeni vlogi.

Značaj razrednega odnosa torej določa način porazdelitve predmodernih in modernih značilnosti med družbenimi akterji celinske Evrope v obdobju 1450–1750.

¹⁴⁴ Gl. drugi del, podpoglavje »Čas (reprodukcije) višjega razreda«.

Obdobje 1450–1750 proti modernosti

Opisano je treba razumeti v primerjavi z modernostjo, obdobjem, v katerem prevladujejo kapitalistične družbe.¹⁴⁵

V modernosti demografske rasti ne določajo maltuzianski cikli, ampak eksponentno naraščanje; rast neagrarnega sektorja ni omejena na manjšinski del družbe, ampak ta sektor določa veliko večino gospodarstva; novosti v luksuzni potrošnji niso omejene na sfero višjega razreda, ampak so (formalno) dostopne vsem; odnosi med najrazvitejšimi civilizacijami ne ostanejo nespremenjeni, ampak Evropa začne prevladovati nad vsem svetom; politične spremembe niso omejene na spremembe odnosov znotraj višjega razreda, ampak vključujejo tudi spremembo odnosa med razredoma; vojaške novosti niso omejene na sfero višjega razreda, ampak so (preko institucije javne vojske) dostopne vsemu prebivalstvu; spremembe oblasti v odnosu do nižjega razreda niso omejene, ampak postanejo bolj invazivne, saj delavci nimajo dostopa do pogojev reprodukcije; različne vrste držav oziroma družb ne morejo dolgotrajno soobstajati, saj kapitalistične družbe izvajajo močan geopolitični pritisk na preostale države oziroma družbe; novosti v ideološki sferi niso omejene na sfero višjega razreda, ampak so (preko institucije javnega šolstva) dostopne vsemu prebivalstvu; spremembe v znanosti niso omejene na znanstveno teorijo, ampak začnejo vse bolj vplivati na razvoj produkcijskih sredstev in torej na vsakdanjik ljudi.

Skratka, opisani načini omejenosti, ki veljajo za obdobje 1450–1750, za modernost ne veljajo pri nobeni od obravnavanih značilnosti. Razlog za to je, da v modernosti prevladuje kapitalizem, ki predstavlja temeljno spremembo načina porazdelitve starejših in novejših značilnosti med razredoma in med državami. Spremembe teh odnosov so prvenstveno posledica tega, da se v kapitalizmu presežna vrednost sistemsko vlaga v razvoj produkcijskih sredstev. V modernosti sicer veljajo nove vrste omejitev, toda te omejitve so strukturno drugačne, kot so bile v predmodernosti.

Pri primerjavi obdobja 1450–1750 in modernosti je treba poudariti, da se z izjemo Anglije posamezne novosti tega obdobja pojavijo v drugačni družbeni vlogi, kot jo imajo v modernosti. Nekatere od novejših značilnosti obdobja 1450–1750 torej »preživijo« padec predkapitalističnih družb in nato dobijo novo družbeno vlogo v kapitalizmu. V tem smislu (in *ne* v smislu neposredne kontinuitete) to obdobje res zaznamuje soobstoj predmodernih in modernih značilnosti na način, kot to ne velja za druga obdobja.

Obdobje 1450–1750 kot pozna predmodernost

Obdobje 1450–1750 je pozno predmodernostno obdobje iz dveh razlogov.

Prvič, to obdobje je predmodernostno, ker ga zaznamujejo predmoderni sinhroni odnosi, kar je pomembno, ker ti odnosi določajo porazdelitev starejših in novejših

¹⁴⁵ Gl. drugi del, podpoglavje »Primerjava z modernostjo«.

značilnosti med relevantnimi enotami.¹⁴⁶ Posledica predmodernega značaja sinhronih odnosov je, da so novejšje značilnosti tega obdobja omejene na določene enote, medtem ko starejše značilnosti prevladujejo na obči ravni. Natančneje, novejšje značilnosti tega obdobja so omejene na eno državo in na en razred, to je na Anglijo in na sfero višjega razreda, medtem ko v sferi nižjega razreda celinske Evrope prevladujejo starejše značilnosti.

Drugič, to obdobje je pozno, ker se v njem v omejeni obliki pojavijo moderne značilnosti v smislu, kot to ne velja za druga predmoderna obdobja. V skladu s tem, kar smo argumentirali v prvem delu razprave, je omejena prisotnost značilnosti prihodnjega obdobja notranji del poznih obdobj, sestavni del njihove osnovne definicije.¹⁴⁷

Obdobje 1450–1750 je torej obdobje, v katerem na obči ravni prevladujejo značilnosti predhodnih obdobj, to je predmodernosti, medtem ko so v njem v omejeni obliki prisotne značilnosti prihodnjega obdobja, to je modernosti. Ta mešanica značilnosti oziroma ta sinhroni odnos – predmoderne značilnosti na obči ravni, moderne značilnosti v omejeni obliki – je tisto, kar obdobje 1450–1750 opredeljuje kot pozno predmodernost.

3.3 Konec predmodernosti

Dolgo 19. stoletje: vztrajanje starega režima?

Dosedanjo argumentacijo pa moramo razširiti še na vprašanje, kdaj se predmodernost konča. Če to obdobje zaznamuje prevlada predkapitalističnih družb, potem se po definiciji konča takrat, ko se ta prevlada izteče. Toda kdaj se to pravzaprav zgodi?

Ali drugače: zakaj dolgo 19. stoletje (obdobje od dvojne revolucije do prve svetovne vojne) predstavlja začetek modernosti, in ne nadaljevanje predmodernosti, kot v znani knjigi trdi Arno Mayer?¹⁴⁸ Že osnovni pregled značilnosti 19. stoletja nas namreč postavi pred klasično dilemo periodizacije: nekatere države se tekom tega obdobja res modernizirajo, ampak ta modernizacija je v večini primerov omejena, poleg tega pa večina evropskih držav vneta štiti *ancien régime*. Četudi lahko izpostavimo Anglijo, ki se (delno) modernizira, lahko prav tako omenimo Rusijo, ki ostaja (pretežno) predmoderna. Kako opredeliti takšno obdobje?

Naš argument je, da dolgo 19. stoletje predstavlja začetek modernosti, ker se v njem temeljno spremeni sinhroni odnos med predmodernimi in modernimi značilnostmi. Pojem, ki to spremembo najbolje zajame, je Hobsbawmov pojem dvojne revolucije.¹⁴⁹ Nadaljujemo s kratkimi opisi angleške industrijske revolucije, francoske politične revolucije, pojma dvojne revolucije in končno z opredelitvijo dolgega 19. stoletja kot začetka modernosti.

¹⁴⁶ Sinhroni odnosi med enotami tudi predstavljajo osnovni predmet periodizacije. Gl. prvi del, podpoglavje »Sprememba perspektive: od posameznih enot k sinhronim odnosom«.

¹⁴⁷ Gl. prvi del, podpoglavje »Zgodnje, visoko, pozno: obdobja kot mešanice časov«.

¹⁴⁸ Mayer, *The Persistence of the Old Regime*.

¹⁴⁹ Hobsbawm, *Čas revolucije*, str. 1–4.

Angleška industrijska revolucija

Kot smo opisali, je v pozni predmodernosti na celinski Evropi prevladoval *ancien régime*. Ob koncu 18. stoletja se ta prevlada izteče. Anglija je že od Slavne revolucije v odnosu do celine igrala geopolitično vlogo dejavnega uravnoteževanja, ampak:

»Ta metoda je bila v začetku obrambni mehanizem, ustvarjen za zaščito notranje ureditve. Od konca 18. stoletja pa uravnoteževanje ni služilo le ohranjanju varnosti in reda, imelo je tudi stranske posledice. Celinske države so morale odgovoriti na izziv naprednejšega britanskega družbenopolitičnega sistema in se mu naposled prilagoditi, še posebno po industrijski revoluciji. Dejavno uravnoteževanje je postalo glavni način izvrševanja pritiska na celinske države, ki je povzročil dolgoročno preobrazbo političnoekonomske organizacije ‚zaostalih‘ državnih/družbenih sklopov«. ¹⁵⁰

Britanska naprednost je prvič zares prišla do izraza v sedemletni vojni, novo razsežnost pa je dobila v francoskih revolucionarnih in napoleonskih vojnah, v katerih je bila glavni financer protifrancoske koalicije. Na podlagi industrijske revolucije, ki je pomenila trajno in vse hitrejšo gospodarsko rast, se je razcep med Britanijo in preostalimi evropskimi državami le še večal, s čimer se je večal tudi pritisk na »zaostale« države, da se posodobijo. Če dinamičnost kapitalizma v pozni premodernosti še ni imela velikih geopolitičnih posledic, se je to v drugi polovici 18. stoletja, predvsem pa po industrijski revoluciji, bistveno spremenilo.

Francoska politična revolucija

Francija je bila vse od sedemletne vojne naprej v stalnih finančnih škripcih, iz katerih se je poskušala izvleči z vrsto neuspešnih reform. Vse večja kriza se je končala v francoski revoluciji in posledičnih vseevropskih vojnah, dogodkih, ki so spremenili potek evropske zgodovine.

Gospodarske in politično-vojaške spremembe francoske revolucije lahko v širokem okviru opišemo kot odpravo številnih elementov *ancien régime*, na podlagi česar so se vzpostavili drugačni družbeni odnosi. ¹⁵¹ Te spremembe vključujejo odpravo sistema notranjih tarif in vzpostavitev narodnega trga, materialno in ideološko okrnitev duhovščine in prerazporeditev velikega dela cerkvenih posesti, odpravo posredne oblasti regionalnih aristokratov in vzpostavitev neposredne oblasti države ter vrsto sprememb v organizaciji vojske, med katerimi je najpomembnejša vpeljava splošnega nabornišтва. Ideološke spremembe revolucije vključujejo širjenje razsvetljenskih idej in vzpon nacionalizma kot pomembne motivacijske sile. Nič od tega samo na sebi ne pomeni modernizacije, pomeni pa pretres temeljev *ancien régime*.

Posledice francoske revolucije so seveda velike. Kratkoročno gledano so opisane institucionalne spremembe Franciji sploh omogočale, da je v revolucionar-

¹⁵⁰ Teschke, *Mit o letu 1648*, str. 296.

¹⁵¹ Za splošne preglede gl.: Hobsbawm, *Čas revolucije*, str. 61–114; Doyle, *The French Revolution*; Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije*.

nih in napoleonskih vojnah zdržala toliko časa, kot je, s čimer so se številni vidiki revolucije razširili onkraj njenih mej: sprejemanje nacionalnih ustav, vzpostavitev novih izobraževalnih sistemov in reorganizacija vojske so le nekatere značilnosti, ki so zaznamovale velik del Evrope ob koncu 18. in začetku 19. stoletja. Dejstvo, da so revoluciji sledile vseevropske vojne, je torej popolnoma spremenilo pomen samega dogodka.¹⁵²

Dolgoročno gledano pa je pomen francoske revolucije še bistveno večji. V kontekstu naše razprave je posebej pomembno, da revolucija ne predstavlja le modela za prihodnja progresivna gibanja, ampak zaznamuje tudi delovanje starih sil, ki morajo po letu 1789 utemeljevati svojo legitimnost povsem drugače kot pred tem letom. Ne gre za to, da bi francoska revolucija čez noč odstranila *ancien régime*, ampak za to, da ga je – tako rekoč čez noč – za vedno postavila pod vprašaj. Radikalnost te spremembe dobro povzema naslednja misel Josepha de Maistra: »Rojalizem je bil včasih nekaj instinktivnega, zdaj pa je postal znanost«.¹⁵³

Dvojna revolucija in pritisk modernizacije

Pojem dvojne revolucije angleško industrijsko in francosko politično revolucijo razume skupaj. Njegova pomanjkljivost je v tem, da med obema pojavoma ni močne povezave, saj sta si bili Anglija in Francija ob koncu 18. stoletja gospodarsko in politično zelo različni. Ta problem puščamo ob strani, saj močne vzročne povezave za argumentacijo pojma dvojne revolucije kot zgodovinskega preloma, to je kot meje med dvema obdobjema, ne potrebujemo. Pojava lahko povežemo na podlagi njune relativne sočasnosti in učinka, ki sta ga imela na celotno Evropo: kot posledica teh dveh revolucij so namreč druge evropske države prišle pod pritisk modernizacije.

Dogajanje v Evropi ob koncu 18. in začetku 19. stoletja lahko povzamemo takole: Anglija je zaradi svoje gospodarske in družbene dinamičnosti v sedemletni vojni, predvsem pa po industrijski revoluciji, začela geopolitično pritiskati na preostale države Evrope. Ta pritisk se je najjasneje kazal v Franciji, kjer je po neuspešnih poskusih reform prišlo do revolucije in vrste politično-vojaških sprememb, ki so ji kljub zaostalosti omogočale konkurenčnost z drugimi državami. V revolucionarnih in napoleonskih vojnah sta bili obe državi na nasprotnih straneh, ampak na osnovi teh vojn so moderne značilnosti, ki so se razvile relativno neodvisno v obeh državah, zaznamovale delovanje celotne Evrope. Pritisk angleške modernizacije je zahteval predvsem gospodarske reforme, kot so vpeljava kapitalističnih lastninskih odnosov, industrializacija in tržna liberalizacija, pritisk francoske modernizacije pa reforme politične in vojaške organizacije, kot so vpeljava nacionalnih ustav, vojnega gospodarstva in splošnega nabornišтва.¹⁵⁴

¹⁵² Hobsbawm, *Čas revolucije*, str. 102–106.

¹⁵³ V: Doyle, *The French Revolution*, str. 89. Prev. R. D.

¹⁵⁴ Oboje je seveda povezano, saj modernizacija, posebej vpeljava kapitalističnih lastninskih odnosov, zahteva celostno družbeno preobrazbo. Za razpravo o prehodih v kapitalizem znotraj paradigme, ki jo zagovarjamo, gl.: Lafrance in Post (ur.), *Case Studies in the Origins of Capitalism*.

Učinki dvojne revolucije so se sicer kazali skozi celotno 19. stoletje (zaradi česar zanj velja težnja k poenotenju družbenopolitičnih formacij, najpomembneje z združitvijo Italije in Nemčije), ampak poseben pomen revolucionarnih in napoleonskih vojn je v tem, da je pritisk modernizacije preko teh vojn prvič prišel do izraza na ravni vse celine.

Evropske države so se na novo situacijo odzvale na različne načine. V nekaterih primerih so države same uvedle spremembe, ki so predstavljale začetke modernizacije. To se je zgodilo na primer v Prusiji, ki je že kmalu po porazu proti Napoleonu začela sprejemati vrsto političnih in gospodarskih reform. V drugih primerih so različna progresivna (nacionalistična, socialistična, feministična) gibanja države prisilila v posodobitev. Prevladujoči odziv pa je bil nemara konservativen, se pravi poskus restavracije ali vzdrževanja starega režima. Ta odziv pooseblja sveta aliansa. Za vse države pa velja, da so se na pritisk modernizacije na neki način odzvale, ker so bile v to prisiljene – in to je ključno.

Dolgo 19. stoletje kot začetek modernosti

Če bi želeli dolgo 19. stoletje opisati v enem stavku, bi ga opisali kot stoletje, v katerem so se evropski družbeni akterji na različne načine odzivali na pritisk modernizacije. Morda je prevladujoča značilnost tega stoletja celo ta, da so se stare sile na vse kriplje prizadevale zaustaviti težnjo po modernizaciji in ohraniti svojo oblast: če bi naštevali predmoderne in moderne značilnosti dolgega 19. stoletja, bi verjetno »zmagale« prve. Toda osrednjega pomena je samo dejstvo, da so se vse države na pritisk modernizacije morale odzvati.

To je glavni razlog, da je dolgo 19. stoletje moderno. Predmoderne in moderne značilnosti soobstajajo tako v obdobju 1450–1750 kot v dolgem 19. stoletju, ampak *sinhroni odnos* med njimi se temeljno spremeni: v obdobju 1450–1750 so moderne značilnosti omejene, v dolgem 19. stoletju pa zaznamujejo celotno Evropo. V dolgem 19. stoletju družbeno dogajanje diktira pritisk modernizacije na način, kot to ni veljalo v vsej predmodernosti, vključno z obdobjem 1450–1750.

Dejstvo, da dolgo 19. stoletje zaznamujejo številne značilnosti predmodernosti (da na celinski Evropi še vedno prevladuje agrarno gospodarstvo, da francoski revoluciji sledi restavracija, da je velik del Evrope pod vladavino aristokratov itn.), ni osrednjega pomena. Značilnosti predhodnega obdobja so v obdobju, ki ga obravnavamo, vedno prisotne, saj v zgodovini popolna diskontinuiteta ne obstaja. Tisto, kar se v dolgem 19. stoletju spremeni, je sinhroni odnos med predmodernimi in modernimi značilnostmi, zaradi česar je obdobje 1450–1750 pozno predmoderno, dolgo 19. stoletje pa zgodnje moderno obdobje.

Pojem, ki to spremembo najboljše zajame, je dvojna revolucija: pred tema dvema pojavoma se predmoderne družbene strukture pretežno vzdržujejo na podlagi inercije, po njih pa so pod stalnim pritiskom modernizacije. Dvojna revolucija je torej zgodovinski prelom med predmodernostjo in modernostjo, saj najboljše zajame tisto kratko obdobje, v katerem se spremeni sinhroni odnos med starimi in novimi,

v tem primeru med predmodernimi in modernimi, značilnostmi.¹⁵⁵ Če poenostavimo in predmodernost povežemo s prevlado statičnosti, modernost pa s prevlado dinamičnosti, lahko rečemo, da dvojna revolucija predstavlja tisti trenutek, v katerem se sinhroni odnos med statičnostjo in dinamičnostjo spremeni v prid slednje.¹⁵⁶

Repriza: razprave o periodizaciji

Periodizacija se pogosto razume kot nekaj relativno arbitrarnega, kot da pri delitvi zgodovine obstaja le več možnosti, med katerimi se v resnici ne da odločati na podlagi sistematičnih kriterijev. Izbira za to, kako pojmujeemo neko obdobje, je odvisna od izbrane perspektive: če pri obdobju 1450–1750 poudarjamo novejšo značilnost, je videti moderno, če se osredotočamo na starejšo, pa predmodernost. Z opisom različnih možnosti se premisleki o načinu delitve zgodovine navadno tudi končajo. V naši razpravi smo (implicitno) argumentirali, da je takšen pogled na periodizacijo posledica slabe razvitosti tega polja zgodovinopisja.

V prvem delu smo podali izhodišča za teorijo periodizacije. Predmet periodizacije so sinhroni odnosi med različnimi značilnostmi, saj v njih lahko zajamemo tako sinhrono kot diahrono dimenzijo časa. Brez tega razumevanja o vprašanih periodizacije pravzaprav sploh ne bi mogli razpravljati, saj bi v najosnovnejšem smislu narobe razumeli predmet naše analize. Na tej podlagi smo opredelili druge pojme, ki so potrebni za razprave o periodizaciji.

V drugem delu smo predmodernost in modernost opredelili kot vrsto časovnih odnosov. Pri tem smo pojasnili, da so družbe najprimernejši kriterij za opredelitev obdobj, saj predstavljajo načine delitve časa med ljudmi. Poleg tega smo poudarili, da moramo pri opredelitvah obdobj upoštevati tudi odnose med različnimi vrstami družb, ki obstajajo hkrati.

V tretjem delu smo splošna načela iz prvih dveh delov uporabili v analizi specifičnega obdobja. Obdobje 1450–1750 smo opredelili kot pozno predmodernost, to je kot obdobje, v katerem na obči ravni prevladujejo značilnosti predmodernosti, hkrati pa so v njem v omejeni obliki prisotne tudi značilnosti modernosti. Poleg tega smo dvojno revolucijo opredelili kot zgodovinski prelom med predmodernostjo in modernostjo, dolgo 19. stoletje pa kot začetek modernosti.

Naša razprava torej ni zgolj poudarjanje teh ali onih značilnosti, izpostavljanje tega ali onega vidika. Naša argumentacija temelji na teoriji periodizacije in na opisu časovnih odnosov predmodernosti in modernosti, brez česar obdobja 1450–1750 ne bi mogli pojmovati kot pozno predmoderne obdobja. Namreč: šele ko razumemo, da so osnovni predmet periodizacije sinhroni odnosi med različnimi značilnostmi; šele ko pozna obdobja razumemo kot obdobja, ki inherentno vsebujejo omejene značilnosti prihodnjega obdobja; šele ko družbe razumemo kot načine delitve časa in torej kot načine porazdelitve starejših in novejših značilnosti; šele ko pri

¹⁵⁵ To je tudi osnovna definicija zgodovinskega preloma. Gl. prvi del, podpoglavje »Zgodovinski prelom: sprememba sinhronnega odnosa v kratkem časovnem obdobju«.

¹⁵⁶ Statičnost v našem pristopu predstavljajo predkapitalistične družbe, dinamičnost pa kapitalistične. Gl. drugi del.

obravnavi obdobji upoštevamo tudi časovne odnose med različnimi družbami; in šele če vse to uporabimo v analizi obdobja 1450–1750, lahko razumemo, da je to obdobje strukturni podaljšek vse predmodernosti v časovnem smislu.

Za odgovor na vprašanje, kako opredeliti obdobje 1450–1750, je torej potreben ponovni premislek o povezavah med časovnimi in družbenimi strukturami ter načinom, kako se te povezave spreminjajo s časom. Ali širše, razprave o periodizaciji skozi reinterpretacijo odnosa med časom in družbo predstavljajo nov pogled na največje spremembe v človeški zgodovini.

Sklep: valovita hokejska palica

Vsak najosnovnejši okvir, s katerim razumemo zgodovino, je nujno poenostavitev. Toda poenostavitve so lahko boljše ali slabše.

Delitev zgodovine na antiko, srednji in novi vek še vedno predstavlja osnovo za večino periodizacijskih shem evropske zgodovine in prevladuje v splošnem imaginariju. Ta shema implicira tri različna obdobja, ki jih ločujeta dva primerljiva preloma, kar se z vzpostavitvijo zgodnjega novega veka kot posebnega področja raziskovanja ne spremeni. Takšna delitev ima svojo logiko, saj zaton antike in spremembe okoli leta 1500 nedvomno predstavljata pomembni spremembi, toda takšno pojmovanje je kot osnovni pogled na zgodovino zavajajoče, saj se je družba v zadnjih dobrih dveh stoletjih spremenila bistveno bolj, kot se je spremenila ob teh dveh prelomih. Niti zaton antike niti spremembe okoli leta 1500 nista primerljiva s spremembami, ki jih je prinesla dvojna revolucija.

Poleg tripartitne delitve je pogosto tudi progresivno pojmovanje zgodovine, to je pojmovanje, ki zgodovino razume kot napredek k vse višji stopnji razvoja ali pa poudarja eno splošno težnjo človeške preteklosti. Krzysztof Pomian na primer na podlagi dolgotrajne rasti najpomembnejših družbenih indikatorjev kot osnovno težnjo zgodovine predlaga linearno rast.¹⁵⁷ Tudi to pojmovanje ima svojo logiko, saj drži, da se raven makroindikatorjev družbenih sprememb na dolgi rok dviguje, vendar je tudi to pojmovanje kot osnovni pogled na zgodovino pomanjkljivo, saj najpomembnejši vidik »grafa zgodovine« predstavlja radikalna razlika med zadnjima dvema stoletjema in vso prejšnjo zgodovino, ne dolgotrajna rast.

Tako delitev na antiko, srednji in novi vek kot progresivno pojmovanje zgodovine sta torej kot osnovna pogleda na potek človeške preteklosti pomanjkljiva. Zgodovina je namreč valovita hokejska palica.¹⁵⁸ Daljši del palice je predmodernost, krajši modernost. Celotna palica je neravna oziroma valovita, saj predmodernost zaznamujejo ciklične maltuzijske, modernost pa ciklične kapitalistične krize. Kljub temu da je daljši del palice valovit, se hkrati tudi dviguje, saj padci nikoli niso tako globoki, da bi dosegli najnižjo stopnjo samega začetka palice. To dvigovanje je dolgotrajna težnja linearnosti. Nekje na desni strani daljšega dela palice sta dva velika padca, od katerih prvi predstavlja krizo, ki se konča z zatonom antike,

¹⁵⁷ Pomian, *Red časa*, str. 107–114.

¹⁵⁸ Ležeča hokejska palica je pogosta prispevka za zgodovino, ki pa jo tukaj nekoliko nadgrajujemo.

drugi pa krizo 14. stoletja. Ta dva padca predstavljata podlago za delitev na antiko, srednji in novi vek. Tako težnja linearnosti kot tripartitna delitev torej predstavljata sestavna dela valovite hokejske palice, ampak oba sta notranja vidika daljšega dela, ki se kot celota temeljno razlikuje od krajšega.

Padcu, ki predstavlja krizo 14. stoletja, sledi tisti del palice, ki že vpeljuje v krajši del, ni pa še del samega strmega vzpona. Ta del ima res nekatere značilnosti krajšega dela palice, ampak strukturno še vedno spada v daljši del: to je pozna predmodernost.

Literatura

- Allen, Robert C.: *Global Economic History. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Anderson, Perry: *Rodovniki absolutistične države*. Ljubljana: ŠKUC – ZIFF, 1992.
- Arnade, Peter, Martha Howell in Anton van der Lem (ur.): *Rereading Huizinga. Autumn of the Middle Ages, a Century Later*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.
- Aston, T.H. in C.H.E. Philpin (ur.): *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Bachelard, Gaston: *Oblikovanje znanstvenega duha. Prispevek k psihoanalizi objektivnega spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2012.
- Braudel, Fernand: *On History*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Braudel, Fernand: *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče I-II. Materialna civilizacija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje*. Ljubljana: ŠKUC – ZIFF, 1988.
- Braudel, Fernand: *Igre menjave I-II. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje*. Ljubljana: ŠKUC – ZIFF, 1989.
- Braudel, Fernand: *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Sophia, 2010.
- Brenner, Robert: The Agrarian Roots of European Capitalism. V: T.H. Aston in C.H.E. Philpin (ur.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, str. 213–329.
- Brenner, Robert in Christopher Isett: England's Divergence from China's Yangzi Delta: Property Relations, Microeconomics, and Patterns of Development. *The Journal of Asian Studies* 61, 2, 2001, str. 609–662.
- Brenner, Robert: The Low Countries in the Transition to Capitalism. *Journal of Agrarian Change* 1, 2, 2002, str. 169–241.
- Brenner, Robert: Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong. V: Chris Wicham (ur.), *Marxist History-writing for the Twenty First Century*. Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 49–111.
- Burke, Peter: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge in Malden: Polity Press, 2008.
- Burke, Peter: *Revolucija v francoskem zgodovinopisju. Anali 1929–89*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1993.
- Chibber, Vivek: What is Living and What Is Dead in the Marxist Theory of History. *Historical Materialism* 19, 2, 2011, str. 60–91.
- Dick, Steven J. in Roger D. Launius (ur.): *Societal Impact of Spaceflight*. Washington: NASA, 2007.
- Dimmock, Spencer: *The Origin of Capitalism in England 1400–1600*. Chicago: Haymarket Books, 2015.

- Doyle, William: *The French Revolution. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Ferle, Mojca in Irena Žmuc (ur.): *Knjiga. Znanje. Razum. Od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800)*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2020.
- Gerhard, Dietrich: *Old Europe. A Study of Continuity, 1000–1800*. New York: Academic Press, 1981.
- Gerstenberger, Heide: *Impersonal Power. History and Theory of the Bourgeois State*. Chicago: Haymarket Books, 2009.
- Giddens, Anthony: *Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Giddens, Anthony: *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkely: University of California Press, 1985.
- Giddens, Anthony: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkely: University of California Press, 1995.
- Giddens, Anthony in Christopher Pierson: *Conversations with Anthony Giddens. Making Sense of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1998.
- Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2022.
- Goldstone, Jack. *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500–1850*. New York: McGraw-Hill, 2009.
- Grant, Edward: *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages. Their Religious, Institutional and Intellectual Contexts*. Cambridge, New York in Melbourne: Cambridge University Press, 1996.
- Green, William A.: Periodization in European and World History. *Journal of World History* 3, 1, 1992, str. 13–53.
- Gregory, Derek: Presences and absences: time-space relations and structuration theory. V: David Held in John B. Thompson (ur.), *Social Theory of Modern Societies. Anthony Giddens and his Critics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, str. 185–214.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford in Cambridge: Blackwell, 2004.
- Heinrich, Michael: *Kritika politične ekonomije. Uvod*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Held, David in John B. Thompson (ur.): *Social Theory of Modern Societies. Anthony Giddens and His Critics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Hobsbawm, Eric. *Čas revolucije. Evropa 1789–1848*. Ljubljana: Sophia, 2010.
- Hollister, C. Warren in Judith M. Bennet: *Medieval Europe. A Short History*. New York: McGraw Hill, 2002.
- Huizinga, Johan: *Jesen srednjega veka*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2011.
- Jerše, Sašo in Kristina Lahl (ur.): *Endpunkte. Und Neuanfänge*. Köln: Böhlau, 2022.
- Jordheim, Helge: Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities. *History and Theory* 51, 2, 2012, str. 151–171.
- Koselleck, Reinhart: *Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999.
- Koselleck, Reinhard: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concept*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Krašovec, Primož: *Tujost kapitala*. Ljubljana: Sophia, 2021.
- Lafrance, Xavier in Charles Post (ur.): *Case Studies in the Origins of Capitalism*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Launius, Roger D.: What Are Turning Points in History, and What Were They for the Space Age? V: Steven J. Dick in Roger D. Launius (ur.), *Societal Impact of Spaceflight*. Washington: NASA, 2007, str. 19–39.

- Le Goff, Jacques: *Za drugačen srednji vek*. Ljubljana: ŠKUC – ZIFF, 1985.
- Le Goff, Jacques: *Medieval Civilization*. Oxford in Cambridge: Blackwell, 1990.
- Le Goff, Jacques: *Must We Divide History Into Periods?* New York: Columbia University Press, 2015.
- Leppin, Volker: *Martin Luter*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Lotz-Heumann, Ute: The Concept of »Confessionalization«: a Historiographical Paradigm in Dispute. *Memoria y Civilización* 4, 2001, str. 93–114.
- Mann, Michael: *The Sources of Social Power I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Marks, Robert B.: *The Origins of the Modern World. A Global and Environmental Narrative from the Fifteenth to the Twenty-First Century*. Lanham, Boulder, New York in London: Rowman & Littlefield, 2020.
- Mayer, Arno: *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. London in Brooklyn: Verso, 2010.
- Mazlish, Bruce: Ruptures in History. *Historically Speaking* 12, 3, 2011, str. 32–33.
- Mazzucato, Mariana: *Podjetniška država. Razkrinkavanje zmot o javnem in zasebnem sektorju*. Ljubljana: UMco, 2018.
- Mokyr, Joel: *The Enlightened Economy. An Economic History of Britain 1700–1850*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Piketty, Thomas: *A Brief History of Equality*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2022.
- Pomeranz, Kenneth: *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2000.
- Pomian, Krzysztof: *Red časa*. Ljubljana: Krtina, 2010.
- Ridder, Klaus in Steffen Patzold (ur.): *Die Aktualität der Vormoderne. Epochenentwürfe zwischen Alterität und Kontinuität*. Berlin: Akademie Verlag, 2013.
- Rosa, Hartmut: *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press, 2015.
- Rossum, Dohrn-van Gerhard: *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*. Chicago in London: The University of Chicago Press, 1996.
- Rutar, Tibor: *Sodobni zagovor historičnega materializma*. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Rutar, Tibor: *Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji. Izvori in narava modernosti*. Ljubljana: ŠKUC – ZIFF, 2017.
- Rutar, Tibor: *Capitalism for Realists. Virtues and Vices of the Modern Economy*. London in New York: Routledge, 2023.
- Sachs, Jeffrey D.: *The Ages of Globalization. Geography, Technology, and Institutions*. New York: Columbia University Press, 2020.
- Scott, Hamish (ur.): *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750 I: Peoples and Place*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Scott, Hamish (ur.): *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750 II: Cultures and Power*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Scott, Hamish: Introduction: »Early Modern« Europe and the Idea of Early Modernity. V: Hamish Scott (ur.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750 I: Peoples and Place*. Oxford: Oxford University Press, 2015, str. 1–33.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2. izdaja, »Prelom«. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=prelom> (Dostop: februar 2024).
- Stearns, Peter N.: Periodization in World History: Challenges and Opportunities. V: Charles R. Weller (ur.), *21st-Century Narratives of World History*. London: Palgrave Macmillan, 2017, str. 83–109.

- Štuhec, Marko: Reformacijska gibanja v okviru evropskega 16. stoletja. *Slavia centralis* 1, 1, 2008, str. 5–20.
- Štuhec, Marko: Okvir in platno: Johan Huizinga in njegova *Jesen srednjega veka*. V: Johan Huizinga, *Jesen srednjega veka*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2011, str. 571–589.
- Štuhec, Marko: Znanje in razum v zgodnjem novem veku. V: Mojca Ferle in Irena Žmuc (ur.), *Knjiga. Znanje. Razum. Od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800)*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2020, str. 30–47.
- Štuhec, Marko: Klare Trennlinien oder verschwommener Berührungsraum?. V: Sašo Jerše in Kristina Lahl (ur.), *Endpunkte. Und Neuanfänge*. Köln: Böhlau, 2022, str. 85–94.
- Teschke, Benno: *Mit o letu 1648*. Ljubljana: Sophia, 2021.
- Thompson, E.P.: Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism. *Past & Present* 38, 1967, str. 56–97.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge in Oxford: Blackwell, 1992.
- Vanwesenbeeck, Birger: Huizinga, Theorist of Lateness?. V: Peter Arnade, Martha Howell in Anton van der Lem (ur.), *Rereading Huizinga. Autumn of the Middle Ages, a Century Later*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019, str. 245–258.
- Vovelle, Michele: *Kratka zgodovina francoske revolucije. Družbena gibanja in prelom mentalitet*. Ljubljana: Komunist, 1989.
- Wallace, Peter G.: *The Long European Reformation. Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350–1750*. London: Palgrave Macmillan, 2012.
- Weller, Charles R. (ur.): *21st-Century Narratives of World History*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Wickham, Chris (ur.): *Marxist History-writing for the Twenty First Century*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Wood, Ellen Meiksins: *The Origin of Capitalism. A Longer View*. London, Verso, 2002.
- Wood, Ellen Meiksins: *Svoboda in lastnina. Socialna zgodovina zahodne politične misli od renesanse do razsvetljenstva*. Ljubljana: Sophia, 2017.

SUMMARY

History Through the Lens of Periodization: The Concept of Late Premodernity

Robin Dolar

The article addresses the periodization of history, which is typically viewed as a marginal topic in historiography, as an independent subject of study.

In our view, the tripartite division into antiquity, the Middle Ages and modernity, which modern historiography inherited from fourteenth-century humanists, leads to a misleading way of understanding history. More specifically, the article focuses on the European Early Modern Age, the period that is typically understood as a mix of premodern characteristics, which include the dominance of subsistence agriculture, the persistence of the system of estates, and the prevalence of religious faith, as well as of modern characteristics, which include the first phase of globalization, the centralisation of political power, technological innovations such as print, compass and gunpowder, as well as new ideas of the Renaissance, the scientific revolution and the Enlightenment. How should we conceptualize this period? We approach this question in three parts.

In the first part, we discuss periodization on a general level. We argue that the focus of dividing history into periods should be the inherent heterogeneity of time, such as emphasized by Fernand Braudel. With this focus in mind, we discuss the notions that are needed for a systematic argumentation about periodization, which include the notion of turning-points; early, middle and late periods; the nature of subjective perceptions of time; and finally, we provide a criticism of what we understand as the flaws of existing descriptions of temporal aspects of societies.

The second part scrutinizes the concepts of premodernity and modernity. We approach these concepts from the perspective of historical materialism, focusing on the difference between precapitalist and capitalist societies that are singled out particularly in the work of Robert Brenner and his followers. We argue that we should understand societies on the basis of the ways they divide time between social actors, wherefore the difference between precapitalist and capitalist societies is so significant. Such a view of societies allows us to define premodernity and modernity as types of temporal relations and not simply as clusters of characteristics.

In the third part we finally turn to the analysis of the period of 1450–1750. We argue that this period is an extension of the premodern period in a temporal sense; consequently, it should be conceived as late premodernity. The basis of our argument is the fact that precapitalist societies remain the most prevalent types of social ties in this period, since England is the only budding capitalist society of this era (with the partial exception of the Netherlands).

Reconceptualizing the period of 1450–1750 as late premodernity represents an alternative to the tripartite division between antiquity, the Middle Ages, and the modern era because it emphasises how radically different the past two and a half centuries have been as compared with the rest of history. In a broader sense, the overarching claim of the article is that focusing on questions about periodization can offer a new perspective on the most important changes in human history.

Neva Makuc

Prva habsburško-beneška vojna in dnevnik Leonarda Amasea iz obdobja 1508–1510

MAKUC, Neva, dr, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziškovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12, neva.makuc@zrc-sazu.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1526-5242>

Prva habsburško-beneška vojna in dnevnik Leonarda Amasea iz obdobja 1508–1510

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3–4, str. 328–342, 112. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek je prispevek k preučevanju zgodovine čustev na osnovi obsežnega in vsebinsko zelo bogatega dnevnika Leonarda Amasea iz obdobja med letoma 1508 in 1510. Gre za obdobje prvega habsburško-beneškega spopada kot dela t. i. velike vojne za Italijo. Preko poglobljenega kritičnega branja vira in upoštevanja avtorjevega dojemanja takratnega vojnega stanja in groženj je mogoče raziskovati čustvene vidike na posredni in neposredni ravni. Do izraza pride avtorjeva nenehna pozornost do izbruha, eskalacije ali pomiritve konflikta, kar odraža njegovo globoko zaskrbljenost ali strah pred vojno in njenimi posledicami ter stalno upanje na mir.

Ključne besede: zgodovina čustev, obmejna študija, čustva, velika vojna za Italijo, nasilje

MAKUC, Neva, PhD, Research Associate, ZRC SAZU - Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Research station Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12, neva.makuc@zrc-sazu.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1526-5242>

The First Habsburg-Venetian War and Leonardo Amaseo's Diary from 1508–1510

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 3–4, pp. 328–342, 112. notes.

Language Sn. (En., Sn., En.)

The paper is a contribution to the study of the history of emotions based on Leonardo Amaseo's extensive and very content-rich diary from between 1508 and 1510, the period of the first Habsburg-Venetian war as part of the Italian wars. Through an in-depth critical reading of the source and by taking into account the author's perception of the war situation and the threats of war at the time, it is possible to explore emotional aspects at the direct and indirect levels. The author's constant attention to the outbreak, escalation, or pacification of the conflict is expressed, reflecting his deep concern or fear of war and its aftermath, as well as his persistent hope for peace.

Keywords: history of emotions, border studies, emotions, Italian wars, violence

Uvod¹

Pričujoči članek namerava prispevati k preučevanju prve habsburško-beneške vojne in obenem zgodovine čustev, in sicer na osnovi obsežnih in vsebinsko bogatih dnevniških zapiskov Leonarda Amasea (1462–1510), ki je zapustil obsežen in vsebinsko bogat dnevnik o dogajanju med letoma 1508 in 1510,² torej iz obdobja prve habsburško-beneške vojne (1508–1516/1521/1523). Njegov dnevnik je vir za raziskovanje čustvenega vidika doživljanja vojne. Vojno stanje je namreč vplivalo na številna področja življenja, tudi na občutke in čustva posameznikov.

Čustva imajo močan vpliv na delovanje posameznikov in skupin, njihove težnje, odločitve in dejanja. Zgodovina čustev predstavlja danes inovativno področje zgodovinskega raziskovanja z velikim raziskovalnim potencialom.³ Naraščajoče zanimanje za zgodovino čustev je povezano s čustvenim obratom (»emotional turn«).⁴ Čustva so dejansko prisotna na vseh področjih življenja, čeprav se morda zdijo v zgodovini na prvi pogled neotipljiva, »impalpable«.⁵ Spreminjajo se v času in prostoru.⁶

V nadaljevanju bom iskala odgovor na vprašanje, katera čustva je mogoče razbrati iz njegovega dnevnika in na kakšen način. Pri tem bom upoštevala kontekst vojne ter preko kritičnega branja tega zgodovinskega vira poskusila raziskati čustvene vidike. Pri tem bom izhajala iz pomembne študije Barbare H. Rosenwein, ki med drugim opozarja na primer na upoštevanje vloge čustev v družbi, na izpraševanje o pomenu čustev in čustvenih besed ali besednih zvez (tudi metafor, ironij, odsotnost določenih poimenovanj) v določenih zgodovinskih obdobjih itd.⁷ Pozornost bom posvečala t. i. čustvenim besedam (»emotion words«)⁸ in tudi odlomkom, ki nakazujejo čustva avtorja ali preko njegove perspektive čustveno stanje drugih oseb ali skupin.

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa ARRS-NRU/P6-0052-0618-2017/3, ki ga je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

² Di Lenardo, *Amaseo*, str. 247–248; Makuc, *Historiografija*, str. 47–48; Makuc, *Border Identities*, 53–55. Dnevnik je napisan v italijanskem jeziku z močnim vplivom beneškega narečja.

³ Barclay, *State*, str. 456–466.

⁴ Barclay, *State*, str. 456–457.

⁵ Mogorović Crljenko, *Ljubav, bol*, str. 143.

⁶ Barclay, *State*, str. 457. O tem tudi Rosenwein, *Problems and Methods*, str. 8, 21–24.

⁷ Rosenwein, *Problems and Methods*, str. 15–19.

⁸ Rosenwein, *Problems and Methods*, str. 13.

Leonarda Amasea je k začetku pisanja dnevnika spodbudila preteča nevarnost izbruha vojne.⁹ V mestu je zasedal pomembne javne funkcije in bil vpet v upravljanje mesta.¹⁰ Zapisoval je vire informacij oziroma informatorje, pri čemer je navajal ne le dan, ampak občasno tudi uro, ko je pridobil določeno informacijo ali naj bi se neki dogodek zgodil. Pogosto je izrazil mnenje glede zanesljivosti in verodostojnosti podatkov, ki jih je prejel. V stiku je bil z dobro informiranimi sodobniki, na primer z beneškim namestnikom v Vidmu, saj je pogosto navajal pisma ali informacije, ki jih je le-ta prejel.¹¹ Natančno je spremljal novice, ki so prihajale v Videm ali Benetke, kamor je tudi zahajal.¹² V dnevniku je poročal o različni korespondenci, novicah, letakih, javnih oznanilih (»crida«) in tudi govoricah in čenčah,¹³ ki so krožile. Poročal je o vesteh, ki so jih prinesli v Benetke Dubrovničani¹⁴ ali nemški trgovci¹⁵ in tako dalje. Prizadeval si je razumeti, kaj se je dejansko zgodilo.¹⁶ Iz zapiskov Leonarda Amasea je jasno, da je bil dobro informiran in željan verodostojnih podatkov o sočasnem dogajanju. Njegov dnevnik razkriva tudi živahno kroženje informacij med ljudmi tistega časa in območja; kroženje, ki so ga najbrž preteče nevarnosti še dodatno spodbudile.

Zgodovinski kontekst:

t. i. velika vojna za Italijo in prva habsburško-beneška vojna

»Velika vojna za Italijo« je bila ena »najobsežnejših in uničujočih« spopadov na evropskih tleh pred tridesetletno vojno (1618–1648). Glavni spopadi omenjene vojne so potekali na severu Apeninskega polotoka, a tudi Furlanijo, Goriško in Istro oziroma t. i. vzhodno bojišče je zajela vojna vihra.¹⁷ Na začetku 16. stoletja so bile razmere na Apeninskem polotoku zelo zapletene. Španija in Francija sta bili tekmeci za Neapeljsko kraljestvo, rodbina Sforza pa je ob habsburški podpori stremela po francoskem Milanu. Papež Julij II. je od Beneške republike zahteval vrnitev zasedene Romagne.¹⁸ Na začetku 16. stoletja torej političnih napetosti ni manjkalo.

⁹ Rokopis se hrani v knjižnici Ambrosiana v Milanu (Di Lenardo, *Amaseo*, str. 248). Objavljen je bil skupaj z dnevniki njegovih nadaljevalcev v: Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 1–191.

¹⁰ Di Lenardo, *Amaseo*, str. 247–248.

¹¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, na primer str. 3, 5–6, 16, 17, 47, 49, 51, 80–81 itd. Med drugimi je navedel tudi na primer vplivnega plemiča Antonia Savorgnana (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 24).

¹² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, na primer str. 14, 158, 171. Dnevniške zapiske je zapisoval v poseben zvezek. V primeru, da je zapiske pisal na posamezne liste, ker je bil v Benetkah ali drugod, je vsebino kasneje prepisal v zvezek (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 171).

¹³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, na primer str. 16, 80 (»zanza«, čenča).

¹⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 142.

¹⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 153.

¹⁶ Aprila 1510 je tako z bratom Gregorijem odšel iz Benetk v Padovo, da bi pogledal uničenje, ki ga je leto poprej mestu povzročila vojna (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 158).

¹⁷ Kosí, *Vojna cesarja Maksimilijana I.*, str. 99. O prvi habsburško-beneški vojni kot delu »velikih italijanskih vojn« tudi Lazar, *Bojni načrt*, str. 306–308 (citat na str. 307).

¹⁸ Gullino, *La classe politica*, str. 19–20.

Leta 1494 se je začelo obdobje vojnega stanja z občasnimi prekinitvami, ki je trajalo vse do leta 1559.¹⁹ Francoski kralj Karel VIII. se je leta 1494 usmeril proti Neapeljskemu kraljestvu in se proti jugu prebijal s pomočjo novih topov, ki jih je bilo lažje prestavljati. Šlo je za »pravo revolucijo v vojskovanju«, saj stara obzidja temu niso bila več kos.²⁰ Čeprav je bil uspeh tega pohoda kratkotrajen, je močno vplival na zgodnjenovoveško obdobje.²¹ Na področju političnega in vojaškega dogajanja je to predstavljalo uverturo v zapleteno in zahtevno obdobje sporov med različnimi silami. Med letoma 1512 in 1559 je glavni spopad potekal med takratnima velesilama, Francijo in Španijo. Apeninski polotok pa je pogosto predstavljal bojno polje.²²

Na Apeninskem polotoku se je začelo postopoma uveljavljati prepričanje, da se je leta 1494 začelo pogubno in nemirno obdobje. V obdobju po letu 1454 so bili vojaški spopadi sicer prisotni, a bolj omejeni.²³ Januarja 1530 je bil v Bologni sklenjen splošni mir, 24. februarja pa je bil prav tam s strani papeža Klemena VII. kronan Karl V.²⁴ V nadaljevanju, med letoma 1530 in 1559, pa je bila situacija na mednarodnem področju nekoliko drugačna. V Evropi so pridobivala pomen severna območja. Francija ni bila več osredotočena na osvojitve na Apeninskem polotoku, temveč na protihabsburško delovanje.²⁵ Leta 1559 je prišlo do mirovnega sporazuma v Cateau-Cambresis, kar je prineslo trajni mir, h kateremu je prispevalo tudi dejstvo, da je Sredozemlje izgubljalo pomen.²⁶

Vse te napetosti so se odražale tudi v severnojadranskem prostoru oziroma na habsburško-beneškem obmejnem območju. Odnosi med Benečani in Habsburžani so bili na začetku 16. stoletja napeti zaradi vrste zadev, na primer habsburške pridobitve Goriške (1500), ki so si jo želeli prisvojiti tudi Benečani, ter povezav Julija II. in Maksimilijana Habsburškega, ki je podpiral papeža v njegovi želji po ponovni pridobitvi Romagne, ki so jo zasedle Benetke.²⁷ Goriška grofija je bila leta 1505 dana v fevd španskemu kraju Filipu Lepemu, s čimer je pridobila mednarodni pomen in boljšo pozicijo v primerjavi z morebitnimi beneškimi aspiracijami.²⁸ Poleg težavnih odnosov med sosedama pa so k izbruhu spopadov botrovale zlasti habsburške aspiracije po pridobitvi posesti na Apeninskem polotoku.²⁹ Glede na obsežnost spopadov v okviru velike vojne za Italijo je Habsburžanom to v manjši meri uspelo, saj so mejo z Beneško republiko na začetku 16. stoletja nekoliko premaknili proti zahodu, pa čeprav cesar Maksimilijan ni dosegel glavnih ciljev.³⁰

¹⁹ Braudel, *L'Italia*, str. 2124.

²⁰ Keegan, *Zgodovina vojskovanja*, str. 432–436 (citat na str. 434).

²¹ Vivanti, *La storia politica*, str. 354.

²² Vivanti, *La storia politica*, str. 377–378.

²³ Vivanti, *La storia politica*, str. 329–334, 347–350.

²⁴ Pellegrini, *Le guerre*, str. 188–189.

²⁵ Fournel, Zancarini, *Guerre d'Italia*, str. 55–56.

²⁶ Pellegrini, *Le guerre*, str. 241.

²⁷ Cavazza, *I primi decenni*, str. 117–118. O odprtih vprašanjih med sosedama glej tudi Trebbi, *Il Friuli*, str. 90–91.

²⁸ Cavazza, *I primi decenni*, str. 119–121.

²⁹ Lazar, *Bojni načrt*, str. 306–307.

³⁰ Lazar, *Bojni načrt*, str. 316.

Maksimilijan se je pripravljaj na spopad z Benetkami več let.³¹ Potem ko so Benečani zavrnil, da bi na njegovi poti v Rim prečkal njihovo ozemlje, je Maksimilijanova vojska februarja 1508 napadla republiko. Cesarske čete je vodil Erik iz Braunschweiga, beneške pa Bartolomeo d'Alviano. Tistega leta so spopadi potekali od Tridenta do Istre, a vojaško uspešnejši so bili Benečani, ki so pridobili Pordenone, Gorico, Trst, Pazin, Postojno in Reko.³² Republika je tedaj pridobila največje zemljepisno območje, kar ga je kadarkoli obvladovala, in sicer od Reke do Cremona ter od Apulije do Romagne in Rovereta. Te pridobitve so šle na račun cesarstva, papeštva in Španije.³³

Po habsburškem porazu v letu 1508 se je cesar Maksimilijan povezal s francoskim kraljem Ludvikom XII. Dne 10. decembra 1508 je bila v kraju Cambrai sklenjena protiotomanska zveza, ki je predvidevala v prvi vrsti protibeneško delovanje in ozemeljske pridobitve na račun republike, in sicer v prid nemškemu cesarju, francoskemu, neapeljskemu in ogrskemu kralju, savojskemu, ferrarskemu in mantovanskemu vojvodi ter Firencam. Dne 23. marca 1509 je k zvezi pristopil tudi papež Julij II.³⁴ Habsburžani bi pridobili nazaj v letu 1508 izgubljene posesti ter Furlanijo, Trevižansko marko, Verono, Padovo in Vicenza.³⁵ Najnevarnejša beneška nasprotnica je bila sicer Francija, ki je razpolagala s takrat najmočnejšo vojsko v Evropi.³⁶ Zveza je odražala krizo, v kateri se je znašla Evropa.³⁷ Na sredini leta 1514 so se spopadi med Habsburžani in Benečani nekoliko umirili, dokler se niso zaključili decembra 1516 (po bruseljskem sporazumu z dne 3. decembra 1516).³⁸ To je vzpostavilo mir med Francijo in cesarstvom ter premirje z Benetkami. Na vzhodnem bojišču so Benečani in Habsburžani ohranili, kar so tedaj obvladovali.³⁹ Do leta 1517 so nato Benetke pridobile nazaj večino ozemlja, ki so ga osvojili zavezniki v letu 1509 z izjemo območja južno od Pada, Ghiaradadda in ozemlja Cremona, a na splošno je dogajanje na območju Apeninskega polotoka ostalo burno.⁴⁰ Dne 29. julija 1523 je bil sklenjen dokončen mir med Benečani in Habsburžani.⁴¹ Zelo pomemben je bil wormški sporazum (3. maj 1521), ki je definiral pripadnost krajev in območij širšega obmejnega prostora.⁴² Stoletje kasneje, na začetku 17. stoletja, je bil habsburško-beneški obmejni prostor ob severnem Jadranu priča še enemu krvavemu spopadu med Benečani in Habsburžani.

³¹ Lazar, *Bojni načrt*, str. 309, 316.

³² Gullino, *La classe politica*, str. 21–22.

³³ Gullino, *La classe politica*, str. 22.

³⁴ Pellegrini, *Le guerre*, str. 107–115.

³⁵ Vivanti, *La storia politica*, str. 368.

³⁶ Lenci, *Agnadello*, str. 89.

³⁷ Galasso, *Il quadro internazionale*, str. 3.

³⁸ Cavazza, *I primi decenni*, str. 124, 127.

³⁹ Kosi, *Spopad za prehode*, str. 167.

⁴⁰ Vivanti, *La storia politica*, str. 375–376.

⁴¹ Kosi, *Spopad za prehode*, str. 168.

⁴² Pavlin, *Goriška*, str. 66–67.

Obdobje vojne (»tenpo de guera«) v dnevniku Leonarda Amasea

Cesar Maksimilijan je 4. februarja 1508 napovedal vojno Beneški republiki.⁴³ Leonardo Amaseo je prvi del zapiskov začel pisati 9. februarja 1508 in ga končal 29. julija 1508, saj so se leta 1508 zaključili spopadi oziroma po njegovih besedah vojna, ki jo je imenoval po večjih krajih, osvojenih tistega leta s strani Benetk (»guera de Cormons, Goritia, Trieste, Fiume, Pisino fata l'ano del 1508«).⁴⁴ Sklenitev zveze v Cambraiju pa ga je decembra 1508 spodbudila, da je začel ponovno beležiti dogajanje, in sicer vse do smrti leta 1510.

Prvi Leonardov zapis, kot omenjeno z dne 9. februarja 1508 (ob 20. uri), navaja, da namerava pisati spomine glede »nove vojne med velesilami« (»questa nova guera fra li grandi potentadi«).⁴⁵ Že 21. februarja 1508 je zapisal, da se na Kranjskem, v Ljubljani in v Maksimilijanovih deželah zbirajo ljudje za pohod v Furlanijo.⁴⁶ Iz njegovih opisov vojnega dogajanja je zaznati, da ni ločeval habsburško-beneških spopadov od vojnega dogajanja na zahodu, saj je poročal tudi o dogajanju na drugih bojiščih, čeprav je bil še posebej pozoren na dogajanje, ki je bilo ogrožajoče za beneško Furlanijo, katere središče je bil Videm.

Zaskrbljenost nad dogajanjem se je pojavila tudi v sosednji Goriški. Dne 26. februarja 1508 je namreč prišla v Videm vest, da so tisti Goričani, ki so imeli možnost, poslali ženske v Ljubljano ali kamorkoli drugam. V Gorici naj bi namreč pričakovali 4.000 konjenikov iz Ogrske, 4.000 čeških pešakov ter 15.000 pešakov in konjenikov s habsburških dednih dežel. To je najbrž pri Amaseu spodbudilo zaskrbljenost, saj je zaključil s prošnjo, naj Bog ne dopusti takšnega zbiranja vojakov.⁴⁷ Tudi v nadaljevanju je Amaseo poročal o novicah, ki so prihajale v Videm glede prevažanja orožja in zbiranja Maksimilijanovih čet na obmejnih habsburških območjih.⁴⁸ Ko je 3. marca 1508 v Videm prišlo sporočilo beneškega poveljnika Bartolomea d'Aviana, da je beneška vojska v Pieve di Cadore premagala 1.500 »Nemcev« (»Todeschi«), je Amaseo to novico ponovno pospremil z željo, naj Bog poskrbi za popolno beneško zmago.⁴⁹ Natančna poročanja o grožnji s strani habsburške vojske nakazujejo, da je bil med februarjem in aprilom 1508 zelo zaskrbljen zaradi morebitnega prihoda tujih čet v Furlanijo.

⁴³ Lazar, *Bojni načrt*, str. 309–310.

⁴⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 59.

⁴⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 1.

⁴⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 2.

⁴⁷ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 4. Nekoliko kasneje, aprila 1508, ko se je habsburški napad proti Benečanom izjalovil in so Benečani napredovali, je zapisal, da Gorica ne ponuja možnosti bogatega plena, saj so Goričani ženske in tudi dobrine poslali v Ljubljano (»Lubigliana«, »Lubiana«) (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 25).

⁴⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 5, 8–9. Na začetku leta 1508 je bil pozoren na novice o zbiranju čet v Gorici (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, na primer str. 4–5, 10, 12–13, 14, 15, 21). Konec februarja je krožila vest, da se bo v Gorici zbrala velika habsburška vojska, na začetku marca pa, da je v Gorico prispelo 900 habsburških vojakov in da bo kmalu prišel tja tudi Maksimilijan z 10.000 konjeniki (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 4–5, 10).

⁴⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 9.

Leonarda je najbrž spremljal občutek ogroženosti tudi aprila 1508, in sicer kljub nedavnim beneškim uspehom v Krminu in Goriških brdih. Zapisal je namreč, da je cesarstvo bolj povezano kot kadarkoli in da naj bi mu francoske dežele dale na razpolago kar 32.000 vojakov za obdobje šestih mesecev. To naj bi prinašalo velike težave («guay asay»).50 Dne 13. aprila 1508 se je Amaseo nadejal Božje pomoči, da bi beneška vojska pridobila Gorico in Trst, saj bi bili drugače prebivalci Vidma ali Furlanije pogubljeni.⁵¹ Dne 16. aprila 1508 je poročal o bližajočem se prihodu francoskih odposlancev v Benetke. Nadejal se je, da le-ti prihajajo s ciljem doseči mir, in prosil Boga, naj ga omogoči v dobro zlasti ubogih Furlanov in Verončanov ter tudi vse Italije in Nemčije.⁵² Podobno prošnjo je izrazil 11. maja 1508, ko je upal, da Italija ne bo več osvojena in da nemški knezi ne bodo odobrili pomoči Maksimilijanu.⁵³ Dne 20. maja 1508 se je nadejal, da bodo pogajanja med cesarjem in francoskim kraljem prinesla mir krščanskemu svetu in v prvi vrsti Benečanom. Dodal je prošnjo Bogu, naj ne dopusti, da bi onstranalpski prebivalci («oltramontani») uničili Italijo.⁵⁴ Iz njegovih hrepenenj pride do izraza zaznavanje t. i. Drugega, a tudi želja po miru za vse ljudi, tudi za t. i. Drugega. Dne 3. junija 1508 je poročal, da je bilo tiste dni v Beljaku oznanjeno, da trgovci in trgovsko blago ne smejo oditi v Italijo, prebivalci Apeninskega polotoka pa ne na sever. Kazen za kršitev je bila usmrtitev z obešanjem. Leonardo je zapisal, da to ne napoveduje ne miru ne premirja.⁵⁵

Leonardo Amaseo je poročal tudi o premirju, ki je bilo sklenjeno 6. junija 1508, in o odhajanju pešakov iz Gorice. Boga je prosil, da vojakov še veliko let ne bi več potrebovali, a menil je, da se bodo spopadi kmalu ponovili, in sicer v še večjih razsežnostih.⁵⁶ Podobno skrb je izrazil 12. julija 1508. Menil je, da premirje ne bo trajalo niti tri mesece, sploh pa ne tri leta. Boga, sv. Marijo in sv. Marka je prosil, naj pomagajo vsem, zlasti pa Vidmu.⁵⁷ Z neodobravanjem je gledal na svečano zabavo, ki je bila prirejena 12. julija 1508, torej v času trajanja premirja, v hiši Giorgia Cornera.⁵⁸ Razstavljen je bil orel kot znak cesarstva in nad njegovimi krili medved ter oznake Gorice, Trsta, Pordenona in drugih krajev, ki jih je Beneška republika pridobila leta 1508. Menil je, da to lahko le pritegne sovraštvo s strani celega sveta («ma solum è stato odio a tuto lo mondo»).59 Iz njegovih ocen veje prodorno razmišljanje. Njegove napovedi so se kmalu izkazale za pravilne. Premirje ni trajalo dolgo, naslednjega leta je vojna pridobila širše in globlje razsežnosti.

Kot omenjeno, po juliju 1508 Amaseo ni več beležil dogajanja, in sicer vse do zveze, sklenjene v kraju Cambrai decembra 1508. Očitno ga je k beleženju dnevnika spodbujala tleča grožnja novih spopadov. Na začetku 1509, torej še v

⁵⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 23.

⁵¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 25.

⁵² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 27.

⁵³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 40.

⁵⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 44.

⁵⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 48.

⁵⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 51.

⁵⁷ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 58.

⁵⁸ O Cornerju: Gullino, Corner, brez paginacije.

⁵⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 58.

času trajanja premirja, je pozorno poročal o možnosti ponovnega izbruha sovražnosti med Benetkami in Habsburžani, zlasti na znake bližajoče se vojne kot tudi pomiritve med stranema (na primer aprila 1509 naj bi vsi trgovci iz nemškega prostora na hitro zapustili Benetke, čeprav so zaradi tega izgubili precej blaga). Ob tem je Boga ponovno prosil za pomoč in mir.⁶⁰ Poleg tega je prosil, da bi premirje, sklenjeno junija 1508 (imenuje ga premirje goriške vojne, »le tregue dela guera de Goritia«),⁶¹ dejansko trajalo tri leta in bilo tako v uteho vsem ljudstvom (»populi«), drugače bi to škodilo trgovcem in vsem ljudem.⁶²

V nadaljevanju je Leonardo poročal o mednarodnem dogajanju in o spopadih na drugih bojiščih. Dne 4. junija 1509 je v Padovi prejel vest, da je 6.000 nemških vojakov pridobilo Gorico in Trst ter se nasilno zneslo nad tamkajšnjimi Benečani.⁶³ Tudi 16. junija 1509 je glede zahteve cesarja Maksimilijana po izročitvi Čedadada prosil Boga, naj reši Furlanijo (»Patria«, »Patria del Friuli«) pred »barbari« in podrejenostjo le-tem.⁶⁴

Dne 21. junija 1509, torej dober mesec dni po izredno hudem beneškem porazu pri Agnadellu (14. maj 1509), je beneški namestnik v Vidmu Gian Paolo Gradenigo v glavnem mestu beneške Furlanije javno prebral pismo beneških oblasti, da bi pomirili prebivalce Vidma in Furlanije (pri tem je Leonardo deželo označil kot Benetkam najzvestejšo (»a consolatione de Udinesi et de questa fidelissima Patria«)). Pismo je navajalo, da so Benetke v soglasju s papežem Julijem II., cesarjem Maksimilijanom in drugimi vladarji.⁶⁵ Dejansko pa je bila situacija zelo skrb vzbujajoča. Gradenigo je 28. junija razglasil, da bo prva oseba, ki bo govorila o predaji Habsburžanom, obešena, kar je odražalo globoko zaskrbljenost v obdobju po Agnadellu.⁶⁶ V tednih po bitki pri Agnadellu so namreč Benečani izgubili beneško *Terrafermo* in se zatekli v laguno. Šele govor doža Leonarda Loredana v Velikem svetu 8. julija 1509 je prinesel preobrat. Beneški patriciat je ponovno strnil vrste v želji po ponovnem vzponu in 17. julija je pridobil strateško pomembno Padovo.⁶⁷

Leonardo Amaseo je 29. junija 1509 menil, da je Videmčanom vojna bolj prizanesla kot na primer prebivalcem Verone in Padove. Zaslugo za to je pripisoval prvenstveno zvestobi videmskega prebivalstva v odnosu do Beneške republike. V obdobju vojne (»tenpo de guera«) jim je Bog pomagal, saj so ohranjali zaupanje v beneške gospode in neustrašnost.⁶⁸ Iz omenjenega odlomka je kljub zahtevni situaciji, ki je tedaj vladala, mogoče razbrati neke vrste optimističen zanos, ki ni prav pogost, saj je Leonardo praviloma izražal v prvi vrsti zaskrbljenost nad dogodki ali morebitnimi grožnjami, povezanimi z vojnim dogajanjem.

⁶⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 60, 63, 65, 67, 69, 70, 73.

⁶¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 70, podobno str. 75.

⁶² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 70.

⁶³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 88.

⁶⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 91.

⁶⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 93.

⁶⁶ Gullino, *Gradenigo*, brez paginacije.

⁶⁷ Gullino, *La classe politica*, str. 28–30.

⁶⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 99. O pomenu prebivalcev Furlanije za ohranitev Beneške republike tudi: Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 137–138.

Že naslednji dan je prišla novica o tem, da so se na trgih furlanskih krajev pojavili neke vrste letaki (»bolitini«), ki so kmete pozivali, naj prestopijo na habsburško stran, saj bi bili pod njimi deležni večje svobode.⁶⁹ V letu 1509, tudi po hudem beneškem porazu pri Agnadellu, je kmečko prebivalstvo beneške *Terraferme* za razliko od mestnega plemstva večjih mest ostalo zvesto Beneški republiki.⁷⁰ Že malo kasneje, 11. julija 1509, ko je Leonardo poročal o določenih krajih beneške *Terraferme*, ki so se predali Habsburžanom, je napisal, da se je zahtevala tudi predaja Furlanije. Menil je, da je z njimi konec in da se bo njegova napoved uresničila.⁷¹

Že nekaj dni kasneje (17. julija 1509) je Amaseo ponovno z upanjem zrl na obisk beneškega odposlanca Alviseja Moceniga pri cesarju Maksimilijanu. Boga je prosil, da bi prišlo do sklenitve miru.⁷² Dne 5. avgusta 1509 je ponovno izražal zaskrbljenost nad tem, da je Furlanija ter območje Trbiža/Tarvisio, Padove, Vicenze in Verone zaradi smrtonosne vojne (»la mortal guera«) v ognju in zubljih (»a fogo et fiamma«) samo zaradi tega, da bi se Padova vrnila pod beneško oblast. Napovedoval je, da vojni sledita še lakota in bolezen. Boga je ponovno prosil pomoči.⁷³ Amaseo je bil stalno pozoren na dogajanje, ki bi lahko končalo vojno. Tudi naslednje leto (20. aprila 1510) je glede napovedi, da bo Benečanom uspelo urediti odnose s cesarjem Maksimilijanom s pomočjo denarja, Boga in sv. Marijo prosil za milost, da bi se vojna končala.⁷⁴ V maju ga je skrbela možnost novih napadov na Beneško republiko z zahoda. Prosil je, da ne bi prišlo do izdaj in prevar.⁷⁵

Amaseo je poročal tudi o grozodejstvih, ki so se dogajala med vojno, na primer o iztikanju oči poražencem, kot naj bi storili poleti 1509 hrvaški vojaki (»Crovatini«) v škodo braniteljem Čedadu.⁷⁶ Dogodilo se je tudi, da so nasprotnikom odrezali moda. Nekaj kmetov z območja Treviža/Treviso in kraja Mestre je to storilo iz zaničevanja (»per disprezo«) avgusta 1509, in sicer v škodo habsburškim vojakom. Po mnenju Leonarda Amasea je to vodilo k »nemški krutosti« (»nasuda la crudeltà deli Todeschi«), saj so habsburški vojaki nato natikali na sulice dojenčke ter kmetom rezali moda in penise.⁷⁷ Poročal je tudi o številnih drugih nasilnih dejanjih.

⁶⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 100.

⁷⁰ Trebbi, *Il Friuli*, str. 94.

⁷¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 105.

⁷² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 107.

⁷³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 118.

⁷⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 159.

⁷⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 159–161.

⁷⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 115.

⁷⁷ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 120.

Grozodejstva so se dogajala tudi na drugih bojiščih. V nekih jamah v bližini Vicenze so na primer leta 1510, potem ko so francoski in habsburški vojaki pridobili Vicenzo, Gaskojci umorili več kot 500 otrok, da bi prišli do plena. Leonardo je zapisal, da se ni še nikdar videlo takšne krutosti (»la mazor crudeltà«) (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 165, 173). O tem dogodku so pisali tudi drugi sodobniki. Alvise (Luigi) da Porto je v pismu, ki ga je napisal Antoniu Savorgnanu v Čedadu junija 1510, najprej slikovito opisal, kako sta maja 1510 pred padcem Vicenze v roke nasprotnikov med prebivalci mesta zavladala velik strah in nered. Vedelo naj bi se, da »Nemci« (»Tedeschi«) mesto zelo sovražijo (Porto, *Lettere*, str. 507–511). Nato pa je istemu naslovniku v omenjenem mesecu opisal tudi grozodejstvo pri Mossanu, kjer je okrog 300 habsburških pešakov (»300 fanti Tedeschi«), »zelo hudobnih mož« (»crudelissimi uomini«),

Situacija je bila za prebivalstvo v letu 1510 še vedno izredno težka. Dne 21. maja 1510 je beneški namestnik v Vidmu Antonio Giustinian v omenjenem mestu javno prebral pismo, ki ga je poslala *Serenissima*, naj prebivalci beneške Furlanije ne izgubijo poguma in naj si prizadevajo za svobodo njih samih in Beneške republike. Meščane je pismo prizadelo, saj je postalo jasno, da so razmere v Beneški republiki slabše, kot so si mislili. Leonardo je menil, da bi bilo bolje pisma ne prebrati v javnosti.⁷⁸ Tudi junija 1510 je ob prihodu Maksimilijanovih odposlancev v Benetke ponovno prosil Božje pomoči, saj ni imel več upanja, da se bodo zadeve ugodno izšle.⁷⁹ Zaskrbljenost je izražal tudi glede zbiranja vojakov v Gorici avgusta 1510. Pričakovalo se je namreč, da bodo ti odšli v beneško Furlanijo.⁸⁰ To je bila tudi zadnja novica, ki jo je Leonardo Amaseo vnesel v dnevnik 7. avgusta 1510. Kot je zapisal njegov brat Gregorio, ki je kasneje tudi nadaljeval dnevnik, je Leonardo prav tega dne zbolel in malo kasneje umrl.⁸¹

Čustveni vidiki dnevnika Leonarda Amasea

Preko celovitega in poglobljenega branja obravnavanega zgodovinskega vira in upoštevanja avtorjevega dojemanja vojnega stanja in groženj na začetku 16. stoletja je bilo mogoče v viru – kot predstavljeno v prejšnjem poglavju pričujočega članka – posredno razbrati določene čustvene vidike. Ta so se izražala zlasti preko Leonardovih pogostih prošenj Bogu, v prvi vrsti za mir, ki ga je privoščil tudi nasprotnikom. Pogosto je izražal upanje na dober iztek določenih pogajanj, dogodkov ipd. in ocenil, ali neka novica prinaša ugodne ali neugodne posledice za domače območje in ljudi. Pomenljiva je tudi njegova nenehna pozornost do izbruha, eskalacije ali pomiritve konflikta ali bolje konfliktov glede na udeležенost več sil v spopadih v širšem prostoru, kar odraža njegovo globoko zaskrbljenost ali celo strah ter nenehno upanje na vzpostavitev miru. Ob skrbnem beleženju vojnega dogajanja in raznih nasilnih dejanj pa iz dnevnika veje avtorjevo nenehno hrepenenje po miru.

V njegovem dnevniku so izražena določena čustva posameznikov ali skupin tudi na neposreden način, in sicer preko t. i. čustvenih besed ali besednih zvez, s katerimi je avtor eksplicitno izrazil določena čustva posameznikov ali skupin. Glede na obsežnost dnevnika se v njem sicer pojavlja relativno malo besed, ki neposredno navajajo neko čustvo, na primer upanje (»lo sperava de paze«, ⁸² »speranza«, ⁸³

z dimom zadušilo živino in več kot tisoč ljudi, večinoma ženske in otroke, ki so se zatekli v kaverne. Porto je to opisal kot izredno nečloveško krutost (Porto, *Lettere*, str. 511–513). Tudi Francesco Guicciardini je na kratko omenjal ta dogodek, in ga pospremil z besedami nemška krutost (»crudeltà dei tedeschi«) (Guicciardini, *Storia d'Italia*, knj. 9, pogl. 3) in nemška krvočnoost oziroma divjost (»ferità tedesca«) (Guicciardini, *Storia d'Italia*, knj. 9, pogl. 3).

⁷⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 164. Prim. tudi Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 166.

⁷⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 167.

⁸⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 189–191.

⁸¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 191.

⁸² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 11.

⁸³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 113, 126.

»cum grande temerosità«,⁸⁴ »se sperava«,⁸⁵ »sperando«⁸⁶), jezo in bes (»rabia«,⁸⁷ »furia«,⁸⁸ »a furor de populo«⁸⁹), zaljubljenost (»smisuratamente innamorato«),⁹⁰ sram (»vergognia«,)⁹¹ strah ali bojazen (»paura«,⁹² »cor assai spaventato«,⁹³ torej zelo prestrašeno srce, »temerosità«⁹⁴), žalost (»tristi«,)⁹⁵ sovraštvo (»innimicizie«,⁹⁶ »l'odio e malivolentia«⁹⁷), prezir (»disprezo«,)⁹⁸ pogum (»corazo«,)⁹⁹ presenečenje (»stupor«), zadovoljstvo (»erano contenti«),¹⁰⁰ obup (»se perdesino de animo«)¹⁰¹ ipd.

V viru so prisotne tudi t. i. čustvene besede, ki neposredno izražajo avtorjeva čustva ali čustvena stanja. Tovrstno eksplicitno izražanje lastnih čustev je relativno redko, kot na primer »nimam upanja, da se bo dogodilo kaj dobrega« (»io non ho speranza de nula de bono«).¹⁰² Pogosteje je sicer omenjal nejevero nad določenimi informacijami, ki jih je prejel.¹⁰³ Poseben čustveni naboj pa je zaslediti pri zadevah, povezanih z njegovo rodbino. V dnevniku je sicer malo podatkov o osebnem in družinskem življenju in le-ti so povezani z vojnim dogajanjem (na primer vojno ujetništvo brata Gregoria Amasea,¹⁰⁴ imenovanje svaka Nicoloja Monticolija julija 1508 za pordenonskega glavarja s strani Bartolomea d'Alviana¹⁰⁵) ter z rodbinskim sporom s furlanskim plemičem Antoniem Savorgnanom,¹⁰⁶ ki je pripadal najpomembnejši furlanski fevdalni rodbini in postal tudi sam izredno vpliven.¹⁰⁷ Le redko so tovrstni podatki čustveno obarvani, kot na primer pri zelo podrobnem

⁸⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 144.

⁸⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 64.

⁸⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 142.

⁸⁷ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 42.

⁸⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 42, 103, 172.

⁸⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 58.

⁹⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 54.

⁹¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 94, 117.

⁹² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 94, 99, 106, 117, 119, 130, 171.

⁹³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 136.

S srcem je povezoval tudi osebnostne lastnosti: Alovise Conte s cesarskim srcem (»miser Alovise Conte cum cor cesario«), najbrž v pomenu pogumnega človeka; Bertuzo Bagaroto z malovrednim srcem (»miser Bertuzo Bagaroto doctor cum mediocre cor«) naj bi bil torej strahopetec (Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 136).

⁹⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 144.

⁹⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 101, 114.

⁹⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 112.

⁹⁷ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 147.

⁹⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 120.

⁹⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 136.

¹⁰⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 144.

¹⁰¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 164.

¹⁰² Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 167.

¹⁰³ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, na primer str. 44, 78, 80, 148, 153, 172.

¹⁰⁴ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 75–76 (z dopolnitvami Gregoria Amasea, ki je kasneje nadaljeval bratove zapiske), 84.

¹⁰⁵ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 53, 59. Leonardo Amaseo je leta 1495 poročil Elisabetto Monticoli, s katero je imel enajst otrok (Di Lenardo, *Amaseo*, str. 247).

¹⁰⁶ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 178–181.

¹⁰⁷ Trebbi, *Il Friuli*, str. 84–85. O odnosu med Savorgnanom in rodbino Amaseo: Trebbi, *Il Friuli*, str. 99; Ventura, *Nobiltà*, str. 141–143.

poročanju o govoru, ki so ga imeli določeni odposlanci iz Furlanije v Benetkah proti Savorgnanu.¹⁰⁸ Najmočnejše čustveno obarvan pa je daljši odlomek glede spora njegove rodbine s Savorgnanom leta 1510. Iz njega veje močan občutek pripadnost lastni rodbini.¹⁰⁹

Zaključek

Dnevniški zapiski Leonarda Amasea iz prvih let prvega habsburško-beneškega spopada so izhajali iz zavesti avtorja, da je priča zgodovinsko pomembnemu dogajanju. Dnevnik prinaša na splošno zelo stvaren pogled na politično in vojaško dogajanje tistega časa. Njegovi podrobni zapiski posredujejo podatke o vojnem dogajanju v širšem prostoru in tudi na lokalni ravni, o mednarodni politiki, oboroževanju, vojnih praksah, orožju, vojaki, družbenih napetostih (na primer med kmeti beneške Furlanije in prohabsburškim fevdalnim plemstvom¹¹⁰), redkeje o gospodarstvu (na primer cene hrane in obdavčitve zaradi potrebe Benetk po financiranju vojne¹¹¹) itd.

Dnevnik omogoča tudi raziskave s področja čustvene zgodovine, natančneje doživljanja prve habsburško-beneške vojne. Kot predstavljeno, se te vsebine razkrivajo neposredno in zlasti posredno. V pričujočem članku sem na ta način posebno pozornost namenila t. i. čustvenim besedam ali besednim zvezam, ki jasno poimenujejo neko čustvo, in tudi odlomkom, ki ob pazljivem kritičnem branju in upoštevanju širšega zgodovinskega konteksta tistega specifičnega obdobja in območja omogočajo raziskovanje čustvenih vidikov. Izhajajoč iz enega izmed pomenov besede sléd v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, in sicer »kar ostane kje in omogoča, da se kaj najde, razkrije«,¹¹² bi lahko tiste dele besedila zgodovinskega vira, ki omogočajo raziskovanje čustvenih vidikov avtorja vira ali preko njega čustev posameznikov in skupin, definirali kot neke vrste čustvene sledi znotraj celotnega dnevnika. Le-te v obravnavanem viru kažejo na velik pomen, ki ga je avtor pripisoval družbenim pozicijam lastne rodbine ter miru in varnosti.

¹⁰⁸ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 145–147.

¹⁰⁹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 178–181 (»io mi rivoltay a dirgli dei mali portamenti che lo magnifico miser Antonio Savorgniano feva contra de miser Gregorio mio fradelo et contra de tuti noy Amasey fradeli«, str. 179).

¹¹⁰ Na primer Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 144–147, 156.

¹¹¹ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii*, str. 143.

¹¹² Geslo sléd, <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=sled>, dostop 27. 5. 2024.

Viri in literatura

Viri

- Amaseo, Leonardo; Amaseo, Gregorio; Azio, Gio[vanni] Antonio: *Diarii udinesi dall'anno 1508 al 1541*. Venezia: Deputazione veneta di storia patria, 1884.
- Guicciardini, Francesco: *Storia d'Italia* (ur. Silvana Seidel Menchi; uvodna študija Felix Gilbert). Torino: Giulio Einaudi editore, 1971.
- Porto, Alvise da: Lettere di Messer Alvise da Porto, gentiluomo vicentino, e capitano nell'esercito veneziano, intorno ai fatti d'arme nella Lombardia, nella Romagna, nella Marca Trivigiana, e nel Friuli, dall'anno 1509 al 1513. V: Clough, Cecil H.: *Luigi da Porto: Lettere storiche 1509–1513. Un'edizione critica* (prev. in ur. Giovanni Pellizzari). Vicenza: Angelo Colla Editore, 2014, str. 339–606.

Spletni vir

- Geslo *sléd*. V: *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Elektronska objava. Spletna izdaja na www.fran.si*. Ljubljana; Institut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014, <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=sled>, dostop 27. 5. 2024.

Literatura

- Barclay, Katie: State of the Field: The History of Emotions. V: *History: The Journal of the Historical Association*, vol. 106, 2021, št. 371, str. 456–466, <https://doi.org/10.1111/1468-229X.13171>.
- Braudel, Ferdinand: L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie. V: *Storia d'Italia. Volume secondo. Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII. Tomo I. La società medievale e le corti del Rinascimento*. Torino: Giulio Einaudi editore, 1974, str. 2089–2248.
- Cavazza, Silvano: I primi decenni della contea asburgica di Gorizia. V: Cavazza, Silvano; Iancis, Paolo (ur.): *Gorizia. Studi e ricerche per il LXXXIX convegno della Deputazione di storia patria per il Friuli*. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 2018, str. 99–161.
- Di Lenardo, Lorenzo: Amaseo Leonardo, cronista. V: *Dizionario biografico dei friulani. 2. L'età veneta. A–C* (ur. Cesare Scalton, Claudio Griggio, Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 247–248.
- Fournel, Jean-Louis; Zancarini, Jean-Claude: *Guerre d'Italia (1494–1559)*. Firenze: Giusti Gruppo Editoriale, 1996.
- Galasso, Giuseppe: Il quadro internazionale. V: *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello* (ur. Giuseppe Gullino). Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 2011, str. 3–18, <http://www.istitutoveneto.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/535>.
- Gullino, Giuseppe: Corner, Giorgio. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29, 1983, Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani s.p.a., https://www.treccani.it/enciclopedia/giorgio-corner_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Gullino, Giuseppe: Gradenigo, Gian Paolo. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 58, 2002, Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani s.p.a., https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-paolo-gradenigo_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Gullino, Giuseppe: La classe politica veneziana, ambizioni e limiti. V: *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello* (ur. Giuseppe Gullino). Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 2011, str. 19–34, <http://www.istitutoveneto.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/535>.

- Keegan, John: *Zgodovina vojskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Kosi, Miha: Vojna cesarja Maksimilijana I. z Beneško republiko med l. 1508 in 1516. V: *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt, Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Lazar, Tomaž: Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu. *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 3/4, str. 296–345.
- Lenci, Angiolo: Agnadello: la battaglia. V: *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello*. (ur. Giuseppe Gullino). Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 2011, str. 75–114, <http://www.istitutoveneto.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/535>.
- Makuc, Neva: *Border Identities in the Early Modern Period. Venetian Friuli and the Habsburg County of Gorizia mirrored in contemporary historiography* (ur. Martin Pogačar; prev. Simona Lapanja, Donald Reindl in Gregor Pobežin). Berlin: Peter Lang, 2021.
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Mogorović Crljenko, Marija: Ljubav, bol, strah, sram...: istarski ranonovovjekovni bračni procesi kao izvor za povijest emocija. V: *Emotio, affectus, sensus ---: o osjećajima u povijesti na jadranskom prostoru = emotions in the history of Adriatic: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, svezak 9. = collected papers from the international scientific conference, volume 9. Istarski povijesni biennale (9; 2019; Poreč)* (ur. Matija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić–Vekić). Poreč: Zavičajni muzej Poreštine = Museo del territorio parentino = Museum of the Poreč Territory; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Filozofski fakultet: Juraj Dobrila University, Faculty of Humanities; Pazin: Državni arhiv: State Archives, 2021, str. 129–143.
- Pavlin, Vojko: *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2017.
- Pellegrini, Marco: *Le guerre d'Italia 1494–1530*. Bologna: Il Mulino, 2009.
- Rosenwein, Barbara H. 2010: Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context* 1, 2010, št. 1, str. 1–32, https://www.academia.edu/45675723/Rosenwein_Problems_and_Methods_in_the_History_of_Emotions_2010_.
- Trebbi, Giuseppe: *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*. Udine: Casamassima, [1998].
- Ventura, Angelo: *Nobiltà e popolo nella società veneta del Quattrocento e Cinquecento*. Milano: Unicopli, 1997.
- Vivanti, Corrado: La storia politica e sociale. Dall'avvento delle signorie all'Italia spagnola. V: *Storia d'Italia. Volume secondo. Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII. Tomo I*. Torino: Giulio Einaudi editore, 1974, str. 275–427.

SUMMARY

The First Habsburg-Venetian War and Leonardo Amaseo's Diary from 1508–1510

Neva Makuc

The article is a contribution to the history of emotions based on the study of the diary entries by Leonardo Amaseo (1462–1510) from Udine (Slo. Videm), who left behind an extensive and content-rich diary about the events between 1508 and 1510. The diary provides the historical context of the first Habsburg-Venetian war (1508–1516/1521/1523), which was part of a wider development—the Italian wars (1494–1559).

Leonardo Amaseo's diary entries made during the first years of the first Habsburg-Venetian conflict stemmed from the author's awareness that he was witnessing historically important events. The impetus for writing the diary was the immediate threat of the Habsburg attack on Friuli in 1508. The author kept a watchful eye on the events, searching for information and documenting it carefully. His note-taking gives the impression of great care and precision. The diary brings a very realistic view of concurrent political and military events in the wider area and at the local level by conveying information about international politics, armaments, soldiers, war practices, social tensions, etc. Amaseo was well-informed and eager for authentic information about contemporary events. His notes reflect the lively circulation of information among the people of his time and area; a circulation that was probably stimulated further by threats of war.

The diary is a source for researching the emotional aspects of experiencing the early modern war. Through a comprehensive and in-depth reading of the historical source in question and by taking into account the author's perception of the war situation and the threats of war at the time, it is possible to indirectly study emotional aspects. These were especially expressed through Leonardo's frequent requests to God, primarily for peace, which he even granted to his opponents. He often expressed hope for a good outcome of certain negotiations, events, etc., and assessed whether some news brought favourable or unfavourable consequences for the home area and people. Likewise important is his constant attention to the outbreak, escalation, or pacification of the conflict, which reflects his deep concern or fear of war and its aftermath as well as his persistent hope for the establishment of peace.

In his diary, certain emotions are also expressed in a direct way, namely, through emotional words or phrases, with which the author explicitly expressed certain emotions of individuals or groups (for example, hope, anger and rage, sadness, despair, etc.) as well as through emotional words directly expressing the author's feelings or emotional states. This kind of explicit expression of one's emotions was otherwise relatively rare. A special emotional charge can be seen in matters related to his family, especially in relation to his family's dispute with the influential Friulian nobleman Antonio Savorgnan.

Nina Ošep

Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad

OŠEP, Nina, mag. zgodovine, asistentka, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino INZ, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, nina.osep@inz.si
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0725-9367>

Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3–4, str. 344–375, 168. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava poslovanje ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597/99–1630) z gornjegrajskimi podložniki na začetku sedemnajstega stoletja. Preučuje predvsem preplet škofovske vloge s funkcijo zemljiškega gospoda.

Analizirano je obsežno arhivsko gradivo, shranjeno v treh arhivih v Avstriji in Sloveniji, kot so sodni procesi gornjegrajskega gospostva, Hrenovi koledarji, Hrenova podložniška dnevnik in temeljni urbar gornjegrajskega gospostva z začetka 17. stoletja.

Rezultati kažejo na močno vpetost Hrena v vodenje in nadzorovanje gospostva ter na njegovo obsežno osebno poslovanje z gornjegrajskimi podložniki, v raznolikih pravnih in gospodarskih zgodovinskih kontekstih. Primeri obravnavanih tem so škofovo izvajanje in vodenje patrimonialnega sodstva, njegovo prizadevanje za boljši vpogled v gospodarsko osnovo podložnih kmetij, soočanje s kmečkim uporom v letih 1602–1607, delovanje na področju dajatev in urejanje posestnih vprašanj.

Ključne besede: zemljiški gospod, zemljiško gospostvo, škof, Tomaž Hren, agrarna zgodovina, Gornji Grad, zgodnji novi vek.

OŠEP, Nina, MA in History, Assistant, Young Researcher, Institute of Contemporary History (INZ), SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, nina.osep@inz.si
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0725-9367>

Bishop Tomaž Hren's Economic Dealings with Subjects of the Seigneurie of Gornji Grad/Oberburg

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 3–4, pp. 344–375, 168 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article examines the dealings of the Bishop of Ljubljana Tomaž Hren (1597/99–1630) with the subjects of the Seigneurie of Gornji Grad/Oberburg at the beginning of the 17th century. It primarily examines the intertwining of Hren's role of a bishop with his function of the landlord.

The extensive archival material, kept in three archives, two in Slovenia and one in Austria, has been analysed, including judicial records of the Seigneurie of Gornji Grad, Hren's calendars and two registers regarding his subjects, as well as the rent-roll of the Gornji Grad Seigneurie from the early 17th century.

The research findings show Hren's strong involvement in the management and control of the seigneurie, as well as the extensivity of his personal dealings with the Gornji Grad subjects in various legal and economic contexts. The topics addressed include Hren's exercise of patrimonial jurisdiction, his efforts to gain better insight into the economic situation of his subjects' farms, his confrontation with the peasant revolt in the years 1602–1607, his dealing with feudal dues and property issues.

Keywords: landlord, seigneurie, bishop, Tomaž Hren, agricultural history, Gornji Grad/Oberburg, early modern period.

Ustanovitev ljubljanske škofije leta 1461 in razpust gornjegrajskega benediktinskega samostana leta 1473 sta ljubljanskim škofom prinesla obsežno gornjegrajsko gospodstvo, ki se je večinoma raztezalo po območju današnje Zgornje Savinjske doline.¹ S pridobljenim gospodstvom so škofje prevzeli funkcijo gornjegrajskih gospodov in tako se je vzpostavila dvojnost škofovske vloge kot cerkvenih dostojanstvenikov in zemljiških gospodov. Pričujoča raziskava se osredotoča na obdobje osmega ljubljanskega škofa, Tomaža Hrena, med leti 1597/99 in 1630, na način njegovega poslovanja ter ravnanja z gornjegrajskimi podložniki. Hrenovo škofovsko obdobje zaznamuje bogato arhivsko gradivo, ki izpričuje njegovo osebno angažiranost v upravljanju gospodstva. Pri raziskovanju je bila ključna prednost njegova prepoznavna pisava, ki je olajšala identifikacijo in analizo dokumentov.

V začetku 17. stoletja je gornjegrajsko gospodstvo obsegalo tri trge in devet uradov, razporejenih predvsem po Zgornji Savinjski dolini, s posameznimi trgi in uradi,² ki se nahajajo v okolici Velenja in Celja.³ Območja, ki jih obravnavamo, v grobem sledijo reki Savinji na severu od Solčave do zahodnega dela Spodnje Savinjske doline (Braslovče, Vransko) na jugu ter proti Dreti v smeri jugozahoda.⁴

Dvojnost škofovske vloge ni bila nikakor unikatna ljubljanskim škofom, a je bila deležna izjemno malo historiografske pozornosti. Teme so se do zdaj delno dotaknili Hans Casparis, ki je na začetku 20. stoletja napisal monografijo o škofih iz Chura,⁵ Bernhard W. Scholz, ki je preučil zgodovino kneževine Nisa (Neiße),

¹ Gestrin, Ferdo. »Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426.« *Zgodovinski časopis* 6 (1952), dodatek: zemljevid Gornjegrajske posesti 1426 in Žnidaršič Golec, Lilijana. »Vzroki in okoliščine ustanovitve ljubljanske škofije ter oblikovanje njenega ozemlja.« V: Ljubljanska škofija: 550 let, ur. France M. Dolinar. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2011, 17.

² Trije trgi, Marchkht Oberbürg oz. trg Gornji Grad, Marcht Lauffen oz. trg Ljubno ter Marchkht Ryez oz. trg Rečica in devet uradov: Ambt Tyrosegkh oz. urad Tirosek, Ambt Drüett oz. urad Zadretje, Ambt Säänn, oz. urad Posavinje, Ambt in Gepürg oz. urad Ljubenska gora, Ambt Leütsch oz. urad Luče, Ambt Sulzbach oz. urad Solčava, Ambt Fraßlau oz. urad Braslovče, Ambt St. Gillgen oz. urad Šentilj, ki je vključeval Trbovlje in Griže, ter Ambt Püerg Cilly oz. urad v hribovju pod Celjem.

³ Golec, Boris. »Hudič kupi Slom in postane Slomšek: Razkriti prvi prednik škofa Slomska na Slomu pri Ponikvi.« *Kronika* 70/1 (2022), 78.

⁴ Vključno z Grižami in Trbovljami.

⁵ Casparis, Hans. *Der Bischof von Chur als Grundherr im Mittelalter*. Bern: Buchdruckerei Stämpfli & Cie., 1909.

ki je pripadala vrocavskim škofom,⁶ in Pavle Blaznik, ki je analiziral, kako so freisinški škofje opravljali z loškim gospostvom.⁷ Vsem tem gospostvom je bilo skupno, da so imeli pri upravljanju na voljo uradnike in niso osebno poslovali s podložniki, zato vemo, da škofje niso nujno sami vodili svojih zemljiških posesti. Med sodobnimi razpravami o gornjegrajskem gospodstvu v zgodnjem novem veku je treba omeniti raziskave Žige Zwittera, v katerih obravnava predvsem okoljske in gospodarske vidike.⁸

Ljubljanski škofje so imeli poleg gornjegrajskega še gospodstvo »Pfalz« oz. Ljubljana in gospodstvo Goričane na Kranjskem. Nad svojimi podložniki so imeli enake gmotne in sodne pravice kot svetni fevdalni gospodje,⁹ kar je v praksi pomenilo, da so bili enako upravičeni do zemljiške rente in da so imeli pravico do patrimonialnega sodstva; razlike so se pokazale v načinih zastopstva in upravljanja (npr. odvetništvo), v naravi vojaških bremen v srednjem veku ter pridobivanju in odsvajanju zemljišč.¹⁰ Iz gornjegrajskih virov lahko rekonstruiramo temeljne značilnosti upravljanja gospodstva. Hren je imel zaposlene uradnike, kot sta bila odvetnik¹¹ in oskrbnik¹² gospodstva. Sorodne uradniške funkcije omenja tudi Scholz v primeru Nise, vendar v primerjavi z gornjegrajskim gospodstvom niso nujno opravljali enakih vlog. Scholz pravi, da je imel v Nisi nadzor nad škofovskimi zemljiškimi posestmi dvorni upravitelj,¹³ medtem ko lahko iz virov in evidenc vidimo, da je v gornjegrajskem gospodstvu vodil nadzor v veliki meri Hren osebno. Dober primer Hrenove vpetosti so podložniški dnevnik gornjegrajskega gospodstva, iz katerih je razvidno, da je menjave gospodarjev kmetij večinoma vpisoval sam.¹⁴

⁶ Scholz, Bernhard W. *Das geistliche Fürstentum Neisse: eine ländliche Elite unter der Herrschaft des Bischofs (1300–1650)*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2011.

⁷ Blaznik, Pavle. *Škofja Loka in loško gospodstvo: (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973, 163–170.

⁸ Zwitter, Žiga. »Vpliv 'male ledene dobe' na agrarno poselitev na ozemlju današnje Slovenije na primeru izbranih območij v Zgornji Savinjski dolini.« *Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL*, 2010, Zwitter, Žiga. »Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospodstev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju.« V: *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, ur. Darja Mihelič. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, 207–229 in Zwitter, Žiga. »Subsistence, prosperity and abandonment of Alpine isolated farms in the dynamic 17th century environment: Case study from the Upper Savinja Valley with special emphasis on tenants' inventories.« *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 11 (2015), 139–181.

⁹ Žnidaršič Golec, Lilijana. *Cerkvene ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 30–31.

¹⁰ Vilfan, Sergij. »Zemljiška gospodstva.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 78–83.

¹¹ SI AS 1073 108r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598, 19.

¹² SI AS 1073 107r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597b, 40.

¹³ Scholz, *Das geistliche Fürstentum Neisse*, 284.

¹⁴ SI AS 1073 NŠAL, Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1598, SI AS 1073 NŠAL, Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1613.

O škofu Hrenu je bilo do zdaj napisanih že precej del,¹⁵ vendar njegove vloge zemljiškega gospoda do zdaj še ni nihče obravnaval, z izjemo Žige Zwittera, ki se je delno dotaknil teme v svojem članku o *Vremenski in klimatski zgodovini v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1640)*,¹⁶ in Walterja Brunnerja, ki je interpretiral in predstavil pismo, ki ga je Hren poslal nadvojvodi Ferdinandu. Ugotovil je, da je Hren želel izboljšati gospodarsko stanje podložnikov oz. vsaj preprečiti njegovo poslabšanje.¹⁷ Dne 21. septembra 1599 je tako poslal Ferdinandu pismo glede gornjegrajskih podložnikov,¹⁸ za katere pravi, da živijo na območju »divjih gora«, zato so primorani nujno drug z drugim »heben und legen«¹⁹ – gospodariti.²⁰ Hren je v njihovem imenu pisal, da na goratem ozemlju niso zmožni pridelati dovolj žita za kruh, zato davke plačujejo s prodajo živine. Pravica do kmečke trgovine z živino naj bi obstajala že 450 let, še iz časa benediktinskega samostana. Zdaj pa naj bi jim preprečevali prodajo prek deželne meje – na Kranjsko in Koroško.

¹⁵ Obširno monografijo o škofovem delovanju je z umetnostnozgodovinskega vidika v dveh delih objavila Ana Lavrič, gl. Lavrič, Ana. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti* 1–2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988. Leta 1998 je o njem izšel zbornik *Hrenov simpozij v Rimu*, ki vključuje različne raziskave o škofu, od njegove biografije do sinod. *Hrenov simpozij v Rimu*. Ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba, 1998. V svojem poglavju je Walter Brunner strnil podatke, ki jih je zbral v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, gl. Brunner, »Bischof Thomas Chrön«, 23–46. Vincenc Rajšp pa se je v zborniku osredotočil na Hrenovo politično kariero in analiziral vlogo Hrena kot deželnega namestnika. Rajšp, Vinko. »Tomaž Hren – deželni namestnik v Gradcu.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1998, 89–98. France M. Dolinar je Hrenu leta 2007 posvetil poglavje v znanstveni monografiji o ljubljanskih škofih, kjer je predstavil tedanje stanje raziskav. Dolinar, France M. *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007. V zadnjih letih so se s Tomažem Hrenom raziskovalno ukvarjali še Julijana Visočnik, ki je preučevala škofove pridige, Visočnik, Julijana. »Tomaž Hren in pridige ob posvetitvi cerkva.« *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 38 (2016), 32–60. In Visočnik, »Tomaž Hren in romarji (pridiga št. IV).« *Arhivi* 36, št. 2 (2013), 315–328, Luka Vidmar, ki je pisal o Hrenovem požigu protestantskih knjig, Vidmar, Luka. »Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom.« *Kronika*, 61, št. 2 (2013), 189–216 in Vanja Kočevkar, ki je obravnaval pritožbo kranjskih deželnih stanov iz leta 1607 zoper Hrena. Kočevkar, Vanja. »Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 1. del.« *Arhivi* 38, št. 1 (2015), 9–34; In Kočevkar, »Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 2. del.« *Arhivi* 38, št. 2 (2015), 233–267. Žiga Zwitter je škofa Hrena predstavil kot vremenskega opazovalca Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630).« *Zgodovinski časopis* 67/3–4 (2013), 306–389. in poznavalca priročnikov za umno gospodarjenje Zwitter, Žiga. »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden im Südosten der Alpen im 16. und im frühen 17. Jahrhundert.« *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 128/1 (2020), 49–82.

¹⁶ Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630).« *Zgodovinski časopis* 67/3–4 (2013), 306–389.

¹⁷ Brunner, Walter. »Bischof Thomas Chrön nach Dokumenten des Steiermärkischen Landesarchivs.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba, 1998, 25–26.

¹⁸ Brunner, »Bischof Thomas Chrön«, 26.

¹⁹ *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung (1854–1960), digitalisierte Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache*, <<https://www.dwds.de/wb/dwb/heben>>, (dostop 26. 5. 2023) s.v. *heben*, na to se navezuje formula »dvigniti in položiti«, ki v bistvu pomeni zbiranje dohodkov in plačevanje davkov ali bremen.

²⁰ Brunner, »Bischof Thomas Chrön«, 26.

To bi pomenilo, da Hrenovi podložniki ne bi mogli plačevati svojih dajatev, kar bi škodovalo tudi samemu gospostvu. Tako je Hren najprej zaprosil za posredovanje notranjeavstrijske vlade, ki je kmečko trgovanje označila za tihotapstvo. Zato se je Hren zdaj obrnil na samega Ferdinanda in ga prosil, da bi lahko njegovi podložniki še vedno trgovali prek deželne meje, saj bi jim s tem zagotovil sredstva za nakup osnovnih življenjskih potrebščin, sebi pa izplačilo davkov in dajatev.²¹

Iz analiziranih virov je torej mogoče razbrati, da je Hren kot zemljiški gospod skrbel za blaginjo svojih podložnikov. Ko so se srečali s težavami, se je zavzel zanje, tudi če je to pomenilo posredovanje na višjih ravneh oblasti. To je v nasprotju s stereotipno sliko fevdalnih gospodov kot zgolj izkoriščevalcev svojih podložnikov. Prav tako je iz pisma razvidno, da se je Hren zavedal, da je bilo gospostvo odvisno od trgovine svojih podložnikov. Treba je tudi upoštevati, da je Hren to napisal v času izrazitega viška male ledene dobe, ki je verjetno vplivala na zmanjšanje kmetijskih pridelkov.²²

Namen članka je ugotoviti, s katerimi vsebinami se je na področju poslovanja s podložniki uspelo Hrenu kot ljubljanskemu škofu in zemljiškemu gospodu v napetem času protireformacijskega gibanja ukvarjati vzporedno s preostalimi škofovskimi dolžnostmi. Pozornost bo posvečena vprašanju, koliko nadzora je Hren imel nad poslovanjem gospostva s podložniki, kako se je z njimi sporazumeval in kako je reševal razne podložniške zadeve. Čeprav utegne izraz »poslovanje« zveneti nenavadno, je utemeljen, ker ustrezno zajema vprašanje, ki nas je zanimalo v tem članku, in sicer, kako je škof Tomaž Hren opravljal svoje delo v zvezi s podložniki, za katere je bil zadolžen.

Uporabljeni viri

Ohranjeni **Hrenovi koledarji**, ki zajemajo 23 zvezkov, so shranjeni v Arhivu Republike Slovenije in Nadškofijem arhivu Ljubljana.²³ T. i. »Schreibkalender«

²¹ Winkelbauer, Thomas. »Bauer, Grundherr, Landesfürst. Theorie und Praxis der Herrschaft über Land und Leute in den niederösterreichischen und böhmischen Ländern um 1600.« *Opera Historica* 14 (2010), 73–90. (dostop: junij 2023), 73–74.

²² Glej Dobrovolny, Peter, Andres Moberg, Rudolf Brázdil, Christian Pfister. »Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500.« V: *Climate Change* 101 (2010), 69–107 in Zwitter, Žiga. »Subsistence, prosperity and abandonment of Alpine isolated farms in the dynamic 17th century environment: Case study from the Upper Savinja Valley with special emphasis on tenants' inventories.« V: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsko povijest i povijest okoliša* 11 (2015), 139–181 in Zwitter, Žiga. »Urbarji iz 16. in 17. stoletja kot vir za okoljsko zgodovino.« V: *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, ur. Matjaž Bizjak in Lilijana Žnidaršič Golec, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2016, 118–149 in Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630).« *Zgodovinski časopis* 67/3–4 (2013), 306–389.

²³ Hranjeni v Arhivu Republike Slovenije: AS 1073, Zbirka rokopisov, 106 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597), 107 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597), 108 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598), 109 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598), 110 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1599), 111 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1601), 112 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža

odražajo tipično uporabo v zgodnjem novem veku, vključno z informacijami o krščanskih praznikih, dnevih za puščanje krvi, svetnikih, vremenskih napovedih, luninih menah, zodiaku in kmetijsko-poljedelskih nasvetih.²⁴ Koledarji so bili odraz verskih prepričanj, razumevanja narave in želje po redu v vsakodnevem življenju. Hren je v te koledarje večinoma pisal sam, redko opazimo tujo pisavo. Vpisi so vsebinsko raznoliki. Med drugim najdemo vremenske notice, opombe o splošnem dogajanju po svetu (npr. o smrti angleške kraljice Elizabete I. leta 1603, ki je bila protestantka),²⁵ molitve, poročanja o njegovih potovanjih, razne posle, celo sezname nakupov od slaščičarjev,²⁶ zapise o uporniških kmetih,²⁷ novice o osmanski nevarnosti.²⁸ Kar zadeva vpise, povezane z gornjegrajskimi podložniki, je opaziti zmanjšano število zapisov med letoma 1613 in 1620, z izjemo leta 1615, in skoraj popolno odsotnost zapisov po letu 1625. To lahko delno pojasnimo s Hrenovo službo notranjeavstrijskega namestnika v letih 1614–1621,²⁹ zaradi katere je imel manj časa za podložniške zadeve.

Znatel del **gornjegrajskih sodnih zapisnikov** se nahaja v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.³⁰ Med ohranjenimi zapisniki je prišel v poštev sklop iz obdobja

Hrena 1602), 113 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603), 114 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1610), 115 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611), 116 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611), 117 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1613), 118 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1614), 119 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1615), 120 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617), 121 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617), 122 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1620), 123 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1622), 124 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1625), 125 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1626), 126 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1627) in Nadškofijskem arhivu Ljubljana: NŠAL, KAL, šk. 98, Hrenov koledar 1600 in NŠAL, KAL, šk. 98, Hrenov koledar 1607.

²⁴ Herbst, Klaus-Dieter. »Der Schreibkalender der Frühen Neuzeit und seine Autoren. Ergebnisse der Forschung. Mit einer Personalbibliografie seit 2006.« *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 20 (2018), 94. (Dostop: junij 2023).

²⁵ AS 1073, Zbirka rokopisov, 113r Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603, str. 24.

²⁶ AS 1073, Zbirka rokopisov, 114r Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1610, str. 21.

²⁷ Več v poglavju tega članka: »Hrenovo soočanje s podložniškim uporom, ki ga je vodil gornjegrajski podložnik Jakob 'v Tlaki' oz. Tlaker.«

²⁸ AS 1073, Zbirka rokopisov, 112r Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, str. 25.

²⁹ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 112.

³⁰ Nekdaj so bili sodni zapisniki shranjeni v arhivu »Justiz-, Finanz- und Sicherheitsbehörden«, natančneje v Grundbuch I, pod št. 3380, zdaj pa so jih prenesli v oddelek »Herrschaftsarchiv«, kjer so spravljani pod signaturo Oberburg, šk. 135, zv. 936. Leta 1872 so z dovoljenjem škofa Jerneja Vidmarja prenesli v Štajerski deželni arhiv v Gradcu veliko gornjegrajskega arhivskega gradiva. Avstrija je prejeto gradivo vrnila Jugoslaviji leta 1978, leto kasneje pa je dobil Nadškofijski arhiv v Ljubljani od Arhiva Republike Slovenije fond Gornji Grad A. Obravnavani sodni spisi, ki niso bili del fonda gornjegrajskega gospostva, pa so ostali v Štajerskem deželnem arhivu, ki jih hrani še danes.

Del arhivskega gradiva, ki je po letu 1872 ostal v Gornjem Gradu, je bil leta 1937 razdeljen: Nadškofijski arhiv v Ljubljani je pridobil patronatske zadeve in del gospodarskega arhiva, Banovinski arhiv v Mariboru pa je shranil del gradiva glede podložniških, šolskih, cestnih, davčnih, javnoupornih in sodnih zadev. Mariborsko gradivo je bilo izročeno Nadškofijskemu arhivu v Ljubljani leta 1988. *Vodnik po fondih in zbirkah*, Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999, str. 55. Del gornjegrajskega gradiva, ki sega v čas po škofu Hrenu, pa hrani Zgodovinski arhiv

1604–1615. V nadaljevanju bo na podlagi teh sodnih zapisnikov obravnavanih nekaj sodnih procesov.

Sodne protokole so pripravljala sodišča sama. Načeloma so jih zapisovali sodni zapisnikarji ali pa sodnik.³¹ V gornjegrajskih sodnih protokolih se najdejo različne pisave. Ker je Hrenova pisava zelo jasna, prepoznavna in se članek osredotoča na njegovo poslovanje, so bili iz virov za analizo odbrani procesi, o katerih je pisal Hren sam. Glede avtorstva drugih protokolov je možno, da jih je zapisoval gornjegrajski odvetnik. Odvetništvo je bilo nekdaj povezano s cerkveno zemljiško posestjo. Odvetniki, ki so bili v zgodnjem srednjem veku postavljeni iz vrst svetnih fevdalcev, so opravljali sodne posle in zastopali svoje cerkvene fevdalne gospode,³² kasneje pa so v sporih s podložniki zastopali zemljiškega gospoda,³³ kakor je tudi gornjegrajski odvetnik Jurij Curler v začetku Hrenovega spora z gornjegrajskimi podložniki.³⁴

Zapisnike so zapisovali v pravnem jeziku tistega časa, ki je vseboval latinske izraze ali besedne zveze.³⁵ To se lahko opazi tudi v Hrenovih zapisih, saj je uporabljal latinske sklanjatve, čeprav je pisal v nemščini, ali pa je občasno dodal poved v latinščini.³⁶ Sodniki so iz procesa, do katerega je prišlo, odbrali relevantne podatke in jih zapisali na precej zgoščen način. Zato Jenny Thauer meni, da sodni zapiski pričevanj podložnikov ne predstavljajo izčrpno in le redko dokumentirajo, kaj točno se je na sojenju izreklo.³⁷ Zgoščenost zapisov in pomanjkanje natančnejše predstavitve procesa najdemo tudi v Hrenovih zapisih.³⁸ A vendarle je pogosto citiral tudi izjave udeležencev, ki jih je posebej označil.³⁹ Redkokdaj so bile te izjave citirane v slovenščini, saj jih je Hren skoraj vedno prevedel v nemščino.

V zapisnikih, ki jih ni napisal Hren sam, se sicer velikokrat opazi njegove notice, ki jih je pripisal ob robovih. Na podlagi tega je možno sklepati, da je vsaj občasno skrbno spremljal, kaj je bilo napisano. Za razumevanje Hrenovega poslovanja s

Celje.

³¹ Thauer, Jenny. *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft. Eine mikrohistorische Untersuchung am Beispiel eines altmärkischen Patrimonialgerichts um 1700*. Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, 2001, 75.

³² Vilfan, Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961, 116.

³³ Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 361.

³⁴ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 4.

³⁵ Thauer, *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft*, 76.

³⁶ Prim. uporabo latinskih sklanjatev v sodnem procesu, ki ga je sprožil Lampret Kovnik: »Lamprecht Kallnik wid(er) seinen ayden Jacob Kunspernik vnd sein eheweyb, des Kallniks Tocht(er) Evam« v StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 231., torej Lampret Kovnik proti zetu Jakobu Kunšperniku in njegovi ženi, ki je bila Kovnikova hči Eva. Evino ime je sklanjal po prvi ženski sklanjatvi v latinskem jeziku.

³⁷ Thauer, *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft*, 75.

³⁸ Dober primer je sodni proces Gregorja Vertačnika proti nekemu obrtniku Potočniku, ker ni izpolnjeval pogojev, določenih v pogodbi, ki sta jo sklenila, vendar je zapis presenetljivo kratek in jedrnat. Ne izvemo niti celotnega imena tožnika niti točno, kaj je določala pogodba, glede tožbe pa so nam ponujene precej skope informacije v StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 115.

³⁹ Več glej v sodnem procesu zoper podložnikov v zadevi Šetev v StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 165–166.

podložniki so se zapisniki izkazali kot koristen in izčrpen vir, ki je pokazal, kako se je Hren v praksi soočal z najrazličnejšimi temami in konflikti med podložniki. Kljub prej omenjeni zgoščenosti zapisov sta bistvo spora in njegovo reševanje jasno predstavljena. Iz zapisnikov je tako razvidno, s katerimi podložniškimi sodnimi zadevami se je Hren osebno ukvarjal, kako je pristopil k njihovem reševanju, do neke mere pa tudi, kako jih je dojemal.

Pri analizi sodnih zapisnikov je potrebna previdnost, saj se ti ne navezujejo zgolj na gornjegrajsko gospodstvo, ampak se med njimi najdejo tudi primeri sojenj, ki se nanašajo na druga območja. Denimo proces glede podložnikov Plešivčnikov, ki so bili sicer iz Koroške in so bili vpleteni v spor na območju Uršlje gore,⁴⁰ ali pa primer pritožbe podložnikov iz urada Poreber proti zastavnemu imetniku Krištofu Harerju iz Kamnika.⁴¹ Našel se je celo primer tožbe med plemstvom, ko je gornjegrajski odvetnik iz Motnika Jurij Curler tožil dva plemiča zaradi neprimerne obnašanja do njega.⁴² Kljub temu da gre pri gornjegrajskem gospodstvu za patrimonialno in, redkeje, deželsko sodstvo, lahko vidimo, da je prihajalo do različnih procesov, na katerih so obravnavali zadeve podložnikov zunaj gornjegrajskega zemljiškega gospodstva in deželskega sodišča ter izjemoma celo zadeve, ki so se tikale plemstva.

Gornjegrajska podložniška dnevnik sta shranjena v Nadškofijskem arhivu Ljubljana⁴³ in spadata med gosposčinske protokole. Prvi dnevnik obsega leta med 1598–1612, drugi pa od 1613–1630. Vsebuje zapise, ki so nastali v okviru uprave gospodstva ter civilno- in kazenskosodnih pristojnosti patrimonialnega sodstva.⁴⁴ Pojavljajo se predvsem informacije o menjavi lastnikov kmetij. Kjer je imel zemljiški gospod civilno sodstvo, je lahko namreč od vsakega prenosa kmetije na drugega gospodarja prejel pristojbino.⁴⁵ Redkeje naletimo tudi na druge podatke, recimo o upravnih ureditvi gospodstva, urejanju desetnin in imenovanju desetinskih zakupnikov.⁴⁶ Hren je na zadnje ali notranje strani platnic rad pisal tudi kratke notice, ki tematsko niso spadale v osrednji del dnevnikov. Tak primer je izpis različnih slovenskih izrazov na koncu prvega dnevnika. Nekateri izrazi so s področja terminologije partikularnega prava,⁴⁷ ki jo je Hren pri poslovanju s podložniki zagotovo uporabljal. Večinoma gre za Hrenove zapise, le redko se pojavlja druga pisava, kar ni zanemarljiv podatek, saj nam sporoča, da je Hren redno sam vodil evidenco gornjegrajskih podložnikov.

⁴⁰ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 139. Plešivčnik se je pojavil v sodnih protokolih, ker je spadal pod graščino Rudenek, ki je prav tako pripadalo ljubljanski škofiji. Sodni zapisnik se torej (enako kot Hrenova podložniška dnevnik) ne nanašajo izključno na gornjegrajsko gospodstvo, ampak tudi na Rudenek.

⁴¹ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 134–138.

⁴² StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 138.

⁴³ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 17, žurnal 1598 in NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 17, žurnal 1613.

⁴⁴ Zwitter, Vremenska in klimatska zgodovina, 313.

⁴⁵ Blaznik, Pavle. »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospodstva.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, *Agrarno gospodarstvo*, 241–278. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 262.

⁴⁶ NŠAL Gornji Grad Avstrija, šk. 17, žurnal 1598, »Wie man die Zehent in der Leytsch außlassen möge in Bestandt«.

⁴⁷ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal, neoštevilčene strani na koncu dnevnika.

Temeljni urbar gornjegrajskega gospostva se nahaja v Nadškofijskem arhivu Ljubljana⁴⁸ in obsega več kot 2000 strani. Glede na ozemlje, ki ga pokriva ta urbar, ga uvrščamo med splošne urbarje, saj zajema celotno posest gornjegrajskega gospostva. Gre za temeljni (oz. glavni ali matični) urbar, saj je služil kot normativna podlaga za pobiranje dajatev, in sicer za daljše obdobje.⁴⁹ Le približno je znan čas njegovega nastanka. Načeloma so ta urbar datirali v leto 1602, vendar primerjava z drugimi sočasnimi viri pokaže, da ta letnica ne drži. Na napačno datacijo urbarja je v diplomski nalogi opozoril že Žiga Zwitter, ki je s primerjavo temeljnega urbarja s štiftnim registrom gornjegrajskega gospostva iz leta 1602 ugotovil, da urbar ni nastal pred letom 1603.⁵⁰ Treba je razumeti, da gre za zelo obsežen urbar, ki je nastajal dlje časa, zato ga je težko časovno zamejiti. Datacijo smo poskusili oceniti na podlagi zapisov o podložniku Juriju Milošiču in njegovih dajatvah. Na začetku urbarja je naveden eden izmed podložnikov – skupaj z njegovimi dajatvami –,⁵¹ dve strani naprej pa je njegov sin zapisan kot »Gašper, zakonski sin pokojnega prej omenjenega Jurija Milošiča«.⁵² Ker glede na sodni proces iz leta 1607⁵³ vemo, da je bil Jurij Milošič takrat še živ, lahko sklepamo, da je vsaj del urbarja, ki vključuje podatke o njem, nastal po letu 1607, če nas pri tem ni zavedel morebitni soimenjak. Obravnavani urbar vsebuje zelo natančen popis gospostva, saj je še v sedemdesetih letih 17. stoletja služil za odmero oz. kontrolo gosposčinskih dohodkov.⁵⁴ Ker so se dajatve povečale ali pa je prišlo do kakšnih drugih sprememb, je bilo to v urbarju označeno naknadno. Hrenovi pripisi se v urbarju pojavljajo še leta 1626.⁵⁵

V Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in v Nadškofijskem arhivu Ljubljana so še razni dokumenti in listine, ki se navezujejo na kmečki upor gornjegrajskih podložnikov na začetku 17. stoletja.⁵⁶

Hrenovo prizadevanje za boljši vpogled v gospodarsko osnovo podložniških kmetij

V kontekstu preučevanja gospodarske in upravne zgodovine gornjegrajskega gospostva v 17. stoletju se izpostavlja vloga škofa Hrena kot ključnega akterja v procesu urejanja in nadzora nad podložniškimi zadevami. Njegovo vodenje evidenc o gospostvu razkriva sistematičen pristop h gospodarjenju, ki temelji na natančni

⁴⁸ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?

⁴⁹ Bizjak, Matjaž. »Urbarji srednjega veka.« V: *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Matjaž Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, 24.

⁵⁰ Zwitter, »Vpliv 'male ledene dobe', 14.

⁵¹ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 23.

⁵² NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 27.

⁵³ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 105.

⁵⁴ Valentinitich, Helfried. »Proces podložnikov gospostva Gornji Grad proti ljubljanskemu škofu 1676/77.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2 (1974), 312.

⁵⁵ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 889.

⁵⁶ StLA AUR 1607-07-07 Oberburg, NŠAL, Gornji Grad, Avstrija, šk. 94, Spisi (Memorial o upornih kmetih), 1603 NŠAL, Gornji Grad, Avstrija, šk. 94, Spisi (Seznam upornih kmetov), 1603 NŠAL, Gornji Grad, Avstrija, šk. 94, Spisi (Hrenovi prepisi točk nadvojvodskih komisarjev), 1604.

dokumentaciji in osebne angažmaju v upravnih procesih. Kljub prisotnosti gosposkih uradnikov je Hren aktivno sodeloval pri vodenju podložniških zadev, kar se odraža v arhivskem gradivu, ki omogoča vpogled v njegove metode dela.

Temeljni dokument v tej zvezi predstavlja gornjegrajski urbar z začetka 17. stoletja, ki je bil sestavljen na Hrenovo pobudo.⁵⁷ Čeprav ga ni napisal sam, so njegovi osebni popravki in dopolnitve v urbarju ključni za razumevanje njegove vloge pri upravljanju gospostva. Hren je skozi svoje škofovsko delovanje kontinuirano posodabljal urbar, zabeležil vsako pomembno spremembo pri posameznih podložnikih in ohranil natančne zapiske o dajatvah.

Primer njegove notice najdemo na primer pri podložniku Blažu Khockhelu (Kokolj) v uradu Tirosek. Pri njegovem popisu si je Hren pripisal dodatno dajatev pol funta voska in pravico do pustote, ki se je imenovala Kanolova,⁵⁸ za katero je Blaž tedaj plačeval še 15 krajcarjev.⁵⁹ Kanolova pustota je sicer po urbarju sodeč pripadala Mihelu Lamprečniku,⁶⁰ a iz Hrenovega pripisa izvemo, da Mihel zadnjih trideset let ni plačeval dajatev, zato mu je bila zemlja odvzeta, dajatev pa povišana s 15 na 36 krajcarjev,⁶¹ 15 pa jih je dodal še Blaž Kokolj. Hrenu se je zdelo pomembno, da so bile dajatve, zapisane v urbarju, izplačane, tako da si je zapisal, da se je dvignila vrednost pustote, dajatev je bila odplačana in »njihov« urbar ni bil prikrajšan. Dodal je še, da si je to dobro zapomniti.⁶² Razvidno je, da si je Hren razne spremembe dajatev zabeležil neposredno v urbar. Spremljal je, kdo je oddajal (nekateri) dajatve in v kakšni obliki. Če podložnik ni poravnal svojih obveznosti, je Hren to zabeležil in sprejel ustrezne ukrepe, kot v primeru Mihela Lamprečnika. Čeprav je bil Hren, kot se zdi, zelo dosleden pri dokumentiranju nekaterih sprememb, ni bil tako sistematičen pri organiziranju zapisovanja informacij. Njegovi zapisi so precej razdrobljeni in zahtevajo sestavljanje informacij iz različnih virov.

Ker pa tudi temeljni urbar ni v celoti zadostil njegovim potrebam po nadzoru nad gospostvom, saj so se denimo velikosti posesti in lastništva redno spreminjali, si je v drugem podložniškem dnevniku zabeležil kratek vprašalnik za podložniške kmete,⁶³ ki je vseboval vprašanja: 1. koliko oralov njiv ima podložnik, 2. koliko ima vozov sena, 3. koliko ima konj, 4. koliko ima volov, krav, prašičev, 5. ali ima svoj gozd. Iz tega lahko sklepamo, da si je želel razjasniti, kakšna je bila gospodarska osnova posameznih podložnikov. Gre za zametke popisa velikosti kmetij. To izkazuje, da je bil temeljni urbar z začetka 17. stoletja za škofa premalo natančen oz. ni nudil dovolj dobrega pregleda nad podložniki. V svoj podložniški dnevnik si je odgovoril na navedena vprašanja in beležil o menjavah kmetij.⁶⁴

Predvideva se, da so bili podatki o menjavah kmečkih gospodarjev zabeleženi neposredno v prisotnosti podložnikov, ki so obiskali upravne prostore gospostva,

⁵⁷ Valentinitš, »Proces podložnikov gospostva Gornji Grad«, 312.

⁵⁸ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 131.

⁵⁹ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 133.

⁶⁰ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 132.

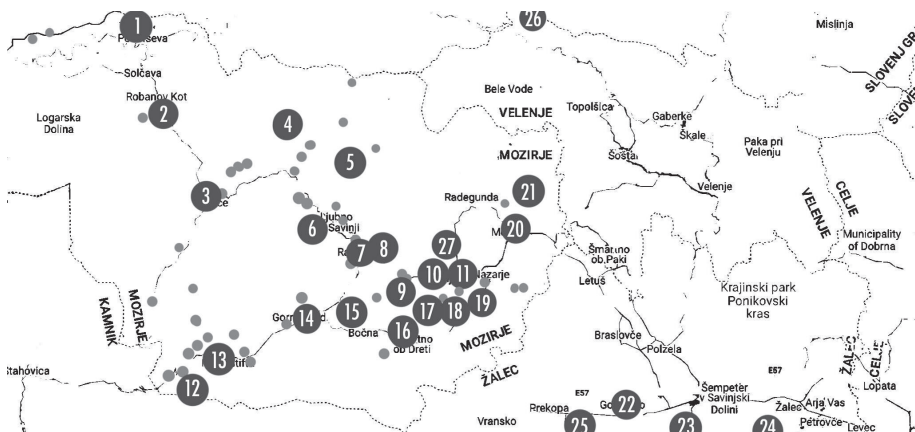
⁶¹ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 133.

⁶² NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 133.

⁶³ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1617.

⁶⁴ Zwitter, »Agrarna zgodovina podložnikov«, 211.

da bi sporočili spremembe v zvezi z upravljanjem svojih posesti. Takšno sklepanje podpira analiza Hrenovega vprašalnika, uporabljenega pri preverjanju podložniškega premoženja, kot tudi njegov zasebni »slovarček«, zapisan na koncu podložniških dnevnikov. Znano je, da je znal Hren slovensko,⁶⁵ poleg tega pa najdemo cel kup dokazov o Hrenovem znanju slovenskega jezika v številnih zapisih v slovenščini, ki se nanašajo na transakcije s podložniki. Zabeležil je tudi ljudsko gospodarsko-pravno terminologijo v slovenskem jeziku, med drugim »u jemo vzeti – zu lehen« (zastareli izraz za vzeti kmetijo v zakup)⁶⁶ in »u sajem«. Drugi primeri vključujejo »omerlina« (danes znano kot umrščina),⁶⁷ »samopash« (danes samopaš)⁶⁸ in druge izraze, ki niso neposredno povezani s pravom, kot so »žganjalica« (ženska, ki prodaja žganje), »teska hoja« s pripisom »iter durum« (težka pot) in »potruttit« (potruditi se), »slabaveka« (danes slabotna) ter »synriza« za kmetijo (Strnad v Novi Štifti), ki je kot malo pravdo letno oddajala 300 sirov.⁶⁹ Ti zapisi odražajo Hrenovo aktivno uporabo slovenskega jezika in njegovo vključenost v lokalne običaje ter prakse pri upravljanju gospodstva.

Slika 1: Zemljevid nekdanjega gornjegrajskega gospodstva, na katerem so označena območja, ki so bila del posestnih menjav, ki si jih je zabeležil Hren v podložniškem dnevniku za obdobje 1604–1608.⁷⁰

⁶⁵ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 117.

⁶⁶ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal, neoštevilčene strani na koncu dnevnika. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 71.

⁶⁷ Vilfan, Sergij. »Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 309.

⁶⁸ »Samopaš,« *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 2014. <https://fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-2/4528595/samopas?View=1&Query=samopaš> (Dostop: september 2023).

⁶⁹ Zwitter, »Agrarna zgodovina podložnikov«, 223.

⁷⁰ Zemljevid je bil narejen s pomočjo *Google maps* zemljevidov. Google Maps. »Zgornja Savinjska dolina.« <https://www.google.com/maps> (Dostop: november 2023)

1. Podolševa	15. Bočna
2. Robanov Kot	16. Šmartno ob Dreti
3. Luče ob Savinji	17. Spodnje Kraše
4. Konjski Vrh	18. Potok
5. Ljubenske Rastke	19. Kokarje
6. Ljubno ob Savinji	20. Mozirje
7. Radmirje	21. Brezje
8. Grušovlje in Okonina	22. Gomilsko
9. Pobrežje	23. mišljene Trbovlje, ki niso vidne na zemljevidu
10. Varpolje	24. Griže
11. Spodnja Rečica	25. Pondor
12. Tirosek	26. Uršlja gora
13. Nova Štifta in Šmiklavž	27. Rudenek
14. Gornji Grad	

Zemljevid prikazuje podatke petih zaporednih let iz Hrenovega podložniškega dnevnika, ki sicer v dveh zvezkih zajema obdobje 1597–1630.⁷¹ Izbrana so bila leta 1604–1608, ker gre za čas po intenzivnem Hrenovem protireformacijskem delovanju in pred sprejetjem funkcije deželnega namestnika.⁷² Vir sam je napisan v obliki kratkih besedil, ne tabelarično. Podložniki, omenjeni v preglednici, so postali novi gospodarji kmetij ali pa so bili prejemniki kakšnega zemljišča. Lokacija pa označuje, v katerem delu urada se je nahajala posest. Zemljevid prikazuje lokacije spremembe posesti. Hren si je v petih letih zapisal spremembo posestnika za kar 119 posestnih enot, v veliki večini kmetij gornjegrajskega gospodstva.⁷³ Na zemljevidu so označene znane lokacije, kjer se je to zgodilo. Del lokacij, za katere se je točno ugotovilo, kje se nahajajo, je označen s sivimi pikami. S črnimi točkami, ki so oštevilčene, pa je označeno, v katerih krajih so se zgodile posestne menjave. Kraji so razloženi v legendi pod zemljevidom. Za precej lokacij se ni dalo ugotoviti, kje natančno so bile, se je pa dalo razbrati, v katerem uradu ali kraju so bile,

⁷¹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 17, žurnal 1598 in NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 7, žurnal 1613.

⁷² Pri prepoznavanju in lociranju kmetij smo si pomagali s temeljnim urbarjem gornjegrajskega gospodstva v NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, Historično topografijo Pavleta Blaznika v Blaznik, Pavle. *Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 1 (A–M)*. Maribor: Obzorja, 1986. in Blaznik, Pavle. *Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 2 (N–Ž)*. Maribor: Obzorja, 1989 in zemljevidom gornjegrajskega gospodstva po urbarju iz leta 1426 v Gestrin, »Gospodarska in socialna struktura«, 480 (Gestrinov zemljevid).

Za lociranje sta bila nepogrešljiva tudi spletna stran Arcanum z digitaliziranimi kartami franciscjskega katastra *Maps Arcanum*. »Habsburg Empire – Cadastral maps (XIX. century).« <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=1675996.3574440624%2C5753477.991925291%2C1677070.161103947%2C5754383.128583443> (dostop: maj 2023) in zemljevid Zavoda za gozdove Zavod za gozdove Slovenije. »Pregledovalnik podatkov o gozdovih«, (dostop: julij 2023).

⁷³ Seznam podložniških menjav se nahaja v Ošep, Nina. »Poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospodstva Gornji Grad.« Magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2023, 67–72.

saj je Hren to skoraj vedno navedel. S točkama 26. in 27. sta označeni lokaciji, ki sta spadali pod graščino Rudenek. Graščino je leta 1578 kupil ljubljanski škofiji tedanji škof Konrad Glušič.⁷⁴

Zemljevid kaže na večjo koncentracijo teh menjav v nižjih predelih Zgornje Savinjske doline. Posebej relevantno je, da ta zemljevid zajema tudi posesti graščine Rudenek. To ne le, da potrjuje Hrenov temeljiti nadzor nad posestnimi spremembami, temveč prav tako služi kot ključni vir za razumevanje povezanega arhivskega gradiva. Kot je bilo predhodno omenjeno, gornjegrajski sodni protokoli in Hrenovi podložniški dnevniki ne zajemajo izključno gornjegrajskega gospodstva, ampak vključujejo tudi podatke o graščini Rudenek.

Vpogled v Hrenovo pobiranje dajatev

Zaradi pomanjkljivo ohranjenih virov je težko govoriti o jasno zastavljeni strukturi pobiranja dajatev, ki ga je vodilo gornjegrajsko gospodstvo pod Hrenovo taktirko. Iz ohranjenih drobcev pa je vendarle mogoče videti določene značilnosti, ki si jih je sem ter tja zabeležil. Eno izmed teh je pobiranje desetine, ki je bilo zaradi okoljske specifičnosti območja prilagojeno.

V 17. in do sredine 18. stoletja je breme desetine raslo. V skladu s štajerskim desetinskim redom iz leta 1605 so začeli pobirati tudi od jare pšenice; med pšenico so do tedaj desetino oddajali le ozimno. S požigalniškimi njivami so desetino kmetom pobirali po novem že drugo, in ne šele tretje leto. To je bilo pomembno, ker je bilo požigalniških njiv v Zgornji Savinjski dolini precej.⁷⁵ Žito je moralo po štajerskem desetinskem redu ostati na njivi tri dni po žetvi. Če v tem času ni bilo desetniškega gospoda, je lahko podložnik svoje žito odpeljal, desetino pa pustil na polju. To desetino je bil dolžan varovati še dva dneva.⁷⁶ Za obdobje je značilno, da se je povečalo število desetinskih gospodov. Desetino so marsikje pobirali izključno v naravi, lahko na pridelek ali pavšalirano, ali pa so vnaprej poravnali določeno vsoto. Če ni bilo vnaprej določeno, koliko se je odda vsako leto, so bile količine desetinskih žit iz leta v leto zelo raznolike. Na območjih, kot je denimo gornjegrajsko gospodstvo, kjer so bile gorske kmetije, zavezane oddaji desetine, med seboj precej oddaljene, je gospodstvu pobiranje te dajatve predstavljalo strošek. To je vodilo zemljiška gospodstva k oddaji desetine v zakup in kot zakupniki so nastopali tudi podložniki.⁷⁷ Na ta način je v uradu Luče ravnal tudi Hren. Na zadnjih straneh prvega podložniškega dnevnika si je zapisal, komu bi lahko oddal v zakup desetino v uradu Luče.⁷⁸ Hren je uporabljal obstoječe toponime za skupine kmetij v uradu Luče.⁷⁹ Za vsako območje znotraj urada Luče je navedel po dva možna podložnika, ki bi lahko nastopila kot desetinska zakupnika. Za Krnico sta bila to

⁷⁴ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 87.

⁷⁵ Gl. Zwitter, »Agrarna zgodovina podložnikov«, 221–223.

⁷⁶ Blaznik, »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospodstva«, 267.

⁷⁷ Blaznik, »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospodstva«, 267.

⁷⁸ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1598.

⁷⁹ *Občina Luče. Naselja v občini*. (Dostop: junij 2023.)

Mihael Jerolčnik in Jurij Mlačnik. S pomočjo temeljnega urbarja se je izkazalo, da so to večinoma gospodarji samotnih kmetij.⁸⁰ Vendar desetinski zakupnik očitno ni bil v vseh primerih formalni gospodar: v primeru kmetije Sedelšak vemo, da je Jernej, naveden na seznamu možnih desetinskih zakupnikov, postal gospodar šele leta 1612, po tem, ko sta se leta 1610 z ostarelim, 86-letnim očetom dogovorila, da bo oče gospodar do smrti, Jernej pa je živel doma kot poročen hlapec.⁸¹ Omenjeni podložniki iz Luč so morali imeti precejšnje premoženje, da so lahko predstavljali možne kandidate za zakupnike desetine. Premožni gorski kmetje se pojavljajo tudi na Jezerskem, kjer so se nekateri odločili za odkup od podložništva in postali svobodniki. To so bili kmetje, ki so imeli gosposčinske pravice na določenem viru agrarnih dohodkov, recimo na desetinah. V sosednjih gornjegrajskih uradih Solčava in Luče pa v tem obdobju svobodniki niso omenjeni, čeprav lahko z gotovostjo govorimo o premožnih kmetijah (npr. kmetija Macesnik na Solčavskem).⁸² Ni naključje, da je Simon Petek, kandidat za desetinskega zakupnika v Podvolovljeku, stanoval v mogočni hiši.⁸³

V zvezi s Hrenovim pobiranjem dajatev se je našla povezava tudi z njegovim spremljanjem in dokumentiranjem vremenskih pojavov.⁸⁴ V Hrenovem zanimanju za vreme se je zrcalil gospodarski interes, npr. v času mile zime 1612–1613 si je zapisal, da prihaja »dobro leto z obilno letino na poljih in v vinogradih.«⁸⁵ Kot zemljiškemu gospodu mu je bilo vsekakor pomembno, kakšno bo vreme in kako bo vplivalo na letine,⁸⁶ saj sta bila od tega odvisna preživetje in življenjski standard njegovih podložnikov, hkrati pa so bile od tega odvisne tudi dajatve gospostvu. Leta 1597 je bilo vreme neugodno za žito, kar lahko vidimo iz Hrenovega zapisa v koledarju. Zapisal si je, da mu je Jakob Sedelšak iz urada Luče decembra odplačal zakupnino za desetino, ampak je kot zemljiški zakupnik odstopil, škof pa mu je spregledal 3 stare žit,⁸⁷ saj je Podvežo prizadela toča.⁸⁸ Tako je bilo spremljanje in razumevanje vremenskih pojavov pomembno za učinkovito upravljanje in načrtovanje kmetijske proizvodnje, kar je neposredno vplivalo na gospodarske razmere in finančno stabilnost tako kmetov kot zemljiških gospodov.

⁸⁰ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 876, 860, 888, 884, 899, 917, 931, 929, 956, 943, 957, 962.

⁸¹ Zwitter, »Vremenska in klimatska zgodovina«, 350.

⁸² Zwitter, Žiga. »Prispevek k poznavanju svobodnikov na Kranjskem od sredine 17. stoletja do sredine 18. stoletja.« V: *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*, Boris Golec ur., 299–327. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, 306.

⁸³ Zwitter, »Agrarna zgodovina podložnikov«, 227.

⁸⁴ Študijo o njegovih koledarjih in podložniških dnevnikih kot o virih vremensko-zgodovinskih informacij je objavil Žiga Zwitter v Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina«, 306–389.

⁸⁵ Zwitter, »Vremenska in klimatska zgodovina«, 316.

⁸⁶ Zwitter, »Vremenska in klimatska zgodovina«, 316.

⁸⁷ Star je merska enota za žito, več o tem v: Vilfan, Sergij. »Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.—XIX. stoletje).« *Zgodovinski časopis* (1954), 27–86.

⁸⁸ Zwitter, »Vremenska in klimatska zgodovina«, 321, 348, 364.

Hrenovo zemljiško poslovanje s podložniki

V okviru gornjegrajske gosposčine so ljubljanski škofje, vključno s škofom Hrenom, prevzemali vlogo patrimonialnih sodnikov, kar je razvidno tudi iz parcialno ohranjenih gornjegrajskih sodnih protokolov. Skozi protokole je mogoče razbrati, s kakšnimi podložniškimi zadevami se je ukvarjal Hren, kako je reševal sodne zadeve in celo, kako je obravnaval svoje podložnike kot udeležence v sodnih postopkih. Za nameček pa sodni zapisniki omogočajo redke neposredne glasove podložnikov, saj jih je Hren v zapisih nemalokrat citiral.⁸⁹

Sodni spisi odkrivajo različne epizode Hrenovega upravljanja gospostva, vključno s konflikti med podložniki, ki so bili povezani predvsem z menjavo kmetij in kmetijskih delov zemljišč. Ti konflikti so odsevali podložniško zaupanje v Hrena kot »pravično« sodno instanco za reševanje medsebojnih zemljiških sporov. Raziskovalka Jenny Thauer ugotavlja, da je bil sprejem sodnega sistema v družbi odvisen od zagotavljanja enakih možnosti in pravic pred sodiščem za vse podložnike.⁹⁰ To zaupanje v Hrenovo sodno pravičnost je morda razvidno iz zapisnika, v katerem se omenja, da so sosedje spodbujali starejšega podložnika Matevža Šeteja k pritožbi na škofovsko sodišče zaradi doživetih krivic.⁹¹

Leta 1614 je prišlo do precej obsežnega procesa zaradi travniškega kompleksa gornjegrajskega gospostva,⁹² ki ga je na več straneh podrobno dokumentiral Hren osebno, kar omogoča vpogled v njegovo vlogo zemljiškega gospoda in patrimonialnega sodnika. Analiza sodnega postopka, kot ga je zabeležil Hren, nudi dragocene uvide v mehanizme upravljanja in sodnega odločanja v kontekstu gornjegrajske gosposčine. Pred sodišče je bilo privedenih in zaslišanih več podložnikov, ker so povzročali težave na skupnih travnikih, kjer so se pasli konji gospostva in potujočih gostov. Osrednja težava, ki je sprožila ta konflikt, je bil spor med gospostvom in kmeti glede služnostne pravice do paše na dominikalnih travnikih, podložniško nezadovoljstvo s pravili in dolžnostmi, ki jih je gospostvo uveljavljalo, ter sčasoma nasilno soočenje med oskrbnikom in kmeti. Glede procesa velja izpostaviti dve stvari. Prva je, da so podložniki ilegalno zasedali dominikalne travnike. V določenem delu leta jim je bila paša sicer dovoljena, vendar se tega niso hoteli držati. Drugič, da so morali podložniki (verjetno) v zamenjavo za toleriranje svoje pašne živine na travniškem kompleksu kopati jarke, verjetno delno za namakanje travnikov, in nekje postaviti most. To je pripomoglo k dobremu stanju ceste, ki je vodila nekje okoli travnikov, in travniškega kompleksa samega. Torej, kljub dogovoru, da bodo podložniki kopali jarke in postavili most, se tega niso držali, zato je Hren ukrepal. Cesta je bila verjetno tako poškodovana, da je namesto nje nastal kolovoz prek travnikov. Podložniki pa so želeli tudi prekoračiti dogovorjeno časovno omejitev spomladanske paše na travnikih in pasti tudi po dnevu svetega Jurija (24. aprila). Konflikt je eska-

⁸⁹ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 224.

⁹⁰ Thauer, *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft*, 106.

⁹¹ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 165.

⁹² StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 224–228.

liral, ko je gosposčinski skrbnik zarubil živino, ki je delala škodo na travnikih, in so se kmetje fizično spravili na oskrbnika. Napadli naj ga bi s koli ograj in deskami. Pri vходу na travnik naj bi eden izmed kmetov pasel svojo živino v škodo dominikalnega travnika. Hren si je pripisal, da gospostvo ne more dan in noč paziti, kdo je delal škodo, zato se je lotil preiskave. Ta je potekala na dveh lokacijah. Prva je bila verjetno v Gornjem Gradu, kamor so morali priti poklicani podložniki na zagovor, druga pa na samem terenu Dvoršika.

V sodnem postopku, ki ga je vodil Hren, je bilo na zagovor poklicanih trinajst podložnikov; trije med njimi so odsotnost opravičili, enega pa je zastopal sin. Iz analize pričevanj je mogoče izluščiti več zaključkov. Prvič, da je Hren verjetno zasnoval serijo standardiziranih vprašanj, ki jih je naslovil na vse udeležence. Vprašanja so se nanašala na vzdrževanje travnikov v skladu z dogovorjenimi pravili, (za)vedanje o dovoljenih terminih paše in morebitno udeležbo v fizičnem napadu na oskrbnika. Zapisnik kaže, da je večina kmetov sicer sodelovala pri vzdrževanju travnikov, vendar so kazali neposlušnost pri upoštevanju določenih terminov paše. Hren je izrekel sankcije proti podložnikom. Dvema je naložil zaporno kazen, in sicer zaprtje v stolp. Hren si ni zapisal dolžine kazni, tako sta bila mogoče v ječi do nadaljnjega postopka. Jakoba Kosa je dal zapreti zaradi suma sodelovanja pri napadu na oskrbnika, Petra Žmavca pa zaradi »laganja«, saj je Žmavec »nepošteno in brez sramu [...] trdil, da je dolžnost škofa ali oskrbnika narediti jarek in mostove«. ⁹³ Poleg tega je Hren izrekel tudi denarno kazen Tomažu Pevcu, ki ni vzdrževal travnikov, kar je bila njegova obveznost. Med podložniki, ki so si dovolili predrznost v odgovarjanju Hrenu, sta bila tudi Jakob Vödl in Martin Jerišnik. Vödl je bil obtožen nespoštovanja starih običajev in je odgovoril s izjavo, da »gospod lahko s svojim storijo, kakor želijo«, ⁹⁴ medtem ko je Jerišnik, ko mu je bila odvzeta pravica do paše, izjavil, da »želijo podložniki ravnati po svoji volji, kakor je njim v interesu«. ⁹⁵ Ob upoštevanju dejstva, da so v sodnih zapisih, ki jih je vodil Hren, izpostavljeni izključno neposredni citati podložnikov v kontekstu žaljivih opazk, naslovljenih nanj, se poraja verjetnost, da je Hren namerno dokumentiral le tiste izjave, ki so kazale na posebno stopnjo predrznosti. Ta izbirnost v zapisovanju lahko implicira, da je Hren te izjave interpretiral kot pomembne indikatorje upora ali nespoštovanja s strani podložnikov, kar bi lahko vplivalo na njegovo nadaljnje sodno odločanje in upravljanje gospostva.

V zaključni fazi sodnega procesa je Hren izrekel določbo, v skladu s katero so morali podložniki, ki so posedovali večje število parcel, prevzeti večjo odgovornost za vzdrževanje. Posebej je poudaril potrebo po izgradnji jarka in mostu, napovedal pa je tudi ponovni terenski pregled. Ta pregled naj bi se osredotočil na dodatne manjše jarke, ki bi bili potrebni zaradi odvajanja gnojnice in vode. V tej fazi je Žmavec ostal pridržan v stolpu, medtem ko je gospostvo organiziralo nadaljnji pregled travnikov, ki naj bi podložnikom prinesel odgovore glede njihovih pravic in obveznosti. V primeru, da most ne bi bil zgrajen

⁹³ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 224.

⁹⁴ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 225.

⁹⁵ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 226.

do naslednjega jutra, je podložnikom grozila kazen treh ducatov. Ti dogodki so se odvijali maja 1614.⁹⁶

Julija je sledil nov zapis, iz katerega izvemo, da je Hren še z nekom šel na ogled travnika in odkril veliko nezvestobo podložnikov. Ugotovil je, da so na go-spoščinskem travniškem kompleksu povzročili veliko škodo, zato je sledila kazen, za katero ni navedel, kakšna je bila, z izjemo pripisa, da je bilo »vse zaseženo«,⁹⁷ kar verjetno pomeni, da je dobil nazaj nadzor nad travniki oziroma je odpravil samovoljo podložnikov. Ta primer ilustrira Hrenovo aktivno vlogo pri nadzoru in regulaciji dominikalnih travnikov ter njegovo neomajno stališče pri izvajanju lastniške avtoritete.

Avgusta pa je sledil še tretji pripis, ki potrjuje Hrenov odvzem travnikov nazaj. V njem je Hren ugotavljal, da so si pravico do uživanja dela travnika lastili tudi Kuhar, Kuharjeva mati in Kaps. Ker so se njihovi travniki nahajali na domi-nikalnem Dvoršiku, so jim bili »pravično« odvezeti – tako je pisal Hren. Ker je bilo po Hrenovih besedah tisto leto pomanjkanje sena ter niso imeli možnosti kositi in pasti živine drugje, jim je še v tem letu dovolil košnjo in pridobivanje sena na teh travnikih. Temu so se omenjeni trije uprli, češ da so si tudi drugi iz gmajne brez védenja gospostva ogradili del dominikalne zemlje zase in jo spremenili v svojo posest. Hren je zaključil, da jim leta 1614 iz milosti dodeli polovico sena, potem pa nič več. Jim je pa tudi iz čiste milosti odobril, da si lahko kje drugje na gmajni ogradijo travnik oz. jim je dodeljen. Zelo jasno pa je glede tega Hren poudaril, da morajo za nadaljnje ograjevanje »ponižno vprašati gospostvo, kje, kdo in koliko lahko ogradijo.« To so s ponižno zahvalo sprejeli in se strinjali, da bodo storili.⁹⁸

Osrednji element zapisa je bil torej konflikt med gospostvom Gornji Grad in njegovimi podložniki glede rabe dominikalnih travnikov. Ta konflikt je bil, kolikor je mogoče presoditi pri Hrenovih virih, posledica nesporazumov in nespoštovanja dogovorov glede pravil o paši ter dolžnosti vzdrževanja infrastrukture (jarkov, mo-stu itd.), pa tudi prilaščanja dominikalnih zemljišč s strani nekaterih podložnikov. Glede uporabe dominikalnih travnikov so obstajale zapletene služnostne pravice in dolžnosti, ki se jih podložniki niso držali. Pojavlja se tudi vprašanje Hrenove avtoritete nad podložniki, saj se v zapisniku pojavljajo neposredne (in posredne) izjave podložnikov, ki izpričujejo njihovo nezadovoljstvo in tudi predrznost, kot bi bilo njihovo oporekanje zemljiškemu gospodu razumljeno v duhu časa. Prišlo je tudi do fizičnega obračuna podložnikov z oskrbnikom, ki je bil predstavnik gospostva. Jasno je izpostavljena tudi vloga sodišča pri reševanju konfliktov in zagotavljanju pravice. Gornjegrajsko patrimonialno sodišče je izvajalo preiskave in zasliševalo kmete, da bi ugotovilo dejstva in odločilo o krivdi in sankcijah. Pri tem pa je imelo (oziroma je imel škof Hren) hkrati vlogo tožnika in sodnika.

Iz tega primera je možno razbrati, kako je Hren urejal gosposko dominikalno posest, ki so jo zavzemali podložniki. Med sodnimi zapisniki so tudi drugačni primeri, kjer je Hren kot sodnik urejal menjave posesti med podložniki samimi. V

⁹⁶ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 224–228.

⁹⁷ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 227.

⁹⁸ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, 229.

primeru Matije Zaveršnika, ki je leta 1604 denimo tožil podložnika Ferčaka zaradi travnika, ki ga je dala Zaveršnikova žena Ferčaku v zastavo, a jima ta v dvajsetih letih ni plačal nobenih obresti. Zato je Hren določil, da jima je vsako leto dolžan dati tri tovore sena, ki jih lahko prevažata po dva konja.⁹⁹ Ali pa v primeru Anžeta Tratnika, ki je leta 1604 prevzel posest Na Tratah v uradu Tirosek po kupnem pravu za 72 ducatov v gotovini.¹⁰⁰ Ob tem je mogel plačati 40 goldinarjev, dodatno pa je bil dolžan izplačati svojemu botru in trem bratom 24 goldinarjev. Tako je dobil kupno pravo na tri glave,¹⁰¹ saj je bila izdana kupna listina na njegovo ime, na ime žene in na njunega otroka.¹⁰² Zajem na določeno število glav je bil neke vrste vmesna oblika med dednimi in dosmrtnimi zakupi, ki je tipična za prvo polovico 16. stoletja;¹⁰³ znano pa je, da se je v gornjegrajskem gospostvu pojavljal vsaj še v 17. stoletju.¹⁰⁴ Gospostvo je ob menjavi gospodarjev prejemale primščino,¹⁰⁵ ki je znašala do 15 odstotkov vrednosti kmetije. S plačilom primščine pa je podložnik dobil hubo v dosmrtni užitek.¹⁰⁶ Če je kmet umrl brez upravičenih dedičev, je kmetija spet pripadla gospostvu, ki jo je lahko potem ponovno oddalo. Ožji kot je bil krog dednih upravičencev, več možnosti je bilo, da bi lahko gospostvo dobilo posest nazaj.¹⁰⁷

Iz navedenih primerov so se poskušale razumeti prakse Hrenovega zemljiškega poslovanja s podložniki, kot mu sledimo v patrimonialnih sodnih zapisnikih. Primeri vsebujejo tudi nekaj razlag o kontekstu in družbenogospodarskih razmerah tistega časa. Prvi primer prikazuje dinamiko zastavnih pravic in obveznosti med podložniki. Pogostost vključevanja gosposčinskega sodišča v posestne spore kaže na njegovo veliko sprejetost in na to, da je pravna ureditev, ki je vključevala patrimonialno sodstvo, postala del osnovnega reda v vaški družbi.¹⁰⁸

Hrenovo soočanje s podložniškim uporom, ki ga je vodil gornjegrajski podložnik Jakob »v Tlaki« oz. Tlaker

Prva leta 17. stoletja so predstavljala pestro obdobje v Hrenovem življenju. Leta 1600 je bil imenovan za vodjo reformacijske komisije na Kranjskem, ki jo je vodil vse do leta 1603.¹⁰⁹ Istega leta je začel uvajati dekret *Tametsi*. Duhovnike ljubljanske škofije je z dekretom seznanil leta 1603 oziroma na sinodi v Gornjem

⁹⁹ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 230.

¹⁰⁰ StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 230.

¹⁰¹ Vilfan, Sergij. »Agrarna premoženjska razmerja.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, *Agrarno gospodarstvo*, 403–479. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 433.

¹⁰² StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936, fol. 230.

¹⁰³ Vilfan, »Agrarna premoženjska razmerja«, 435.

¹⁰⁴ Vilfan, »Agrarna premoženjska razmerja«, 437.

¹⁰⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 285.

¹⁰⁶ Blaznik, »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva«, 258.

¹⁰⁷ Vilfan, »Agrarna premoženjska razmerja«, 435.

¹⁰⁸ Thauer, *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft*, 176–177.

¹⁰⁹ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 114.

Gradu leta 1604, kjer so se zbrali duhovniki v štajerskem in koroškem delu ljubljanske škofije.¹¹⁰

Od leta 1605 je na zasedanjih kranjskega deželnega zbora nastopal kot zaveznik vladarja in vstopil v konfliktno razmerje z deželnim plemstvom.¹¹¹ Zavzemal se je namreč za trgovske interese mest in trgov¹¹² ter za omejevanje kmečke trgovine, ki je koristila predvsem kmetom in plemstvu. Kar je zanimivo glede na prej omenjen primer trgovine gornjegrajskih podložnikov, ki jo je Hren poskušal zaščititi. »Rekuperacijski« spor, ki se je začel leta 1605, je leta 1607 privedel do plemiške pritožbe nadvojvodi. Spor med Hrenom in plemstvom je Ferdinand poravnal z deželnoknežjo avtoriteto šele leta 1608, za vzrok spora pa je navedel nesporazum.¹¹³

V tem času je imel Hren težave tudi na domačem gornjegrajskem terenu. Leta 1602 se je zgodil takrat notorični upor podložnikov gornjegrajskega gospostva, ki ga je sprožil gornjegrajski uslužbenec in podložnik Jakob Tlaker. Upor je trajal vsaj do leta 1607, ko ga je z rzsodbo končal šele papežev nuncij Giovanni Battista Salvago.¹¹⁴ Ostal je omejen na gornjegrajsko gospostvo in ni prešel v gibanje širših razsežnosti, kot se je zgodilo recimo leta 1635 pri uporih proti Feliksu Schrattenbachu, ki se je razširil po večini Spodnje Štajerske in delno Kranjske,¹¹⁵ kljub temu pa je problem lokalne gosposke v kontekstu Hrenovih napetosti s Svetim sedežem postal tako delikaten, da se je vključil papežev nuncij.¹¹⁶ Zanimalo nas je torej, kako se je Hren odzval na uporne kmete in kako je reševal konfliktno situacijo. Zemljiški gospodje so namreč v kmečkih uporih videli hude kršitve, ki jih je bilo treba nemudoma odpraviti in resno kaznovati.¹¹⁷

Upor ni zgodovinska neznanka, opisuje ga že Ignacij Orožen, ki je menil, da je trajal od leta 1603 do 1607. Vodila sta ga Jakob Tlaker (iz Šentjanža pri Rečici ob Savinji) in Luka Zaležnik (iz Ljubnega). Upor naj bi se zgodil zaradi višanja davkov, dajatvenih mer in tlake ter zaradi pokopališča pri sveti Magdaleni v Gornjem Gradu. Pokopališče pri cerkvi jih je motilo, saj so prepovedali pokop na dotedanjem pokopališču. Orožen je še zapisal, da je bil papežev nuncij Giovanni Battista Salvago na strani uporniških podložnikov, medtem ko je deželni knez Ferdinand II. podpiral Hrena.¹¹⁸ Josip Turk je dopolnil Orožna, da se je upor začel že leta 1602 in da so bili vzroki za konflikt v tlaki in desetini ter da naj bi namesto pri gornjegrajski cerkvi pokopavali pokojnike pri cerkvi sv. Magdalene. Opozoril je, da se je hotel Hren obrniti na svetno oblast, vendar ga je papež Klemen VIII. opomnil, da mora

¹¹⁰ Kos, *Zgodovina morale*, 96.

¹¹¹ Rajšp, »Tomaž Hren – deželni namestnik«, 92.

¹¹² Lukan, Walter. »Gradivo k biografiji škofa Tomaža Hrena v dunajskih arhivih.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1998, 17.

¹¹³ Lukan, »Gradivo k biografiji škofa Tomaža Hrena«, 18–19.

¹¹⁴ StLA A UR 1607-07-07 Obernburg.

¹¹⁵ Mall, Anton. »Der windische Bauernaufstand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen.« *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 44 (1896), 210.

¹¹⁶ Grafenauer, Bogo. *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1962, 290.

¹¹⁷ Winkelbauer, »Bauer, Grundherr, Landesfürst«, 75.

¹¹⁸ Orožen, Ignacij. *Das Dekanat Oberburg*, Marburg, Selbstverlag, 1877, 9–10.

spor poravnati pred cerkveno oblastjo. To se je naposled zgodilo pod nuncijem Salvagom.¹¹⁹ O uporju je pisal tudi Bogo Grafenauer v pregledih kmečkih uporov na Slovenskem.¹²⁰ Poleg Orožna je citiral še objavo Hrenovih zapisov v koledarjih, ki jo je priobčil Avgust Dimitz in je zaradi številnih napak in nejasnih vsebinskih kriterijev problematična.¹²¹ Poznejše upore, ki so zajeli gornjegrajsko gospodstvo v 17. stoletju, sta obravnavala tudi Helfried Valentinitsch, ki se je posvetil uporju v letih 1676–1677,¹²² in Anton Mell, ki je obravnaval uporjo proti Feliksu Schrattenbachu.¹²³ Ponoven prelet arhivskega gradiva je ponudil o uporju nova izhodišča, ki se navezujejo predvsem na Hrenovo ravnanje z upornimi podložniki.

O voditelju upora Jakobu Tlakerju se je kljub fragmentarno ohranjenim virom sestavila približna slika, kdo je bil in kakšno vlogo je imel v gornjegrajskem gospodstvu. V Hrenovih koledarjih se pojavi že leta 1597. Prvi zapis vsebuje zgolj informacijo o tem, da je v Gradec peljal vino s sedmimi konji, za kar mu je gospodstvo izplačalo 18 goldinarjev. Izvemo tudi, da je pozimi tistega leta vso zimo z dvema konjema spravljaj desetino, zato so mu odpisali činžno žito za en star pšenice in dva stara ovsa.¹²⁴ Koledarski zapisi nakazujejo, da je bil Jakob Tlaker, sicer kmečki podložnik iz Šentjanža, v službi gornjegrajskega gospodstva. Služil je kot vozač in prodajalec vina ter je za gospodstvo pobiral desetino.¹²⁵ S pomočjo gornjegrajskega temeljnega urbarja se je o Jakobu razkrila tudi slika velikega posestnika, ki je poleg hube »v Tlaki«¹²⁶ posedoval še druge zemljiške lastnine: polovico hube, ki jo je kot podložnik obdeloval Mihel Zupan,¹²⁷ polovico hube, ki jo je obdeloval Klemen France,¹²⁸ imel je še (pustoto) z domcem (oštatom) in vrtom (kjer je nameraval zgraditi mlin),¹²⁹ ob Savinji je posedoval star mlin in žago,¹³⁰ omenjata pa se tudi dve njegovi njivi.¹³¹

Tlakerjevo pobiranje desetine je ključno pri razumevanju upora. Kot prvo se kaže, da je bil Jakob pobiralec desetine, ki je deloval kot pobiralec za gospodstvo pred uporom in po njem.¹³² O tem, da je bil velik pobiralec, priča Hrenov seznam pobiralcev desetine za gornjegrajsko gospodstvo iz leta 1611. V njem je zapisano, da je Tlaker takrat gornjegrajskemu gospodstvu za žito plačal 106 goldinarjev, kar

¹¹⁹ Turk, »Hren, Tomaž (1560–1630).«

¹²⁰ Glej Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, 290 in Grafenauer, Bogo. »Razredni boji agrarnega prebivalstva«, V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 2, *Agrarno gospodarstvo*, 482–531.

¹²¹ Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina«, 309–310.

¹²² Valentinitsch, »Proces podložnikov gospodstva Gornji Grad«, 308.

¹²³ Mall, »Der windische Bauernaufstand des Jahres 1635«, 210.

¹²⁴ SI AS 1073 107r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597b, str. 40, 22. November.

¹²⁵ SI AS 1073 107r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597b, str. 40, 22. November.

¹²⁶ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 591.

¹²⁷ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 593.

¹²⁸ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 595.

¹²⁹ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 597.

¹³⁰ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 598.

¹³¹ NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602?, 1. del, str. 597–589.

¹³² SI AS 1073 115r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611a, str. 43.

je recimo enkrat več, kot je v to postavko prispevala tudi graščina Rudenek.¹³³ Nadalje se zastavlja vprašanje, kako je poleg vseh svojih podložniških dolžnosti, ki so vključevale tudi skrb za njegove številne posesti, pobiral desetino. To utegne pojasniti Hrenov seznam upornih kmetov, ki so sodelovali s Tlakerjem. Na seznamu so preostali uporniki imenovani kot Tlakerjevi »Sammlers«, ¹³⁴ torej »pobiralci«. Verjetno je šlo za pobiralce desetine, ki jih je Jakob plačeval sam. Seznam teh »pobiralcev« omenja posameznike iz skoraj vsakega urada. Podatek, ki bi lahko potrjeval tezo, da so bili »pobiralci«, je tudi dejstvo, da je bila sprememba dajatenih mer med glavnimi argumenti za upor.¹³⁵ Ta sprememba bi lahko ogrozila Tlakerjev sistem pobiranja desetine. Če teza, da so upor tvorili Tlaker in njegovi pobiralci desetine, drži, potem nam to razkriva zanimivo podložniško ekonomsko dejavnost na podeželju, ki jo je zaposloval škof Hren kot zemljiški gospod. Lahko vidimo Hrenovo gospodarsko politiko, ki je omogočala podložnikom prostor za razvoj neagrarne pridobitvene dejavnosti in strukturno urejenost gosposkega pobiranja desetinskih dajatev, ki dajatev ni pobiralo samo, ampak je za to imelo najete desetinske pobiralce.

Kmečko prebivalstvo marsikje ni živelo le od kmetijstva, ampak je imelo dohodke iz različnih virov. Ta pojav je Aleksander Panjek opredelil kot »integrirano kmečko ekonomijo«. ¹³⁶ »Integrirana kmečka ekonomija« je omogočila, da je populacija presegla nosilno sposobnost okolja, v katerem je živela, če bi bila odvisna le od samooskrbnega kmetijstva, saj je kombiniranje dohodkov zagotovilo preživetje več ljudem, kot bi jih lahko preživljala le kmetijska zemljišča oz. prehranjevanje z lokalnimi pridelki.¹³⁷

Vodja kmečkega upora Jakob Tlaker je vsekakor primer podložnika, za katerega je bila značilna integrirana kmečka ekonomija. Svoj prihodek je obogatil z drugimi dejavnostmi, in sicer s predelavo primarnih virov, v tem primeru z vinarstvom in mletjem moke – imel je mlin, drugega pa je nameraval postaviti – ter s transportom blaga (tudi vina). Jakob je prejemal dohodke iz vsakega od treh gospodarskih sektorjev. Obravnavani viri torej poleg uvida v Hrenovo spoprijemanje z nastalo situacijo ponujajo tudi pogled v zanimivo kmečko socialno strukturo, ki jasno kaže, da so bili kmetje razslojeni razlikovali in da so se nekateri dokopali do pravega premoženja.

Kako se je odvijal upor, se lahko s Hrenove perspektive spremlja po njegovih koledarjih, v katere je dokaj ažurno vnašal razne informacije o tej temi. Iz koledarja za leto 1602 se izzvesicer že znane podatke, da se je zgodil upor »wegen der steuer, robbath, maaß, vnd des freythoffs bey S. Maria Magdalenen«, torej zaradi davkov, tlake, (na novo uveljavljenih) mer in pokopališča pri cerkvi sv. Magdalene. Ker to

¹³³ SI AS 1073 115r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611a, str. 43.

¹³⁴ NŠAL, Gornji Grad Avstrija šk. 94, Spisi (Seznam upornih kmetov), 1603.

¹³⁵ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, str. 4.

¹³⁶ Panjek, Aleksander. »Integrirana kmečka ekonomija: koncept in primerjalni pristop.« V: *Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva*, ur. Aleksander Panjek. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2023, 84.

¹³⁷ Panjek, »Integrirana kmečka ekonomija«, 90.

pokopališče ni bilo posvečeno, naj bi uporniški podložniki od škofa zahtevali, da mora na posvetitev tega objekta priti dvanajst kardinalov in sam patriarh,¹³⁸ kar je iluzorno in nakazuje na provokacijo s strani upornikov ali pa na inkriminacijo s strani upravnika in zemljiškega gospoda.

V nadaljevanju se izve iz Hrenovih koledarjev, da so poskušali privedi uporne podložnike pred sodišče, vendar so se ti nepristranskemu sodniku¹³⁹ in »preiskovalcu« gospodu Juriju Curlerju uspešno izogibali.¹⁴⁰ Po viru sodeč naj bi Curler poslal k upornikom že tri odposlanstva, da bi privedli predstavnike upornikov, prej pa naj bi jih Hren že šest, ampak so se podložniški uporniki uprli z orožjem.¹⁴¹

Zaradi neugodne nastale situacije se je formirala deželno knežja komisija proti upornikom, ki so jo novembra 1602 sestavljali Janez Sigismund Waagen, Mihael Šega in vicedom na Koroškem Filip Kobenc.¹⁴² Za čas od julija do novembra 1602 ni nobenih zapisov. Prvega novembra pa je sledil konzilij in Hren že omenja papeževega nuncija v kontekstu upora.¹⁴³ Zadeva se je nadaljevala, saj je moral Hren naslednje leto 12. januarja 1603 spet v Gradec, in sicer na pogajanja glede upornikov.¹⁴⁴ Predvidevamo lahko, da ga je zasliševala komisija. V juniju je potekalo zaslišanje podložnikov, za katero iz koledarja izvemo, da je bilo zaključeno 28. tistega meseca.¹⁴⁵ Sredi julija (12. julija) pa so sledili zaključki zaslišanj. Hren je zapisal, da so se podložniki izkazali za poslušne, prav tako naj bi se razrešile zadeve glede Jakoba Tlakerja, kar je uspelo doseči nekemu Sattelbergu.¹⁴⁶ Katere zadeve so se razrešile glede Jakoba in na kakšen način, Hren ni pojasnil.

V viru, ki vsebuje seznam t. i. pobiralcev, sta pripisani še dve točki, ki sta motili Hrena. Prva je, da so kmetje trdili, da je Hren pobegnil iz Gradca, druga pa, da so hoteli nastaviti svoje duhovnike in vikarje.¹⁴⁷ Iz tega lahko sklepamo, da je Hrena skrbelo, da bi morda pred uporniki izpadel premalo oster ali pa preveč prestrašen, druga pa morda nakazuje na »revolucionaren« odnos do cerkve.

Iz leta 1604 seje odkrilo arhivalije, zapisane s Hrenovo pisavo, ki vsebujejo točke deželno knežjih komisarjev.¹⁴⁸ Iz njih se izve, da so bili kmetje sprožili tožbo proti Hrenu, leta 1603 pa je Hren tožil njih. Precej očitno je, da je škof te točke prepisal iz nekega drugega uradnega dokumenta. Pripisal je še druge notice, denimo, da – kolikor je njemu znano – gospostvo ni imelo pravice do kaznovanja s smrtno kaznijo.

¹³⁸ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, str. 4.

¹³⁹ Primerjaj s Kambič, Marko. »Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko.« *Arhivi* 19, št. 1–2 (1996), str. 10–11.

¹⁴⁰ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 4.

¹⁴¹ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 4.

¹⁴² SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 22, 37.

¹⁴³ SI AS 1073 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 33.

¹⁴⁴ SI AS 1073 113r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603, 9.

¹⁴⁵ SI AS 1073 113r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603, 34.

¹⁴⁶ SI AS 1073 113r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603, 35.

¹⁴⁷ NŠAL, Gornji Grad Avstrija šk. 94, Spisi (Seznam upornih kmetov), 1603.

¹⁴⁸ NŠAL, Gornji Grad, Avstrija šk. 94, Spisi (Hrenovi prepisi točk deželno knežjih komisarjev), 1604.

Do leta 1610 Hrenovi koledarji ne vsebujejo nadaljnjih informacij o upor. Vemo pa, da se je situacija formalno razrešila leta 1607 z nuncijevo razsodbo. Z njo je nuncij Giovanni Salvago razglasil, da so oproščeni kazni tako škof Hren kot tudi uporni podložniki, a tudi določil, naj se ti ponižno opravičijo škofu, izkažejo pokorščino in poplačajo dajatve.¹⁴⁹ Kolikor je znano, je bil torej upor s Hrenovega vidika uspešno zamejen in ni prešel meja gornjegrajskega gospostva.

Omembo upora je najti tudi v Hrenovem koledarju iz leta 1610, v katerem si je Hren na zadnjo platnico zapisal, da je Jakob Tlaker »z jeziki drugih kač zvezal jezike«, kar spet nakazuje na Jakobovo neposlušnost, in sicer naj bi trdil, da »Skhoff ni Pergmaster me ne bodo pregnali«. Takšno izjavo je lahko Hren dojel kot nezvestobo, saj je bil Jakob tudi »sogornik«, ¹⁵⁰ kar se razjasni v naslednjem pripisu »uradna neposlušnost kot gornik«. V nadaljevanju izvemo še, da naj bi Jakob (verjetno z jezom svojega mlina) oviral prehajanje rib in še nekaj dolgoval gospostvu.¹⁵¹

Očitno je torej Hren nekaj let po obravnavanem upor v Jakobovem ravnanju zaznal dovoljšnje nepravilnosti, da si jih je ponovno zabeležil. Velja si torej zastaviti vprašanje, do kolikšne mere je Hren toleriral upornost svojih podložnikov. Videti je, da jim je dopuščal precej samovolje, saj iz škofovega koledarja iz naslednjega leta razberemo, da je bil Jakob Tlaker še vedno v službi gospostva (verjetno kot pobiralec desetine).¹⁵² Pri tem velja upoštevati, da je bilo treba z uporniki ravnati pazljivo, da se upor ne bi resno širil dalje. Za zgled se lahko vzame kasnejši upor proti Schrattenbachu, pri katerem lahko ocenimo, da je bilo zatrtje z vidika zemljiških gospodov deloma neuspešno, saj so se (sicer manjši) kmečki nemiri nadaljevali tudi po zadušitvi upora.¹⁵³

Kljub Jakobovi »škodljivosti« je Hren, kot rečeno, posloval z uporniškimi kmetom tudi po »razrešitvi« upora, čeprav viri nakazujejo, da je nepokorščina ostajala tudi po nuncijevi razsodbi, Jakob pa je še naprej služboval. Po drugi strani je Jakob ostal v Hrenovih očeh »zli, uporniški in vstajni« tudi po smrti, kar se sklada s tem, da je gospostvo rado negodovalo nad »voditelji upora«. ¹⁵⁴

16. maja 1620 je v Hrenovem podložniškem dnevniku kot novi gospodar kmetije »v Tlaki« omenjen Adam.¹⁵⁵ Hren si je o njem zapisal, da ne sme biti naslednik svojega »zlega, uporniškega in vstajniškega očeta«, temveč »pobožen kristjan in marljiv lastnik svoje posesti«. Dolžan je odplačati zaostale dajatve in dolgoe, ki so verjetno ostali po njegovem očetu. Moral se bo obnašati pobožno

¹⁴⁹ StLA AUR 1607-07-07 Obernburg.

¹⁵⁰ Sogorniki so bili uživalci vinogradov na posameznih gorah ali gorščinah, ki so prihajali iz vrst kmetov, podložnih gorskemu gospodu, v tem primeru škofu Hrenu, več v: Vilfan, Sergij. »Soseske in druge podeželske skupnosti.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo, 9–74. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 66–69.

¹⁵¹ SI AS 1073 114r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1610, zadnja stran.

¹⁵² SI AS 1073 115r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611a, 43.

¹⁵³ Valentinitsch, »Proces podložnikov gospostva Gornji Grad«, 308.

¹⁵⁴ Winkelbauer, »Bauer, Grundherr, Landesfürst«, 75.

¹⁵⁵ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1613.

in delavno, in ne kot njegov oče, ki je bil »zastopnik puntarskih kmetov in je bil za nas škodljiv«. V primeru neprimerne vedenja bi Adama doletela kazen in izguba polovice lastnine.¹⁵⁶

Upor Jakoba Tlakerja in njegovih »pobiralcev« je bil očitno pomemben, saj je v njem posredoval papežev nuncij Giovanni Salvago. Hrenovo ravnanje s podložniki v obdobju upora kaže, da je bil zaskrbljen glede podložniških dejanj, ki jih je dojemal kot kršitve, in da je takšna dejanja želel čim prej zatreči, odgovorne pa kaznovati. Vendar pa je analiza virov o uporah tudi pokazala, da je kljub uporah in neposlušnosti Jakoba Tlakerja škof Hren po zatrtju upora leta 1607 gospodarsko poslovanje z njim nadaljeval. Tudi v času napetosti je bila njegova beseda na patrimonialnih sodiščih sprejeta kot relevantna. To vsekakor kaže na zapletenost gospodarskih in socialnih odnosov v tistem času. V tem kontekstu ugotavljamo, da je bil Hren pragmatik, ki je razumel, da je bilo za uspešno poslovanje v okvirih zemljiškega gospostva treba vzdrževati določeno raven strpnosti in prilagodljivosti, kar pa močno odstopa od Hrenovega ravnanja na področju ideoloških konfliktov, tj. soočanja s protestantsko reformacijo. Po smrti Jakoba Tlakerja je Hren od njegovega sina Adama zahteval, naj poravnajo dolgove svojega očeta in se »primerno« obnaša, z grožnjo, da mu bo sicer odvzel del posesti. To ponazarja strategijo zemljiškega gospoda, ki je želel nadzorovati svoje podložnike z obljubo nagrad za poslušnost in grožnjami s kaznimi za neposlušnost.

Ekscerpti iz Hrenovega poslovanja glede lova in ribištva

Tomaž Hren je obsežno posloval z lovci iz uradov Luče in Solčava. Zadevne notice se v koledarjih pojavljajo skoraj v vsakem letu. Tako si je 15. maja 1620 zapisal, da so mu prinesli Bastian Planinšek dve kuni zlatice, Jakob Grubelnik navadno kuno, Jernej Selišnik eno kuno zlatice in lisičji kožuhi, Miklau Valtej (Vavdi), ki je poimenovan kot »Vnser Jäger«, torej lovec gospostva, je prinesel za svojo pravdno dajatev tri lisičje kožuhe in enega kunjega. Hren si je preračunal celotni izkupiček (vključno s preostalim plenom): 31 lisičjih kožuhov, osem od kune zlatice, dva risova in enega volčjega. K svojim izračunom si je pripisal, da so to potem predali v delo krznarju. Praksa lovljenja kun za prodajo krzna se je v Zgornji Savinjski dolini ohranila vse do 20. stoletja.¹⁵⁷ Valtej (Vavdi) je bil označen za lovskega mojstra,¹⁵⁸ kar pomeni, da je verjetno imel pri dajatvah olajšave.¹⁵⁹

Hren je lovcem iz urada Luče za drugo divjad plačeval različne zneske. Na god sv. Martina (11. novembra) leta 1598 je lovski mojster za šest gamsov dobil dva goldinarja, podložnik Naveršnik pa za svoje lovske uspehe dva goldinarja in

¹⁵⁶ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1613.

¹⁵⁷ Tako so lovili lisice, kune zlatice, v posebnih primerih pa kune belice, ki so bile vsaj v 20. stoletju redke in zato precej zaželeno. Lovci so živali odrli sami, strojiti pa so jih dali drugam, npr. na Kranjsko. Krzno so prodajali stalnim strankam. Pričevanja o lovu na kune (Helena in Jože Ošep, Terezija Pahovnik).

¹⁵⁸ SI AS 1073 109r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598b, 41.

¹⁵⁹ Vilfan, »Zemljiška gospostva«, 167.

24 krajcarjev. Iz zapisa na zadnjih straneh prvega podložniškega dnevnika iz leta 1608 izvemo, da so tudi podložniki iz urada Solčava dajali kožuhe v zameno za plačilo.¹⁶⁰ Lovci iz uradov Luče in Solčava so tako gospodstvu pridobivali surovine za kakovostno krzno. V nadaljevanju pa izvemo zanimivo dejstvo, da je bila produkcija krzna očitno urejena kar v uradu Luče. Iz drugega Hrenovega podložniškega dnevnika je namreč razvidno, da je v Lučah prebival krznar Mihel Bevšek.¹⁶¹ Ker niže od urada Luče drugi lovci, ki bi prinašali podobne dajatve, niso omenjeni, je produkcija krzna za gornjegrajsko gospodstvo verjetno potekala v večji meri v Lučah. Z lovom so se vsekakor ukvarjali tudi drugod, produkcija krzna pa je bila verjetno vezana na urad Luče. Sicer pa obstaja tudi zaznamek na zadnji strani Hrenovega podložniškega dnevnika, v katerem sta omenjena kmeta Klemenšek in Perk s Solčavskega,¹⁶² ki naj bi lovila kune, a jih nista dajala gospodstvu. Zaradi tega si je Hren pripisal »*Investigandum est*« – primer domnevnega krivolovca je bilo treba raziskati. Lov je prinesel podložnikom nov dodaten vir zaslužka, hrane ali drugih živalskih surovin.¹⁶³ V uradu Solčava je bil sredi 16. stoletja podložnik ali rojenjak s kmetije Prodrik že kaznovan zaradi krivolova.¹⁶⁴ Poleg tega pa se je izkazalo, da v primeru gorskih samotnih kmetij urada Luče in Solčava ni bilo konstantnega seznama podložnikov, ki jim je lov predstavljal vir zakonitega dohodka.¹⁶⁵ To nakazuje, da bi bil v Hrenovem primeru krivolov podložnikov na Solčavskem možen. V skladu s pričevanji so kune na Solčavskem lovili z železnimi pastmi.

Iz Hrenovih koledarjev je lahko razbrati tudi urejanje nadzora nad ribolovom. V splošnem so v srednjem veku zemljiška gospodstva že zgodaj začela nadzorovati ribolov. V gornjegrajskem srednjeveškem pravnem napotilu je bilo opredeljeno, v katerih vodah je imel zemljiški gospod ribolovno pravico.¹⁶⁶ Za nadzor nad vodami so imela večja med gospodstvi nadzornike, in sicer poklicne ribiče ali pa gosposčinske podložnike. Podložniki, ki so postali nadzorniki, so prejeli posebno ribiško hubo, gospodstvu pa so bili dolžni dajati določeno število rib. Bili so v celoti ali pa delno oproščeni drugih dajatev.¹⁶⁷

Iz Hrenovega zapisa leta 1611 se vidi, da je bil za gosposčinskega ribiča in ribiškega nadzornika izbran podložnik Luka Tisovnik iz urada Luče. Dobil je nadzor nad vsemi vodami gospodstva in nalogo, da ves čas oskrbuje gospodstvo z ribami. Za vsakih sto rib bo dobil en laški funt. Hren mu je tudi zagotovil, da bo vsakič, ko bo prinesel ribe, dobil dva hleba kruha, bokal vina in dve (meri) mešanega žita. Povrhu je moral biti pokoren in na voljo gosposčinskemu ribiču Gregorju Ebnerju.¹⁶⁸

¹⁶⁰ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1598.

¹⁶¹ NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1613.

¹⁶² NŠAL Gornji Grad, Avstrija, šk. 17, žurnal 1613, zadnji list.

¹⁶³ Zwitter, Žiga. »Subsistence, prosperity and abandonment,« 159.

¹⁶⁴ Zwitter, »Subsistence, Prosperity and Abandonment«, 160.

¹⁶⁵ Zwitter, »Subsistence, Prosperity and Abandonment«, 159.

¹⁶⁶ Umek, Ema. »Ribištvo in ribolov«. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah], Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 506.

¹⁶⁷ Umek, »Ribištvo in ribolov«, 506.

¹⁶⁸ SI AS 1073 115r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611a, zadnja stran.

Viri torej dokazujejo, da je Hren s podložniki posloval tudi na področju lova in ribolova. Iz njih je bilo možno izluščiti, kje je potekala zgodnjenovoveška produkcija krzna v gornjegrajskem gospostvu v Hrenovem času, vsaj del ozemelj, od koder so prihajale surovine za krzno, in da je škof s pomočjo podložnika nadzoroval gosposčinske vode.

Zaključek

Rezultati raziskave ne osvetljujejo škofa Tomaža Hrena le kot cerkvenega dostojanstvenika in političnega akterja, ampak tudi kot zemljiškega gospoda, aktivno vključenega v upravljanje gornjegrajskega gospostva. Njegova neposredna vpletenost v upravljanje s podložniki, kar je bilo npr. v nasprotju s prakso freisinških škofov v loškem gospostvu, je razvidna iz več virov. Pri čemer je treba upoštevati dejstvo, da je bil dvorec v Gornjem Gradu vendarle rezidenca ljubljanskih škofov, medtem ko freisinški niso uporabljali Škofje Loke za rezidenco.

Izpostavljen je bil predvsem Hrenov pristop k boljšemu vpogledu in nadzoru nad gospodarsko osnovo podložniških kmetij. To je razvidno iz urbarjev in Hrenovih podložniških dnevnikov, ki so podrobno beležili kmetijske spremembe in obveznosti podložnikov. Še posebej zanimiv je Hrenov sistem pobiranja desetine, ki se je moral prilagoditi geografskim in okoljskim značilnostim gospostva. Hrenov način obvladovanja podložniške samovolje in konfliktov, kot v primeru Dvoršikovih travnikov in upora pod vodstvom Jakoba Tlakerja, razkriva kompleksnost njegove vloge kot avtoritete. Kljub strogim ukrepom je Hren ostal priznan kot pravična sodna instanca, kar potrjujejo številni sodni zapisi, ki kažejo na podložniško zaupanje v njegovo sojenje. Raziskava prav tako razkriva Hrenovo osebno ukvarjanje z lovom, ribolovom in vinogradništvom, čeprav so ti vidiki manj podrobno dokumentirani. Skozi sodne protokole in številne slovenske opombe v dokumentih se razkriva Hrenovo znanje slovenščine in njegova sposobnost osebne komunikacije s podložniki.

Hrenova vpletenost v zemljiško gospostvo je bila izrazito osebna in aktivna. Njegovi pristopi k vodenju in nadzoru, dokumentirani v dobro ohranjenih virih, omogočajo vpogled v njegovo delovanje. Čeprav je bila ta vpletenost morda specifična za njegovo obdobje, nakazuje na zanimivo področje nadaljnjih raziskav o vlogi škofov kot zemljiških gospodov v zgodovinskem kontekstu.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS = Arhiv Republike Slovenije

AS 1073, Zbirka rokopisov,

106 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597),

107 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597),

108 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598),

109 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598),

110 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1599),

- 111 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1601),
- 112 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602),
- 113 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603),
- 114 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1610),
- 115 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611),
- 116 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611),
- 117 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1613),
- 118 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1614),
- 119 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1615),
- 120 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617),
- 121 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617),
- 122 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1620),
- 123 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1622),
- 124 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1625),
- 125 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1626),
- 126 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1627).

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana

- NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 17.
- NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 17.
- NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94.
- NŠAL, Kapiteljski arhiv Ljubljana, šk. 98.

StLA = Štajerski deželni arhiv v Gradcu

- StLA Herrschaftsarchiv Oberburg, šk. 135, zv. 936.
- StLA Urkundensammlung 1607-07-07 Oberburg.

Objavljeni viri

- Maps Arcanum*. »Habsburg Empire – Cadastral maps (XIX. century).« <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=1675996.3574440624%2C5753477.991925291%2C1677070.161103947%2C5754383.128583443> (Dostop: maj 2023).
- Zavod za gozdove Slovenije. »Pregledovalnik podatkov o gozdovih.« <https://prostor.zgs.gov.si/pregledovalnik/> (Dostop: julij 2023).
- Google Maps. »Zgornja Savinjska dolina.« <https://www.google.com/maps> (Dostop: november 2023).

Ustni viri

- Pahovnik, Terezija (1965), Pogovor o lovu in kmetovanju v vaseh Luče in Solčava, 20. 5. 2023.
- Ošep, Helena (1964), Pogovor o lovu in kmetovanju v vaseh Luče in Solčava, 20. 5. 2023.
- Ošep, Jože (1954), Pogovor o lovu in kmetovanju v vaseh Luče in Solčava, 20. 5. 2023.

Literatura

- Bizjak, Matjaž. »Urbarji srednjega veka.« V: *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Matjaž Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016.
- Blaznik, Pavle. *Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 I (A–M)*. Maribor: Obzorja, 1986.

- Blaznik, Pavle. *Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 2 (N–Ž)*. Maribor: Obzorja, 1989.
- Blaznik, Pavle. *Škofja Loka in loško gospostvo: (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Blaznik, Pavle. »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 2, *Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 241–278.
- Brunner, Walter. »Bischof Thomas Chrön nach Dokumenten des Steiermärkischen Landesarchivs.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1998, 23–46.
- Casparis, Hans. *Der Bischof von Chur als Grundherr im Mittelalter*. Bern: Buchdruckerei Stämpfli & Cie., 1909.
- Dobrovolny, Peter, Andres Moberg, Rudolf Brázdil, Christian Pfister. »Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500.« V: *Climate Change* 101 (2010), 69–107. https://www.researchgate.net/publication/225245169_Monthly_seasonal_and_annual_temperature_reconstructions_for_Central_Europe_derived_from_documentary_evidence_and_instrumental_records_since_AD_1500 (Dostop: junij 2023).
- Dolinar, France M. *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Gestrin, Ferdo. »Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426.« *Zgodovinski časopis* 6 (1952), 473–514.
- Grafenauer, Bogo. *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Grafenauer, Bogo. »Razredni boji agrarnega prebivalstva«, V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 2, *Agrarno gospodarstvo*, 482–531.
- Herbst, Klaus-Dieter. »Der Schreibkalender der Frühen Neuzeit und seine Autoren. Ergebnisse der Forschung. Mit einer Personalbibliografie seit 2006.« *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 20 (2018). JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/45134913>. (Dostop: junij 2023), 94–124.
- Kambič, Marko. »Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko.« *Arhivi* 19, št. 1–2 (1996), str. 1–17.
- Kočevár, Vanja. »Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 1. del.« *Arhivi* 38/1 (2015), 9–34.
- Kočevár, Vanja. »Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607 – 2. del.« *Arhivi* 38/2 (2015), 233–267.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale: 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Lavrič, Ana. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988.
- Lukan, Walter. »Gradivo k biografiji škofa Tomaža Hrena v dunajskih arhivih.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1998, 7–21.
- Mall, Anton. »Der windische Bauernaufstand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen.« *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 44 (1896), 205–287.
- Občina Luče. Naselja v občini*. <https://www.luce.si/objave/48>. (Dostop: junij 2023).
- Orožen, Ignacij. *Das Dekanat Oberburg*, Marburg: selbstverlag, 1877.
- Ošep, Nina. »Poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad.« Magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2023.
- Panjek, Aleksander. »Integrirana kmečka ekonomija: koncept in primerjalni pristop.« V: *Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva*, ur. Aleksander Panjek. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2023, 83–93.

- Rajšp, Vinko. »Tomaž Hren – deželni namestnik v Gradcu.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj. Celje: Mohorjeva družba v Celju, 1998, 89–97.
- Scholz, Bernhard W. *Das geistliche Fürstentum Neisse: eine ländliche Elite unter der Herrschaft des Bischofs (1300–1650)*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2011.
- Thauer, Jenny. *Gerichtspraxis in der ländlichen Gesellschaft. Eine mikrohistorische Untersuchung am Beispiel eines altmärkischen Patrimonialgerichts um 1700*. Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, 2001.
- Turk, Josip. »Hren, Tomaž (1560–1630).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (Dostop: maj 2023).
- Turk, Josip. »Tomaž Hren.« *Bogoslovni vestnik* 8, št. 1 (1928), 1–30.
- Umek, Ema. »Ribištvo in ribolov.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 495–520.
- Valentinitsch, Helfried. »Proces podložnikov gospodstva Gornji Grad proti ljubljanskemu škofu 1676/77.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2 (1974), 307–317.
- Vidmar, Luka. »Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom.« *Kronika*, 61/2 (2013), 189–216.
- Vilfan, Sergij. »Agrarna premoženjska razmerja.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 403–479.
- Vilfan, Sergij. »Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 279–353.
- Vilfan, Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij. »Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.—XIX. stoletje).« *Zgodovinski časopis* (1954), 27–86.
- Vilfan, Sergij. »Soseske in druge podeželske skupnosti.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 9–74.
- Vilfan, Sergij. »Zemljiška gospodstva.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*, *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, 75–239.
- Visočnik, Julijana. »Tomaž Hren in romarji (pridiga št. IV).« *Arhivi* 36/2 (2013), 315–328.
- Visočnik, Julijana. »Tomaž Hren in pridige ob posvetitvi cerkva.« *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 38 (2016), 32–60.
- Vodnik po fondih in zbirkah*, ur. Bogdan Kolar. Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999.
- Winkelbauer, Thomas. »Bauer, Grundherr, Landesfürst. Theorie und Praxis der Herrschaft über Land und Leute in den niederösterreichischen und böhmischen Ländern um 1600.« *Opera Historica* 14 (2010), 73–90. <https://www.opera-historica.com/pdfs/oph/2010/01/05.pdf> (Dostop: junij 2023).
- Zwitter, Žiga. »Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju.« V: *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, ur. Darja Mihelič. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, 207–229.
- Zwitter, Žiga. »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden im Südosten der Alpen im 16. und im frühen 17. Jahrhundert.« *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 128/1 (2020), 49–82.

- Zwitter, Žiga. »Prispevek k poznavanju svobodnikov na Kranjskem od sredine 17. stoletja do sredine 18. Stoletja.« V: *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. Stoletjem*, Boris Golec ur. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, 299–327.
- Zwitter, Žiga. »Subsistence, prosperity and abandonment of Alpine isolated farms in the dynamic 17th century environment: Case study from the Upper Savinja Valley with special emphasis on tenants' inventories.« V: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 11 (2015), 139–181.
- Zwitter, Žiga. »Urbarji iz 16. in 17. stoletja kot vir za okoljsko zgodovino.« V: *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, ur. Matjaž Bizjak in Lilijana Žnidaršič Golec, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2016, 118–149.
- Zwitter, Žiga. »Vpliv 'male ledene dobe' na agrarno poselitev na ozemlju današnje Slovenije na primeru izbranih območij v Zgornji Savinjski dolini.« Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2010.
- Zwitter, Žiga. »Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630).« *Zgodovinski časopis* 67/3-4 (2013), 306–389.
- Žnidaršič Golec, Lilijana. *Cerkvene ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Žnidaršič Golec, Lilijana. »Vzroki in okoliščine ustanovitve ljubljanske škofije ter oblikovanje njenega ozemlja.« V: *Ljubljanska škofija: 550 let*, ur. France M. Dolinar. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2011, 7–26.

SUMMARY

Bishop Tomaž Hren's Economic Dealings with Subjects of the Seigneurie of Gornji Grad/Oberburg

Nina Ošep

The article deals with the economic relations between Tomaž Hren, the Bishop of Ljubljana, and the subjects of the seigneurie of Gornji Grad in the early 17th century. It examines Hren in his dual role as a bishop and a landlord, focusing on his extensive personal involvement in the administration and control of the seigneurie and his dealing with its subjects.

Through a detailed examination of the archival material, including patrimonial court records, land registers, and a rent roll of the seigneurie of Gornji Grad, along with Bishop Hren's calendars, which are kept in three archives in Austria and Slovenia — the Styrian Provincial Archive, the Archives of the Republic of Slovenia and the Archdiocesan Archive of Ljubljana — it can be deduced that for Hren, as a feudal lord, the meticulous keeping of various records was essential for an efficient administration of the seigneurie.

Even amid his ecclesiastical and secular political responsibilities, as he was appointed provincial deputy in Graz, Tomaž Hren spent considerable time managing subjects. Land registers showed that he recorded numerous changes in farms and land ownership. To improve the supervision of the seigneurie, he included a questionnaire for the tenants in the first land register, which contained basic questions about their economic situation, indicating his attempt to clarify the subjects' economic foundations.

In the seigneurie of Gornji Grad, Bishop Hren also served as a patrimonial judge, as can be seen from partially preserved court records. These documents show how Hren dealt with the subjects, resolved court cases and even quoted subjects in the records, providing rare direct insights into the subjects' voices. Analysing the court cases arising from conflicts on the seigneurie's meadows shows an interesting dispute over grazing rights and servitude duties, where subjects grazed without permission, not adhering to the agreed rules regarding the usage of the meadows. Hren took action against their disobedience for not maintaining the pastures and exceeding the authorised grazing time, which led to conflicts and even a physical altercation. Hren conducted an investigation, which took place in several locations, and imposed sanctions on offenders, including imprisonment and fines for non-compliance. He paid particular attention to the maintenance of infrastructure, e.g. ditches and bridges, and announced further inspections to ensure the good condition of the meadows. In addition, Hren documented specific cases of land management, such as mortgage rights and purchase rights on farms, which reflect the agricultural practices of the time. These episodes show the acceptance of the patrimonial court in society and the role of patrimonial jurisdiction in settling property disputes and establishing order.

In the 16th and 17th century, the relationship between landowners and subjects intensified, characterised by the introduction of new taxes by the landlords, which led to growing discontent, culminating in peasant revolts — a phenomenon that was not new at the time. The study examines an uprising of the subjects of the seigneurie of Gornji Grad that began in 1602 and lasted at least until 1607. The significance of the rebellion was such that the papal nuncio Giovanni Battista Salvago had to intervene. Hren's reaction to the actions of his subjects, which were perceived as an offence during the revolt, reflects his concern for the swift suppression and punishment of those responsible. A notable figure of the uprising was Jakob Tlaker from Šentjanž near Rečica ob Savinji. Although Jakob Tlaker rebelled and disobeyed, Bishop Hren resumed economic relations with him after the uprising, as shown by the analysis of the sources. Hren is described as a pragmatist, who recognised the need to maintain a degree of tolerance and adaptability to administer feudal rule successfully.

Bishop Hren also significantly contributed to managing hunting and fishing in his seigneurie, which is reflected in his meticulous records.

Archival sources confirm that Hren was seriously concerned about his role as a feudal lord. His careful monitoring, documentation, and corrections within the administration of the manor exhibit his efforts at prudent management. He had frequent personal interactions with the subjects, facilitated by his knowledge of the Slovene language. Remarkably, amid his extensive ecclesiastical and secular political endeavours, Hren found the time to personally oversee the recording of changes in the seignury of Gornji Grad and the neighbouring seigneuries of the Ljubljana diocese.

Jan Lhoták
Burghership and Honorary Burghership in
the Habsburg Monarchy 1848–1918.
Honorary Categories or
Conflictual Political Fields?

LHOTÁK, Jan, PhD, University of West Bohemia,
CZ-301 00 Plzeň, Sedláčkova 38, lhotak@ff.zcu.cz
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2298-4464>

**Burghership and Honorary Burghership in the
Habsburg Monarchy 1848–1918.**

**Honorary Categories or Conflictual Political
Fields?**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljub-
ljana 78/2024, No. 3–4, pp. 376–402, 120 notes
Language: En. (Sn., En., Sn.)

This paper deals with the honorary institute of honorary burghership and citizenship, which arose from the originally medieval granting of the rights of burghership and after 1850 became a fixed part of the legislation of municipal institutions as an expression of the highest honour that local governments could bestow. In the first part of the study, it follows legislative development within the Austrian Empire (Austria-Hungary). The second part then formulates a thesis on the conflictual dimension of honorary burghership/citizenship against a backdrop of political struggles, the conditioned electoral participation of its laureates – first in the struggles between conservatism and liberalism, and later at the national dimension and the struggles for national emancipation. The conclusion of the study looks at the demise of the status of honorary burghership and its narrowing to a purely honorary institution, although one that continued to express the political holdings and preferences conditioned by the time.

Keywords: honorary citizens; honorary burghers;
municipal self-government; nationalism

LHOTÁK, Jan, dr., Univerza Zahodne Češke,
CZ-301 00 Plzeň, Sedláčkova 38, lhotak@ff.zcu.cz
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2298-4464>

**Meščanstvo in častno meščanstvo v habsburški
monarhiji 1848–1918.**

Častne kategorije ali polja političnih konfliktov?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3–4,
str. 376–402, 120. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn.,
En., Sn.)

Študija obravnava institut častnega meščanstva in državljanstva, ki temelji na srednjeveškem podeljevanju meščanskih pravic in je po letu 1850 kot izraz najvišje časti, ki jo lahko podeli lokalna oblast, postal stalnica v zakonodaji mestnih institucij. V prvem delu sledi razvoju zakonodaje na Avstroogrskem. V drugem delu avtor oblikuje tezo o konfliktni dimenziji častnega meščanstva/državljanstva pred kuliso političnih bojev, pogojeno volilno udeležbo nosilcev naziva, najprej v boju med konservativizmom in liberalizmom ter nato v nacionalni dimenziji in boju za narodno emancipacijo. Zaključek razprave se ozira po zatonu statusa častnega meščana in njegovo krčenje na zgolj častni naziv, ki kljub vsemu še vedno izraža politično situacijo in preference, ki jih narekuje obdobje.

Ključne besede: častni državljan, častni meščan,
mestna samouprava, nacionalizem

Introduction

One of the honours that can be expressed by self-governing bodies of political power, alongside monuments, memorial plaques, statues, decorations, and names of public spaces¹, is the granting of honorary citizenship². As demonstrated by Pierre Bourdieu, all these manifestations can be interpreted as the symbolic embodiment of power and dominance, from which we can draw conclusions about real positions in the political constellation³. Historiography and sociology have already significantly elaborated on these mechanisms in certain areas and applied innovative methodological approaches using historical anthropology, cultural studies, gender studies, etc. Yet it is clear that for some expressions of honour there is still considerable scope for deepening our knowledge⁴. A more comprehensive analysis of honorary citizenship is also undoubtedly one part of this: the motivation to celebrate and give specific people and personalities a presence in public space appears here in first place in the same way as in other cases, but upon closer examination this is intersected by a more varied list of motives whose influence cannot be marginalised and which are generated by specific contexts.

Citizenship, one of the pillars of the modern state and society, is generally defined as the legal union of an individual to the state based primarily on equality before the law⁵. The path to what is now a generally-understandable concept began in an urban environment that brought liberalising elements to the feudal system⁶. The term *Bürgertum* itself appeared in the 16th century, if not before, as a synonym for the rights of burghership. With the gradual reduction of urban autonomy and the flattening of the rights of burghership, and as a result of the adoption of the principles of Roman law, the term *Bürgertum* began to refer to a social strata of subjects of the state who did not belong to either the nobility or the rural popu-

¹ Jaworski – Stachel, *Die Besetzung des öffentlichen Raumes*, passim.

² At a general level cf. especially Ludgera, *Zur Logik der Ehre*. passim. The author examined various anthropological and sociological theories devoted to honours.

³ Bourdieu, *Social Space and Symbolic Power*, pp. 14-25.

⁴ Spona, *Städtische Ehrungen zwischen Repräsentation und Partizipation*, passim, attempted to examine honorific activities during the narrow era of National Socialism using the example of Hannover.

⁵ Howard, *The Politics of Citizenship in Europe*; Heater, *A Brief History of Citizenship*; Schäfer, *Geschichte des Bürgertums. Eine Einführung*.

⁶ Bader – Dilcher, *Deutsche Rechtsgeschichte*. p. 354.

lation⁷. Paradoxically, a concept definitively established in this dimension by the Great French Revolution⁸ was inspired by an institute that grew out of the division of the estates of society, the most undeniably democratic therein⁹. In short, the burghership came closest to the ideas that the revolution demanded. Therefore, it is not surprising that the burghership or the urban environment in general took on a central influence in reflections on the driving forces of modernisation in the 19th century and the process of the birth of civil society¹⁰.

Although historians sensitively distinguish between the “old“ burghership from the pre-industrial period of the *Ancien Régime* defined by law and the “new“ burghership, representing a socio-cultural group of the urban population actively receiving elements of modernisation¹¹, the interdependence cannot be denied. The permeation of a legal institution of medieval origin with a product of natural law offers up a number of interpretative levels. It can be assumed that maintaining the remnants of the society of the estates within the environment of civil society was designed to ensure the non-conflictual reception of innovative models. In the urban environment, where the two particular worlds were closest to each other, it was considerably easier than in the countryside. That is why, in the Habsburg monarchy, two such remnants – the rights of burghership and honorary burghership – persisted until the 20th century. While the first gradually disappeared, the second gradually transformed into today’s generally-accepted and respected honorary citizenship¹². This institute is particularly typical of Central Europe, while in Anglophone countries the institute of honorary citizens in the sense of nationality is common, and granted by the highest state bodies (*honorary citizenship* in the USA, *honorary British nationality* in the UK). The granting of honorary citizenship by municipalities in individual countries is mostly regulated by laws defining the powers of municipal self-government. The exceptions are Italy (*cittadino onorario*) and France (*bourgeois/citoyen honoraire*), where the granting of honorary citizenship is not subject to any statutory regulation and the municipalities regulate it themselves. However, emphasis is placed on the consent of the person or heirs concerned and the bestowal of this public honour only on people who have distinguished themselves by services to the state or their city¹³. Elsewhere too it is generally declared that the award does not entail any special rights

⁷ Köbler, *Bürger*, p. 1006.

⁸ Gauchet, *Die Erklärung der Menschenrechte*, passim; Riedel, *Bürger, Staatsbürger, Bürgertum*, pp. 672-725.

⁹ Köbler, *Bürger*; pp. 1005-1048.

¹⁰ Re reflections on modernisation in detail Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, passim; Degele, Christian Dries, *Modernisierungstheorie*, passim.

¹¹ Gall (ed.) *Vom alten zum neuen Bürgertum*, passim; Gall (ed.) *Stadt und Bürgertum im Jahrhundert*, passim; Kocka, *Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert*, pp. 11-76.; Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit im Wandel*, pp. 61-68; Hettling, *Politische Bürgerlichkeit*, p. 1999.

¹² Hertz, *Das Ehrenbürgerrecht und die Ehrenbürger der vier freien Städte Deutschlands*; Fleischmann, *Die Ehrenbürger Berlins*; Müller, *Vom Ehrenbürgerrecht der Freien Hansestadt Bremen*; Krause – Schröder, *„Einem gar wohlgefälligen Bürgersmann zur Ehr...“*; Günther, *Ehrenbürger der Stadt Weimar*.

¹³ <https://questions.assemblee-nationale.fr/q13/13-50082QE.htm> (searched 8th Februar 2023).

and obligations. In Germany, honorary citizenship is incorporated into the municipal establishments of individual federal states¹⁴. Representatively, this is reflected, for example, in the Bavarian Municipal Act of 22 August 1998: “*Die Gemeinden können Persönlichkeiten, die sich um sie besonders verdient gemacht haben, zu Ehrenbürgern ernennen*”. Similarly, laws on municipalities regulate the granting of honorary citizenship in the Austrian provinces. In Section 16 of the Act of 14 December 1990, Upper Austria states that “*Insbesondere kann der Gemeinderat Personen, die sich im Sinne des Abs. 1 besonders verdient gemacht haben, zu Ehrenbürgern ernennen. Ein solcher Beschluss ist mit Dreiviertelmehrheit zu fassen und bedarf dann, wenn eine Person, die österreichische Staatsbürgerschaft nicht besitzt, zum Ehrenbürger ernannt werden soll, der Genehmigung der Landesregierung.*”

The framework consensus in defining the institute of honorary citizenship in Central European legislation proves that the paths to its profiling often developed in similar ways. The ambition of the submitted paper is to monitor this genesis in the Austrian Empire (Austria-Hungary) and Cisleithania¹⁵. Its multi-ethnic character has significant interpretative potential for the monitoring of honorary citizenship, as will be shown. Central European historiography was aware of this, but usually limited itself to brief statements without the need for a comprehensive treatment of the topic. Fundamental and as yet unsurpassed work on municipal self-government in Austro-Hungary did not pay closer attention to the issue of honorary citizens¹⁶, but several interesting observations did appear in the study of Slovenian historian Vasily Melik on the electoral culture of Slovenian-speaking inhabitants of Cisleithania¹⁷, or in the summary study of Austrian researcher Peter Urbanitsch¹⁸. Special output on honorary citizenship focuses exclusively on a clear list of honorary burghers/citizens in the given locality¹⁹.

Period until 1849

According to German historian of social history Jürgen Kocka, in 1800, in the German-speaking environment, a burgher was still fully seen in the medieval sense as being exclusively a member of the third estate who was entitled to independently run crafts and trade, participate in municipal self-government and the municipal care system. In fact, burghers were in the numerical minority in the cities of the early modern era²⁰. Pertaining to the burghership was based on the rights of burghership acquired

¹⁴ The issue for the German environment in its current form was summarised by Sundermann, *Das Ehrenbürger – Betrachtungen zur höchsten gemeindlichen Auszeichnung*, pp. 271-276.

¹⁵ Bruckmüller – Stekl, *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich*, pp. 166-198.

¹⁶ Klabouch, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich*, passim.

¹⁷ Melik, *Wahlen im alten Österreich*, pp. 124-127.

¹⁸ Urbanitsch, *Die Gemeindevertretungen in Cisleithanien*, pp. 2213-2214.

¹⁹ From the area under consideration by selection cf. Gassner, *Die Ehrenbürger der Landeshauptstadt Salzburg*; Richter, *Die Ehrenbürger der Stadt Waidhofen an der Ybbs*; Jäger-Sunstenau, *Die Ehrenbürger und Bürger ehrenhalber der Stadt Wien*; Gorzalkowski, *Obywatelstwo honorowe miasta Krakowa i jego obywateli honorowi*.

²⁰ Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit im Wandel*, p. 62.

either by birth or by award on the basis of predetermined conditions, which differed in the details in individual cities, but usually depended on being of impeccable origin, the acquisition of real estate in the cadastre of the city, being of a specific religion, and payment of the relevant fee²¹. By the 16th century, however, those conditions were forgiven in exceptional cases for such individuals to whom the municipality wanted to pay tribute and express its respect²². Burghers of this type were referred to as honorary (*cives pactitii*) and enjoyed only the rights associated with the rights of burghership, rather than the obligations. In exceptional cases, this right was also granted by the monarch or other provincial representative²³, but as a rule, burghership without financial charge was awarded by municipal self-governments to non-burgers associated with the city in a way other than by legal ties (professional, cultural, etc.)²⁴. However, it was still primarily about awarding the rights of burghership. From the last quarter of the 18th century onwards, undeniably under the influence of the onset of the Enlightenment and the French Revolution, cases of honorary burghership began to appear more often and, within the honorific dimension, without unambiguous legal content (Saarbrücken 1790, Frankfurt am Main 1793, Bremen 1795, Vienna 1797, Graz 1798, Hamburg 1813, Prague 1817, Linz 1823, Innsbruck 1826, Salzburg 1829)²⁵. Conferral of the status of honorary burghership was not tied in any way to the size of the locality, as evidenced by numerous cases²⁶. In tsarist Russia, honorary burghers even began constituting one of the six classes of the urban population from 1832, with a total representation of up to 0.75% of the whole population²⁷.

Honorary burghership under the Provisional Municipal Law (1849-1862)

Although one of the most important achievements in the Austrian Empire in the revolutionary years 1848-1849 was the abolition of the order of the estates in society and the abolition of serfdom, there was no reason to abolish some of its attributes, primarily aristocratic titles and the rights of burghership. In March

²¹ In more detail Isenmann, *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550*, pp. 133-163; Bader – Dilcher, *Deutsche Rechtsgeschichte*, pp. 447-456; Rosseaux, *Städte in der Frühen Neuzeit*, pp. 54-56. Within the context of migration also De Vries, *European urbanisation 1500-1800*, passim. From special works cf. Rigele, *Wiener Bürgerrechtsverleihungen in der Neuzeit; Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich. Neue Folge 21, 2016, Themenheft "Bürgerbücher"*; Scheutz, *Bürger und Bürgerrecht*, pp. 123-148; Prokosch, *Das ältere Bürgerbuch der Stadt Linz*.

²² Maurer, *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland 2*, pp. 250-251.

²³ In 1555, Emperor Charles V awarded Francesco Sorio of Catalonia the freedom to settle in any imperial city without having to bear the associated burdens. Jäger-Sunstenau, *Die Ehrenbürger und Bürger ehrenhalber der Stadt Wien*, p. 5.

²⁴ Spielmann, *Ehrenbürger und Ehrungen in Geschichte und Gegenwart 1*, p. XL.

²⁵ The names of the laureates of the honorary burghership in individual cities of the German-speaking area were collected by Spielmann, *Ehrenbürger und Ehrungen in Geschichte und Gegenwart 1*.

²⁶ For example, the provincial Bohemian city of Pilsen granted the first honorary citizenship at the end of the 18th century, more than 20 years earlier than the capital Prague.

²⁷ This status fell to graduates of universities, art academies, traders, and factory owners. In reality, however, it was about notables. *Meyers Großes Konversations-Lexikon 5*, p. 412.

1849, the general requirement to introduce constitutionality in the monarchy was reduced to the imposed Stadion Constitution, of which only the part devoted to the introduction of self-government actually came into force²⁸. This was the *Stadion Provisional Municipal Law* of 17 March 1849 No. 170/1849 RGBI²⁹, which provided for the establishment of municipal, district, and regional self-government in the non-Hungarian part of the Austrian Empire³⁰. However, only the former, also the most precisely defined both in terms of its nature of political community³¹ and the persons associated with it, was ever brought to life. They were divided in Section 7 into *members* (*Gemeindemitglieder*), who had to be *Reich citizens* (*Reichsbürger*) without exception, and *foreigners* (*Fremde*). Members were further divided into *members of the municipality* (*Gemeindeangehörige*) and *community citizens* (*Gemeindebürger*). Of these terms, only the *Reich citizen*, already defined in the *General Civil Code* of 1811, was fully established under the given situation. A citizen (*Staatsbürger*) defined himself as a resident of the state enjoying full civil rights (*bürgerliches Recht*), which he acquired at the moment of birth. Civil law was understood as being a set of laws that determined the private rights and obligations of the inhabitants of the state as a whole. All citizens were equal before the law³². The *Provisional Municipal Law* had to define other terms precisely: full municipal members meant community citizens, i.e. those who paid direct taxes on real estate or a trade in the municipality (which they personally undertook in that place), or who were accepted by the municipality – understood to be the municipal assembly (Section 8, 9). The law did not say this *verbis expressis*, but in its provision on succession (Section 10) it was clearly stated that the status of community citizen was inherited together with real estate; so in other words, every existing burgher³³ became a community citizen in the cities. Fewer rights than community citizens were enjoyed by members of the municipality who were simply born in the municipality or were admitted as members only in a resolution of the municipality (Section 10–16) – in other words, they had right of residence (*Heimatrecht*)³⁴ here.

²⁸ Laštovka, *Počátky samosprávy v zemích českých*, pp. 155–165.

²⁹ No. 170/1849 of the *Reichsgesetzblatt* (hereinafter “RGBI”). Several implementing regulations were issued in relation to the municipal law – Decree of the Ministry of the Interior of 2 April 1849 (No. 86/1849 z.z.), Decree of the Ministry of the Interior of 12 February 1850 (No. 51/1850), Regulation of the Ministry of the Interior of 7 March 1850 (No. 116/1850 RGBI.), and Decree of the Ministry of the Interior of 8 April 1850 on election to municipal bodies No. 7050.

³⁰ It did not apply only in Galicia, where the former landed establishment ran the whole agenda until 1856, including jurisdiction, on account of a delay in the introduction of governmental administration.

³¹ Re. aspects of formulating the concept of the political community in more detail Schenach, *Das Provisorische Gemeindegesetz 1849 und das Reichsgemeindegesetz 1862 als Zäsur?*, *passim*.

³² Cf. also Swieczny, *Das Heimatrecht*, pp. 53–66. Cf. for older development Hoffmann, *Bürgerrechte im Codex Theresianus*, *passim*.

³³ This is also the conclusion drawn by Pelc, *Propůjčování měšťanského práva v Opavě po roce 1848*, p. 246.

³⁴ By contrast, the award of the right of community citizenship (*Bürgerrecht*) did not imply the concurrent award of the right of residence (Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. IX. Jahrgang 1885*. Wien: 1885, pp. 221–222, n. 2496). In the case of the

The Municipal Act was thus a direct and targeted continuation of the pre-March burghership, primarily to ensure the non-revolutionary and peaceful transition of the corporatist community to associative society, whilst preserving earlier gains. Not in its estate dimension, but in its exclusivity, bringing certain benefits³⁵ that the particular municipality defined independently. This was also the reason why the *honorary burghers* (*Ehrenbürger*) were mentioned only once in the Stadion Constitution, in connection with elections to the municipal assembly, when they were granted the right to be included in the first electoral class, meaning among those taxpayers paying the highest direct taxes (Section 39)³⁶: this clearly indicated that there was no need to define it, considering the concept to be fully established. At the same time, it linked it to the rights of burghership because it explicitly referred to Section 8(b), which referred to community citizens and their acceptance by municipalities.

The generally-formulated paragraphs of the *Provisional Municipal Law* of March 1849 were not an exhaustive basis for the holding of the first municipal elections and were further elaborated by other rules in the spring of the following year. The decree of the Ministry of the Interior of 8 April 1850³⁷, which summarised the basic guidelines for municipal elections, did not bring much more. It specified community citizens (*Gemeindebürger*) as owners of property in the municipality, or an individual bound by the performance of his trade to permanent residence in the municipality. He also had to be a citizen of the Reich³⁸. The electoral list then determined the order – first honorary burghers (*Ehrenbürger*), then members of the municipality (*Gemeindeangehörige*) and community citizens (*Gemeindebürger*)³⁹. Only municipal regulations issued within a short space of time for 15 cities went into greater detail⁴⁰. First of all – on 20 March 1850 – it was accepted for Lower Austria Vienna through Act No. 21/1850 of the Provincial Code (hereinafter referred to as the Act). *Fremde* and *Gemeindeglieder* were differentiated here, in

municipal law of the city of Brno, *Zákonník zemský a Věstník vládní pro korunní zem moravskou*. Brno: 1850, p. 195. Of course, community citizens also had Heimatrecht in the municipality.

³⁵ On this Mittmannsgruber, *Bürger der Stadt Linz*, passim; Pelc, *Propůjčování měšťanského práva*, passim.

³⁶ “Honorary burghers and municipal members who can vote are to be included in the electoral class in which the community citizens, the highest tax-paying ones, are located. Die Ehrenbürger und die wahlberechtigten Angehörigen sind in den Wahlkörper der Höchstbesteuerten einzureihen.”

³⁷ Printed, for example, in: *Zákonník zemský a Věstník vládní pro korunní zem moravskou* (Brno, 1850), 107-128; *Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen und Erläuterungen, dann den Instructionen über die Verwaltung des Gemeinde-Vermögens, die Besorgung der Gemeindegeschäfte und die Vornahme der Wahlen des Gemeindevorstandes* (Wien, 1861), 95-114.

³⁸ *Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen*, 94. This was already stipulated in Regulation of the Ministry of the Interior No. 116/1850 RGBl. of 7 March 1850.

³⁹ *Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen*, 96-97.

⁴⁰ Prague, Liberec, Trieste, Brno, Olomouc, Vienna, Bolzano, Innsbruck, Trento, Salzburg, Linz, Steyr, Ljubljana, Klagenfurt, Opava, Graz. Cf. Klabouch, 1968, p. 41. See also *Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen*, 124; Anton Pace, *Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst* 2 (Wien, 1896), 1075-1076.

line with the Stadion Constitution, and further divided into *Gemeindeangehörige* and *Gemeindebürger*. Subsequently, in Section 18, the Viennese Law granted the municipality the right to award honorary burghership (*Ehrenbürgerrecht*)⁴¹ to outstanding men who contributed to the state or city, regardless of their *place* of residence. The national or Slavic terminology in the municipal laws of cities in the Czech lands or Carniola brought certain ambiguities to the legislation, because *Bürger* translated as *citizen* as well as *burgher* and *community citizen*. While no law in any way made the possibility of removing the status of honorary burghership problematic, the affiliation of honorary burghers to an electoral class was dealt with differently. While the *Provisional Municipal Law* provided for honorary burghers and municipal members to join the same electoral class as the highest payers (Section 39) and the Decree of the Ministry of the Interior of 8 April 1850 was worded in the same spirit, there were differences in the case of statutory cities. The Prague municipal law did not explicitly state where it would include honorary burghers within an electoral class – however, because the relevant paragraphs (Section 43) allocated to the first electoral class only taxpayers paying 100 gulden or more, it allocated to the second electoral class notables and taxpayers paying 20-99 gulden, and to the third all others; honorary citizens and burghers were automatically included in the third. In the case of Vienna (Section 34), Olomouc (Section 39), Salzburg (Section 33), Linz (Section 33), Graz (Section 39), Klagenfurt (Section 32), Ljubljana (Section 33), and Trieste (Section 39), the membership of honorary burghers was not expressly determined for a particular electoral class. By contrast, the Liberec municipal law explicitly included honorary burghers in the first (Section 38), as did Opava (Section 35), Steyr (Section 33), Innsbruck (Section 41), and Bolzano (Section 40). The statutes for the city of Trento did not even establish an honorary burghership. Individual cases of bestowment of the title of *Ehrenbürger* also appeared in rural municipalities after 1850⁴².

Honorary burghership in neoabsolutist and constitutional legislation (1851-1918)

The Austrian legal order took a step towards neoabsolutism⁴³ in a cabinet letter of 31 December 1851. As a result, new principles of public administration were formulated with far-reaching impact on the factual validity of the Stadion *Provisional Municipal Law*. These were supplemented immediately afterwards by other regulations in the course of 1852 (inter alia, public meetings of municipal assemblies were abolished)⁴⁴, but at the same time work began in parallel on a

⁴¹ *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns. Jahrgang 1850* (Wien, 1850). 101.

⁴² Thus the Tyrolean municipality of Gries conferred honorary burghership in 1851 (*Innsbrucker Zeitung* 1851, no. 256, 7. 11., p. 1050).

⁴³ Brandt, *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848-1860* 1-2, passim.

⁴⁴ Klabouch, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918*, p. 46-48.

new municipal law. In 1852, a committee began working under the leadership of the President of the Reichsrat Karl Friedrich von Kübeck, in cooperation with the Ministry of the Interior. The leitmotif of the planned standard was to separate large estates from the municipal union. After several years of work, the final version of the Act was published in the Reich Collection of Laws⁴⁵ on 24 April 1859 under No. 58.

The neoabsolutist municipal law differed significantly from Act No. 170/1849 RGBL. The timing of the new Municipal Act, not long before the military debacle of the Austrian Empire in Italy and the resignation of Interior Minister Alexander Bach (21 August 1859), essentially meant that the rule would remain a proclamation and never come into force. With the minister's departure, it became clear that municipal government would take different paths⁴⁶. Under the notion of the October Diploma, and excepting Galicia, Bucovina, and Dalmatia, municipal elections were held in the non-Hungarian part of the Empire in the spring of 1861 under the *Provisional Municipal Law* of 1849. The Reich Council immediately began working on a municipal act in June, the emperor sanctioning it on 5 March 1862 under No. 18/1862 RGBL. Its 26 articles were conceived as general provisions⁴⁷, of which the most important to the issue we are considering was the statement that every person without the right of residence was perceived as being a foreigner. The government then prepared a draft provincial municipal law and electoral code⁴⁸, which were then discussed by all 16 newly-established provincial assemblies. As a result, the provincial municipal laws adopted between July 1863 and August 1866 retained considerable similarity⁴⁹, although differing on such a fundamental matter as the division of persons in relation to the municipality. In Section 6, the bill proposed the introduction of the terms *Auswärtige* and *Gemeindemitglieder*, which it divided into persons designated as *Gemeindeangehörige*, with residential membership of the municipality, and persons without it, but owning real estate in the municipality or carrying out a trade there

⁴⁵ *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1859* (Wien 1859), 99-168.

⁴⁶ Klabouch, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918*, p. 53.

⁴⁷ Re. the importance cf. Brockhausen, *Die österreichische Gemeindeordnung*, pp. 2-37; Klabouch, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918*, pp. 63-68; Vasold, *Das Reichsgemeindegesetz 1862 – Entstehung, Bedeutung und Inhalte*, passim. See also *Das Gemeindegesetz vom 5. März 1862, sammt den Gemeindeordnungen für alle Kronländer und den Statuten für einzelne Orte. Das Heimatgesetz vom 3. Dezember 1863 sammt den Vorschriften über Abschaffung, Abschiebung, Einwanderung, Auswanderung und die Verhehlung mit Ausländern. (Sechste, ergänzte und vermehrte Auflage)*. Wien 1878.

⁴⁸ Its text is printed, for example, in: *Landtagsblatt über die Sitzungen, des mit A. H. Patente vom [...] einberufenen mährischen Landtages*. Brünn: 1863.

⁴⁹ A complete overview, including full texts and a thorough comparison, was provided by Mayrhofer, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsame Gesetze und Verordnungen* 2. Wien: 1896, pp. 439-455. See also *Das Gemeindegesetz vom 5. März 1862, sammt den Gemeindeordnungen für alle Kronländer und den Statuten für einzelne Orte. Das Heimatgesetz vom 3. Dezember 1863 sammt den Vorschriften über Abschaffung, Abschiebung, Einwanderung, Auswanderung und die Verhehlung mit Ausländern. (Sechste, ergänzte und vermehrte Auflage)*. Wien: 1878.

(although it did not establish a term with which to identify them). Paradoxically, this was a departure from the Reich Act, which directly exempted people without the right of residence from membership of the municipality. Subsequently, in Section 8, it defined the right to grant the rights of burghership in towns and cities (i.e., in those places in which it had been the custom) for a sum not exceeding 20 gulden. This was a significant shift on the Act of 1849: until that time, burghers had been one of the two categories of persons having a legal bond to the municipality, but now their importance had weakened significantly and they stood completely aside⁵⁰. At the same time, the bill granted municipalities awarding the status of burgher the right to confer the status of honorary burghership on Austrian citizens. This brought its holders the same rights as the other Gemeindemitglieder, but no obligations (Section 9), which, according to legal interpretation, meant that no burdens arose from honorary citizenship/burgership. In other words, **the award of the status of honorary burghership remained limited in the bill only to municipalities awarding the status of burgher, i.e. cities and towns.**

Individual provincial laws had already been creative in how they divided people in relation to the municipality: the bill was respected - unchanged - in Dalmatia, Istria, Gorice and Gradiska, Salzburg and Tyrol, other countries adopting the designation of *Gemeindegenossen* from the 1859 Act for those *Gemeindemitglieder* who did not have the right of residence in the municipality. Burghership status – only ever for *Gemeindeangehörige*, of course – was accepted by all countries except Istria, Dalmatia, Gorizia and Gradisca. Vorarlberg even subordinated *Gemeindebürger* to the term *Gemeindemitglieder*. The issue of the status of honorary burghership was closely linked to this. The general consensus was that it would be conferred only on Austrian citizens on merit. However, a different approach⁵¹ prevailed when it came to the details: Carinthia declared that the status of honorary burghership would be granted in cities and that of honorary citizenship in rural municipalities⁵². It was formulated in the same way by Carniola⁵³, Styria⁵⁴, Salzburg⁵⁵, and Tyrol⁵⁶.

⁵⁰ Pražák, *Rakouské právo ústavní*, p. 164.

⁵¹ Mayrhofer, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsathie vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsame Gesetze und Verordnungen* 2, 476-478.

⁵² "Österreichische Staatsbürger, welche sich besonders verdient gemacht haben, können von Stadt- und Marktgemeinden zu Ehrenbürgern, von Landgemeinden zu Ehrenmitgliedern ernannt werden" (§ 8).

⁵³ "Die Stadt- und Marktgemeinden können österreichischen Staatsbürgern das Ehrenbürgerrecht verleihen, andere Ortsgemeinden können sie zu Ehrenmitgliedern ernennen." (§ 8).

⁵⁴ "Die Stadt- und Marktgemeinden können österreichischen Staatsbürgern, welche sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen. Ebenso können Landgemeinden besonders verdienstvolle österreichische Staatsbürger zu Ehrenmitgliedern ernennen." (§ 7).

⁵⁵ "Österreichische Staatsbürger, welche sich besonders verdient gemacht haben, können von Stadt- und Marktgemeinden zu Ehrenbürgern und von anderen Gemeinden zu Ehrenmitgliedern ernannt werden." (§ 9).

⁵⁶ "Diese Gemeinden [Städte und Märkte] können österreichischen Staatsbürgern, welche sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen. Auch anderen Gemeinden steht es frei, solche österreichische Staatsbürger zu Ehrenmitgliedern zu ernennen." (§ 9).

The same approach was applied in Bohemia, but formulated differently – each municipality was granted the right to name honorary burghers and honorary citizens⁵⁷. Silesia⁵⁸, Bucovina⁵⁹, and Galicia⁶⁰ only permitted conferral of the status of honorary burghership in cities (Section 8). Gorice, Gradiška, and Istria named only honorary citizens⁶¹, Moravia, although it did not abolish the rights of burghership, granted all municipalities the status of honorary burghership⁶², this appearing in the same way in the municipal laws of Vorarlberg⁶³, Upper⁶⁴ and Lower Austria⁶⁵. Dalmatia did not introduce the term honorary burgher (or burgher) at all.

Conferral of the status of honorary burghership/citizenship was only concretised in the Bohemian municipal law, when it was subject to a secret ballot and the agreement of two-thirds of the members of the municipal committee (Section 9). Greater differences (as a result of inconsistent terminology) in persons in relation to the municipality prevailed in defining the rights of honorary burghers/citizens – in Carinthia, Bucovina, Gorica and Gradiška, Istria, Silesia, Moravia, Tyrol and Vorarlberg they had all rights as *Gemeindeglieder* (as proposed by the government bill). In Carniola and Salzburg, Galicia and Bohemia, the rights of *Gemeindegenossen*, in Upper and Lower Austria and Styria *Gemeindeangehörige*⁶⁶. As in the government bill, only rights were conferred, never obligations. Without exception, all lands accepted the government's proposal that honorary burghers/citizens should be part of the first electoral class⁶⁷ during municipal elections. Only the Moravian

⁵⁷ *“Jeder Gemeinde steht es frei, verdiente Männer, welche österreichische Staatsbürger sind, zu Ehrenbürgern oder Ehrenmitgliedern zu ernennen. Zu einer solchen Ernennung ist die Zustimmung von zwei Dritteln sämtlicher Ausschussmitglieder erforderlich, und sie darf nur durch geheime Abstimmung erfolgen.”* (§ 9).

⁵⁸ *“Diese Gemeinden [Städte und Märkte] können österreichischen Staatsbürgern, welche sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 8).

⁵⁹ *“Die Städte können österreichischen Staatsbürgern, welche sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 8).

⁶⁰ *“Stadtgemeinden können Personen, welche österreichische Staatsbürger sind, in Anerkennung öffentlicher Verdienste das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 8).

⁶¹ *“Jede Gemeinde kann österreichische Staatsbürger, welche sich besonders verdient gemacht haben, in ihren Verband als Ehrenmitglieder aufnehmen.”* (§ 9 Gorice a Gradiška, § 8 Istrie).

⁶² *“Die Gemeinden können österreichischen Staatsbürgern, welche sich um das Reich, das Land oder die Gemeinde besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 9).

⁶³ *“Die Gemeinden können österreichischen Staatsbürgern, die sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 8).

⁶⁴ *“Die Gemeinden können österreichischen Staatsbürgern, welche sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 10).

⁶⁵ *“Die Gemeinden können österreichischen Staatsbürgern, welche um den Staat oder die Gemeinde sich besonders verdient gemacht haben, das Ehrenbürgerrecht verleihen.”* (§ 8).

⁶⁶ Mayrhofer, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsame Gesetze und Verordnungen* 2, 479–481.

⁶⁷ Mayrhofer, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsame Gesetze und Verordnungen* 2, 763–766.

code of election to municipalities (Section 14) stipulated that when the number of honorary voters was the same or higher than the number of tax voters in the first electoral class, the relevant portion had to be transferred to the second electorate. The classification of honorary voters was always determined by the size of pay, a drawing of lots deciding on the reassignment for voters without this criterion⁶⁸.

A series of 16 municipal laws for the non-Hungarian countries of the Austrian Empire (Austria-Hungary from 1867) introduced an inconsistent approach to the practice of appointing honorary burghers/citizens. **Six lands declared their will to appoint honorary burghers in cities and towns, but also honorary citizens in communities of a “non-municipal” nature (it was therefore not possible for the municipal committee of the city or town to appoint an honorary citizen). On the contrary, three lands stuck to the original qualification of awarding the status of honorary burghership only in cities. Another five lands uniformly awarded either the title of honorary citizen or of honorary burgher, regardless of the urban or rural character of the municipality.**

New municipal statutes were issued in response to new the municipal laws, individualising the fundamental provincial legislative framework for their own districts⁶⁹. The statute was newly awarded to 21 cities by the end of the 1860s⁷⁰, with another 10 following⁷¹. The uniformity of the entire two-tier system of provin-

⁶⁸ Pražák, *Rakouské právo ústavní. Část první: ústava obecní*, 272-274. All municipal laws then included the principle that the number of voters in the first electoral class must be at least twice as many as the number of committees and substitutes it elected. (Bucovina § 15, Bohemia § 16, Dalmatia § 14, Lower Austria § 20, Gorizia and Gradisca § 15, Galicia § 14, Upper Austria § 15, Istria § 15, Carinthia § 15, Carniola § 15, Salzburg § 15, Silesia § 15, Styria § 14, Tyrol § 15, Vorarlberg § 15).

⁶⁹ Re. statutory cities in detail Franz von Juraschek, “Die österreichischen Städteordnungen”, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 2 (1878): 97-140; Ernst Mischler, Josef Ulbrich (Hg.), *Oesterreichisches Staatswörterbuch*. Zweiter Band, zweite Hälfte (Wien, 1897), 1125-1135; Friedrich Hofmann, *Die Geschäftsordnungen der deutschen Statutargemeinden Oesterreichs. Eine Studie zum österreichischen Gemeinderechte* (Wien, 1907).

⁷⁰ **Jihlava** 1864 (Act No. 52/1864 z.z. of Moravia), **Chernivtsi** 1864 (Act No. 3/1864 z.z. of Bucovina), **Olomouc** 1866 (Act No. 6/1866 z.z. of Moravia), **Opava** 1866 (Act No. 10/1866 z.z. of Silesia), **Krakow** 1866 (Act No. 7/1866 z.z. of Galicia), **Wiener Neustadt** (Act No. 17/1866 z.z. of Lower Austria), **Maribor** 1866 (Act No. 8/1866 z.z. of Carniola), **Znojmo** 1867 (Act No. 5/1867 z.z. of Moravia), **Linz** 1867 (Act No. 7/1867 z.z. of Upper Austria), **Uherské Hradiště** 1867 (Act No. 18/1867 z.z. of Moravian), **Steyr** 1867 (Act No. 8/1867 z.z. of Upper Austria), **Celje** 1867 (Act No. 7/1867 z.z. of Styria), **Rovinj** 1869 (Act No. 4/1870 z.z. of Primorska), **Roveredo** 1869 (Act No. 1/1870 z.z. of Tyrol), **Waidhofen** 1869 (Act No. 24/1869 z.z. of Lower Austria), **Graz** 1869 (Act No. 47/1869 z.z. of Styria), **Salzburg** 1869 (Act No. 41/1869 z.z. of Salzburg), **Kroměříž** 1870 (Act No. 25/1870 z.z. of Moravia), **Frýdek** 1870 (Act No. 4/1870 z.z. of Silesia), **Bielsko** 1870 (Act No. 3P1870 z.z. of Silesia), **Lviv** 1870 (Act No. 79/1870 z.z. of Galicia).

⁷¹ **Maribor** 1871 (Act No. 2/1871 z.z. of Styria), **Innsbruck** 1874 (Act No. 28/1874 z.z. of Tyrol), **Bolzano** 1882 (Act No. 23/1882 z.z. of Tyrol), **Pettau** 1887 (Act No. 45/1887 z.z. of Styria), **Ljubljana** 1887 (Act No. 22/1887 z.z. of Carniola), **Trento** 1888 (Act No. 1/1889 z.z. of Tyrol), **Liberec** 1889 (Act No. 43/1889 z.z. of Bohemia), **Vienna** 1890 (Act No. 44/1890 z.z. of Lower Austria), **Klagenfurt** 1895 (Act No. 15/1895 z.z. of Carinthia), **Krakow** (Act No. 108/1901 z.z. of Galicia), **Brno** 1905 (Act No. 56/1905 z.z. of Moravia).

cial municipal laws and statutes for selected cities was disrupted only by Galicia: Provincial Act No. 24 of 13 March 1889, in actual fact municipal laws for 30 cities (excepting Lviv and Krakow), allowed municipal committees to be elected for six years, with half of them to be renewed after three years. At the same time, it introduced the categories of burghers and honorary burghers, which until then had only existed legislatively in Krakow and Lviv. This was followed on 3 July 1896 by a law for another 131 municipalities of an urban character⁷².

In the new city statutes, retaining the institute of the burghership, and with it the status of honorary burghership, became the entirely dominant approach⁷³. There were few exceptions: although the status of burgher and honorary burgher was introduced in Galicia by the provincial municipal law of 1866, it did not appear in the Krakow statute of the same year and, logically, neither was there any legal support for the status of honorary burgher. This changed with the issue of a new statute in 1901 – the status of burgher remained absent, but Section 5 now featured the status of honorary burgher (*Ehrenbürgerrecht*). The Istrian Rovinj – although a city – did not introduce the status of burgher, and so honorary citizens were called *Ehrenmitglieder* (Section 3). Neither did the Tyrolean Bolzano introduce the status of burgher, in spite of the fact that it paradoxically awarded the status of honorary burghership (*Ehrenbürgerrecht*) (Section 7). This was also the situation in the Silesian Bielsko (*Ehrenbürgerrecht*) (Section 5). By contrast, Trento maintained the status of burgher, but not the honorary burghership (Section 4). Conferral remained within the remit of the municipal council – only in Klagenfurt, Vienna, and Brno (since 1905) did the council decide. The required ratio was also prescribed in certain places: an absolute majority was required in Graz and Maribor; in Bohemia, Liberec introduced a majority of at least two-thirds in accordance with the provincial municipal law, a system also established in Vienna in 1890 with explicit emphasis on the secret ballot (Section 13)⁷⁴. Only Lviv, Bielsko, Frýdek, and Opava moved forward with specific formulations to remove the status of honorary burghership. Brno joined these cities only in 1905 (Section 14). Liberec, in a new law of 1889, precluded honorary burghers from having the chance to vote. As for the rights of an honorary burgher, the condition remained that he would have the same rights as a burgher, but not his obligations⁷⁵. If the status of

⁷² Act No. 51/1896 z.z. of Galicia.

⁷³ Jihlava Section 11, Chernivtsi Section 5, Olomouc Section 12, Wiener Neustadt Section 7, Maribor Section 5, Opava Section 11, Znojmo Section 13, Linz Section 8, Uherské Hradiště Section 13, Steyr Section 9, Celje Section 5, Roveredo Section 6, Waidhofen Section 7, Graz Section 9, Salzburg Section 8, Lviv Section 10. Of the statutes after 1870 Kroměříž Section 13, Maribor Section 9, Innsbruck Section 12, Pettau Section 5, Ljubljana Section 8, Liberec Section 12, Klagenfurt Section 15, 30 Galician towns Section 5, 131 Galician municipalities Section 5.

⁷⁴ Act No. 45/1890 z.z. of Lower Austria. An honorary burgher was chosen here by the city council.

⁷⁵ Opava, Znojmo, Uherské Hradiště, Linz, Steyr, Salzburg, Graz, Kroměříž, Maribor, Innsbruck, Vienna, Klagenfurt, Krakow, and Brno. Roveredo (Section 7) and Frýdek (Section 12) granted honorary burghers the rights of a common citizen (*Gemeindemitglied*), Bielsko a member of the municipality (Section 5), Bolzano a partner of the municipality (Section 7). Rovinj, given that it did not have the institute of burghership, compared an honorary citizen to a member of the municipality (Section 5).

burgher was not introduced, the status of honorary burghership was put on an equal footing with municipal members (Bielsko). It was also regularly stated that the status of burghership could be conferred even if the person in question was in the union of another municipality⁷⁶. All statutes respected the condition that the person named must have Austrian citizenship. Only Salzburg allowed conferral to even stateless persons, but without participation in elections (which remained the domain of the holders of state citizenship only).

The burghership and the honorary burghership as a conflictual field of political interests

The twin-level legislative demarcation implemented by the provincial municipal laws and statutes of cities remained a stable, yet far from immobile or pallid framework for the real lives of the burghership and honorary burghership in the Habsburg monarchy. It was not so much the fluctuation of the concept itself in the Slavic languages (in Czech, *honorary burgher* versus *honorary citizen*)⁷⁷, but the relativisation of legislation under the pressure of practice and, above all, the use of purely honorary institutes to declare political preferences and subsequently implement them.

The first level of relativisation stemmed from the practice of the pre-March era, not anchored in law, which took various forms under the influence of the specific conditions of the given country. Probably the most prominent here was Galicia, where Stadion's *Provisional Municipal Law* never came into force and where, in 1866, they moved directly to the municipal self-government emerging from the February Patent. The second most populous city in the land, Krakow, named a total of seven honorary burghers (*obywatele honorowi*) between 1850 and 1865. The Krakow Statute of 1866 completely ignored the honorary burghership, but despite this, 15 people had been named honorary burghers by 1901, partly according to the regulations approved by the city council in 1871⁷⁸. Similarly, in Dalmatia, the provincial law did not introduce an honorary burghership, although municipal assemblies did announce people of worth⁷⁹.

On the second level, even the seemingly-insurmountable condition of Austrian citizenship could be relativised too, as turned out to be the case in the capital of the monarchy itself in the early 1870s. In May 1872, Vienna City Council expressed the intention to confer honorary burghership on "liberator of the peasants" Hans Kudlich, who had previously been sentenced to death by the Austrian legislative

⁷⁶ Chernivtsi, Opava, Wiener Neustadt, Linz, Steyr, Graz, Waidhofen, Lviv, Bielsko, Maribor, Innsbruck, Bolzano, Ljubljana, Liberec, Vienna, Klagenfurt.

⁷⁷ In the 60s, this was mainly the result of different translations of the German Ehrenbürger, as seen in connection with the mass declaration of political representatives in 1861. In the 80s, it was common for Czech period journals to talk of honorary citizens, even in towns.

⁷⁸ Gordziński, *Obywatelstwo honorowe miasta Krakowa i jego obywatele honorowi*, passim.

⁷⁹ Berthold, *Die Reform der Gemeindeordnung und der Gemeindewahlordnung für Schlesien*, p. 14.

in 1854 for participation in the Vienna Uprising of October 1848. Although he was later pardoned by the emperor, Kudlich's past did not sit comfortably with certain representatives of state administration. Moreover, he had lived in the USA for many years, so there were reasonable doubts as to his Austrian citizenship. Although certain Viennese municipal politicians gathered arguments that people without Austrian citizenship had previously been awarded the status of honorary burghership in Vienna, these were not heard and Kudlich never became an honorary burgher of Vienna.⁸⁰ The case is remarkable for the finding that there were indeed Viennese honorary burghers without state citizenship, because this limitation had indisputable weight in itself. This same problem did not allow the city of Krakow to name pianist and promoter of Polish national emancipation Ignacy Jan Paderewski an honorary burgher in 1910. Meaning that the mayor of Krakow was therefore only able to declare this honour at an entirely notional level⁸¹.

This leads to the third and most serious level, namely the use or direct abuse of the potential of the honorary institutions of burghership and honorary burghership/citizenship in the pursuit of political goals. As a result, both literally became an exemplary battleground of supreme political interests relatively soon. If the granting of the rights of burghership depended primarily on legally-defined conditions, then conferral of the status of honorary burghership and citizenship was considered exclusively from the perspective of the degree of merit, which was necessarily subjective and could be shaped by all manner of interests. The act of constituting municipal self-government in the Austrian Empire was soon followed by the serious question of the right to name burghers and honorary burghers in rural municipalities. However, its real essence was far from being merely a narrow legal issue and lay in the significantly more conflictual dimension of property inequality in the village and the degree of participation in municipal benefits: there was a tendency to consider the right of community citizenship as an expression of legitimacy in the use of municipal property⁸² and a continuation of the institution of a village municipality, before 1848 consisting only of the peasant strata as opposed to underprivileged cottagers and crofters⁸³.

However, by far the greatest controversies in connection with the status of (honorary) burghership/citizenship arose in connection with elections to self-governing assemblies. Individual provincial municipal laws from 1863-1866 and most statutes agreed that burghers in a given municipality were entitled to active and passive suffrage, as they identified them with those *Gemeindemitglieder* who did not have

⁸⁰ *Bericht und Antrag des Referenten der Rechtssection des Wiener Gemeinderathes, a. o. Prof. Dr. B. Lustkandl, über die Verleihung des Ehrenbürgerrechtes von Wien an Herrn Dr. Hanns Kudlich*. Wien: 1872; Jäger-Sunstenau, *Die Ehrenbürger und Bürger ehrenhalber der Stadt Wien*, pp. 11-12.

⁸¹ "Niestety prawa, któremi się rządzymy, tj. statut nasz, nie pozwalają nadać Ci najwyższej godności, jaką miasto nasze rozporządza, tj. obywatelstwa honorowego. Nie mogąc tego uczynić prosimy Cię, abyś przyjął obywatelstwo honorowe wśród naszych serc i obywatelstwa naszego." Gordziałkowski, *Obywatelstwo honorowe miasta Krakowa i jego obywatele honorowi*.

⁸² Šťastný, *O právu sousedském*, pp. 1188-1190.

⁸³ Maur, *Ländliche Gemeingüter in Böhmen*, passim.

Heimatrecht in the municipality (most often referred to as *Gemeindegenossen*)⁸⁴. Their status automatically gave burghers the right to vote in the third electoral class, but depending on the amount of direct taxes paid, personal characteristics, or the size of the admission fee paid, they could rise to the privileged first two electoral classes⁸⁵. As a result, however, using conferral of the status of burghership for political purposes did not have any greater prospects on account of the condition of paying taxes of various sizes⁸⁶ (free conferral appeared sporadically)⁸⁷. Thus, honorary burghers/citizens, who were declared free of charge and, according to the letter of the law, were always included in the first electoral class, were far more promising. Consideration of the degree of merit depended heavily on the municipality, a fact later emphasised by the Administrative Court of Justice in Vienna⁸⁸. As a result, the award of the honour was not necessarily motivated as much by services to the municipality, but could instead “tip the scales” in the sense of the pragmatic need to consolidate political positions,⁸⁹ because naming a sufficient number of honorary burghers/citizens could ensure an outgoing municipal assembly a one-third victory in elections by dominating the first electoral class⁹⁰. This was well expressed at the lowest level of elections to municipal self-government, where at first the conservative and liberal worldviews clashed, and later increasingly nationalism.

However, the position of honorary burghers/citizens in the first electoral class had more considerable potential than simply influencing the result of the municipal elections by increasing the number of voters in the first electoral class – influencing elections to provincial assemblies. These were regulated in individual lands by special laws, all differing in the details. The electoral principle was uniform according to the tax census in four curia, while honorary citizenship was particularly important for the curia of cities and industrial places, less so for the curia of rural municipalities. In the first case, the right to vote in municipal elections was granted by far the most often to voters belonging to the first two electoral classes, which, in addition to their own

⁸⁴ The texts of individual provincial municipal laws are compared by Pace, *Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst* 2, pp. 723-734, 747-748. By contrast, Mischler – Ulbrich, *Oesterreichisches Staatswörterbuch*, p. 712, stated that the Lower Austrian municipal law allowed this only for those who had Heimrecht in the relevant municipality, and in Vienna the Vienna Statute only to honorary burghers living in the municipality.

⁸⁵ In Bohemia, for example, a burgher paying even the slightest direct tax automatically pertained to the second electoral class, or to the third electoral class without tax. Kratochvíle, *Výklad zřízení obecního, řádu volení v obcích a práva domovského*. See also *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns. Jahrgang 1850* (Wien, 1850), pp. 82-83. Nothing of this practice changed, not even with the issuance of Act No. 44/1867 z.z. of Bohemia.

⁸⁶ Pelc, *Propůjčování měšťanského práva*, p. 248, talks about the town's motivation as being precisely the income from taxes, and the burghers' being above-standard security in old-age, protection against poverty, and expression of interest in municipal affairs.

⁸⁷ On the example of Vienna and Opava Pelc, *Propůjčování měšťanského práva*, p. 250.

⁸⁸ Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXI. Jahrgang 1897. II. Theil*. Wien: 1897, pp. 1299-1300, no. 11029. Similarly, Berthold, *Die Reform der Gemeindeordnung*, p. 109.

⁸⁹ Melik, *Wahlen im alten Österreich*, p. 125.

⁹⁰ This was emphasised by Brockhausen, *Die österreichische Gemeindeordnung*, p. 65.

taxpayers having paid the appropriate amount of tax, also included voters having the right to vote on the basis of their characteristics – i.e. honorary citizens and voters from the intelligentsia. This list partially varied from country to country⁹¹. In the case of Galicia, Bucovina, and Dalmatia, there were no electoral classes in municipal elections, so the first two-thirds of all taxpayers participated in provincial elections, burghers and honorary burghers included. In the curia of rural municipalities, members of the first two electoral classes (or the first two-thirds) most often acquired the right to vote, but voted indirectly, i.e. only electors from their ranks, who then had the authority to elect a candidate⁹². As far as passive voting rights were concerned, anyone who had active voting rights⁹³ in the given country could be a candidate for the Landtag. If not having them, it was the honorary burghership that was seemingly able to solve the problem without any major effort. The first elections to provincial self-governing assemblies in the spring of 1861 became something of a touchstone. At least two cases were recorded at that time in Carniola alone in which conferral of the status of honorary burghership/citizenship bestowed passive voting rights in the Landtag even on people who had been non-voters to that time⁹⁴. The same spirit continued in the years that followed, but came up against voices of protest. In July 1870, Georg Frauenschuh, a conservative farmer from the municipality of Köstendorf, obtained a mandate in the Salzburg Provincial Assembly. Since he did not actively farm himself and his son had disposal of the estate, he had lost the right to vote on account of being a non-taxpayer. He obtained that right only by receiving honorary citizenship (*Ehrenmitgliedschaft*) at the decision of his home municipality. Subsequently, as a conservative candidate, he won the most votes in the parliamentary elections. Voters from the liberal camp opposed his sitting on the benches. Recourse was considered by the provincial committee, which declared the appointment of an honorary citizen null and void. It justified its decision by way of formal deficiencies in the minutes of the relevant session of the municipal assembly and the absence of any statement of specific services (to the municipality). Under these circumstances, Frauenschuh preferred to resign from the mandate himself. However, some observers were surprised and declared the entire process illegal, as they interpreted the appointment as being a purely municipal competence that the provincial committee could not deliberate, let alone change or even cancel. They allowed it only the power to question the legitimacy of the declaration of honorary citizenship and to submit an opinion in this spirit to the Provincial Assembly, which would decide on admission to the Assembly⁹⁵. Indeed, the level of merit remained the domain of the municipality

⁹¹ **Burghers** only in Galicia and Lower Austria, **honorary burghers** in Galicia, Bucovina, Gorica and Gradiška, Carinthia, Istria, Carniola, Upper Austria, Lower Austria, Moravia, Salzburg, Silesia, Styria, Tyrol, and Vorarlberg. For other groups cf. Mischler, Ulbrich, *Oesterreichisches Staatswörterbuch*, p. 938.

⁹² Mischler – Ulbrich, *Oesterreichisches Staatswörterbuch*, p. 939.

⁹³ On the example of Carniola Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, passim.

⁹⁴ Examples are given by Melik, *Wahlen im alten Österreich*, p. 125.

⁹⁵ *Politische Parteien nach ihren Thaten beurtheilt. (Ein Beispiel für viele als Beitrag zur politischen Rechtssicherheit)*, *Oeffentliche Sicherheit* 2, no. 11, 1870, pp. 321-340. Cf. Haas, *Alltag der Politik*, passim.

and could not be controlled or challenged by any supervisory authorities⁹⁶, which were at most responsible for assessing formal deficiencies⁹⁷.

Although it was not long before the state had enough signs of the politicisation of the institute of honorary burghership/citizenship and was well aware of this through its representatives⁹⁸, it respected the rule on the inclusion of honorary burghers in the first electoral class in a bill on provincial municipal laws. It must have been clear that this would not “simply” be a problem of clashing conservative and liberal political views, but that close links to the most serious battleground of the time – nationalism – and the efforts being made by individual nations in the monarchy to achieve an equal political position – would intensify the problem to almost alarming proportions. Under the expectation of an upcoming Austro-Hungarian settlement, the Bohemian political scene sought to compensate for its historical state law and counted each MP in the Bohemian Provincial Assembly. By contrast, German liberals were interested in retaining a political majority. The legislative adjustment was triggered by a striking case on the occasion of the parliamentary elections of March 1867 for the curia of rural towns and industrial places and a constituency containing, in addition to the German-speaking Lanškroun, the Czech-speaking towns of Ústí nad Orlicí and Česká Třebová. As the candidates of the Czech and German camps faced each other, there were attempts to safely secure the result of the election: just four days before the opening of the polling station, the municipal committee of Česká Třebová and the committee in Ústí nad Orlicí newly appointed 16 and 28 honorary burghers respectively⁹⁹. Two days later, the municipal committee in Lanškroun went as far as to appoint 66 honorary burghers, mostly veterans of the Prussian-Austrian war, by acclamation. The German candidate subsequently won the election, but these circumstances made it impossible for him to be admitted to the assembly and a new law¹⁰⁰ was prepared that amended Section 15 of the Bohemian Electoral Code, as far as municipalities were concerned, by completely omitting any mention of honorary burghers and citizens¹⁰¹ in order to make it impossible for them to have an active right to vote. However, since the order of elections to municipalities still mentioned

⁹⁶ This was confirmed by the decision of the Ministry of the Interior of 16 June 1875 (*Österreichische Zeitschrift für Verwaltung* 8. no. 29 (1875) and the statements of the administrative court of justice (Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. IX. Jahrgang 1885* (Wien, 1885), pp. 708-710, no. 2801).

⁹⁷ Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. IX. Jahrgang 1885* (Wien, 1885), 708-710, no. 2801); Alter, 1907, pp. 267-269, no. 5043 A; Rudolf Alter (ed.), *Budwinski's Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXII. Jahrgang 1908. Administrativrechtlicher Teil* (Wien, 1908), 9, no. 5627 A; August von Popelka (ed.), *Budwinski's Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXVII. Jahrgang 1913. Administrativrechtlicher Teil* (Wien, 1913), pp. 1176-1177, no. 9852 A.

⁹⁸ Urbanitsch, *Die Gemeindevertretungen in Cisleithanien*.

⁹⁹ *Tagesbote, Národní listy* 7, 1867, no. 82.

¹⁰⁰ Acts No. 44-47/1869 z.z. of Bohemia.

¹⁰¹ Instead of “*Die Ortseelsorger, die Ehrenbürger und Ehrenmitglieder, dann jene Hof-, Staats-, Landes- und öffentlichen Fondsbeamten*”, “*Die Ortsseelsorger, dann jene Hof-, Staats-, Landes- und öffentliche Fondsbeamten*”.

honorary burghers/citizens in several places (Section 1, Section 13), their right to vote did not end completely, and after several complaints, the Administrative Court of Justice in Vienna upheld the right to still place honorary burghers/citizens in the first electoral class¹⁰². Given that Act No. 41/1873 RGBI of 2 April 1873 introduced direct elections to the Reichsrat, they continued to influence the choice with their votes, particularly in the municipal curia.

In Moravia, although the Provincial Assembly there was serious in dealing with the issue of depriving honorary citizens of the active right to vote in municipal assemblies, it did not issue a decisive standard, the highest-level argument remaining the statements of the administrative court of justice¹⁰³. Similarly, events developed in the ethnically-divided Carniola¹⁰⁴ and in particular Tyrol, where Italian-speaking politicians sought to achieve autonomy for the southern districts of the land. These efforts were mainly resisted by clergymen, as representatives of conservative political powers. This power setup was exemplarily reflected in the municipal elections in Brixen in 1874, before which the city's conservative leadership suddenly appointed 11 clergymen honorary burghers¹⁰⁵ to ensure predominance in the first electoral class. The event stirred emotions at the meetings of the Tyrolean Provincial Assembly. At the sitting on 1 May 1875, Italian-speaking liberals proposed dealing with the modification of the Tyrolean municipal law by requiring a three-fourths majority for the declaration of an honorary burgher, in that no more than one could be declared at one meeting of the municipal assembly¹⁰⁶. However, the rule had no chance of passing¹⁰⁷ in light of the conservative clerical majority. The technique of strengthening one's own political positions by appointing honorary citizens did not therefore end in Tyrol; even at the end of the 1870s, the practice of declaring cooperators (i.e. auxiliary clergymen) who did not have the right to vote in municipalities flourished¹⁰⁸.

¹⁰² Judgment of the Administrative Court of Justice in Vienna of 3 November 1883. See Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. VII. Jahrgang 1883*, (Wien, 1884), pp. 486-488, no. 1895; Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXII. Jahrgang 1898. Administrativrechtlicher Theil* (Wien, 1898), p. 1260, no. 12203.

¹⁰³ Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XVII. Jahrgang 1893* (Wien, 1893), pp. 538-539, no. 7267; Adam von Budwinski (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XIX. Jahrgang 1895. I. Theil* (Wien 1895), pp. 523-525, no. 8610.

¹⁰⁴ In 1905, the municipality of Jesenice (German: Aßling) named 14 honorary citizens. See Rudolf Alter (ed.), *Budwinskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXI. Jahrgang 1907. Administrativrechtlicher Teil* (Wien 1907), pp. 267-269, no. 5043 A., 270, no. 5044 A.

¹⁰⁵ Heiss, *Chronik und Stadtgeschichte. Brixen 1800-1882*, p. 372; Tschuden, *Der Kärntner Landtag 1861 bis 1873*, passim.

¹⁰⁶ *Stenographische Berichte des Landtages für die gefürstete Grafschaft Tirol. Der. IV. Landtags-Periode Fünfte Session vom 6. April bis 14. Mai 1875* (Innsbruck, 1875) (meeting of 1 May 1875).

¹⁰⁷ Kolmer, *Parlament und Verfassung in Oesterreich I*, pp. 533-534.

¹⁰⁸ *Klausen, 20. Mai*, *Tiroler Volksblatt* 17, 1878, no. 42 (supplement).

More than thirty years of experience supported views that the privileged right to vote enjoyed by burghers and honorary burghers/citizens – as stated by the Ministry of the Interior in 1914 – was being “*increasingly abused for political ends*”¹⁰⁹. Only in exceptional cases did amendments to municipal laws at provincial and statutory level accommodate these opinions. The Provincial Assembly in Carniola initiated a debate on this matter in January 1909¹¹⁰, also working with complaints handled by the administrative court of justice¹¹¹. The following year, the new municipal law for Carniola precluded honorary burghers and citizens from participating in elections by deleting them from Section 1 of the municipal electoral code¹¹², likewise the statutes of the city of Ljubljana¹¹³ issued that same year. In Carinthia, the municipalities of Emmersdorf and Maria Gail petitioned the Landtag to amend or completely abolish the paragraphs on honorary burghership and citizenship at the beginning of 1914. The latter municipality criticised procedure in the neighbouring municipality of Wernberg, where 12 honorary citizens (four of them clergymen) were named one shortly after the other, two of them not even having reached 30 years of age. This was not a new issue at the Carinthian Assembly, having last been dealt with in 1910¹¹⁴. Rapporteur Pichler concluded that many municipalities had appointed so many honorary citizens for so many different reasons that it would result in loss of the value of this award and was a serious threat to the rights of the first curia. Some representatives recommended abolishing the right to vote enjoyed by honorary citizens altogether, arguing that honorary citizenship was primarily a decoration. However, there was no political will to take such a radical decision. In the end, the opinion prevailed that the principle of unanimous approval would be a sufficient insurance policy.¹¹⁵ It was in this spirit that an amendment to the municipal law¹¹⁶ was formulated thereafter.

Conclusion

The institute of honorary burghership/citizenship underwent relatively-complicated legal and terminological development in the Habsburg monarchy from the end of the 18th century to 1918, the trajectory of which went from paying tribute to local elites to a declaration of a politically proclamatory character or an attempt to purposefully influence elections to self-governing bodies. The fact that honorary

¹⁰⁹ Urbanitsch, *Die Gemeindevertretungen in Cisleithanien*, p. 2213.

¹¹⁰ *Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach der Session vom 27. März 1908 bis 29. Oktober 1910*. 47. Band, Laibach 1910, pp. 105-106. See also Melik, *Wahlen im alten Österreich*, p. 124.

¹¹¹ Rudolf Alter (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXI. Jahrgang 1907. Administrativrechtlicher Teil*. Wien: 1907, pp. 270-271, no. 5044.

¹¹² Act No. 32/1910 z.z. of Carniola.

¹¹³ Act No. 31/1910 z.z. of Carniola.

¹¹⁴ “Aus den Landtagen”, *Kärntner Tagblatt* 17, no. 8 (1910).

¹¹⁵ *Veröffentlichungen über die Beratung des Kärntnerischen Landtages von Klagenfurt. in der III. Session der X. Wahlperiode. Zweiter Band. Stenographische Protokolle*. Klagenfurt: 1914, pp. 1607-1618.

¹¹⁶ Act No. 25/1914 z.z. of Carinthia.

burghers/citizens could vote in the most privileged and influential first curia, regardless of municipality membership and taxes paid, provoked conflictual situations that outgrew the environment of municipal self-government itself, because honorary burghers/citizens elected the representatives to regional assemblies for two electoral class (cities and industrial sites, rural municipalities). As a result, this purely honorary title became a political battleground between 1863 and 1918, at first between conservatism and liberalism, later increasingly between nationally-defined camps in ethnically heterogeneous parts of Cisleithania (in particular Bohemia, Moravia, Tyrol, Carinthia, and Carniola). There were therefore calls to restrict and regulate the right to vote enjoyed by honorary burghers/citizens from the late 1860s onwards. This unequivocal tendency manifested itself in various forms. Adequate treatment of the institute of honorary burgher/citizenship was to have been ensured by two-thirds, three-quarters, or even unanimous approval, limiting the number of honorary burghers/citizens named at one meeting, etc. The most radical measure was complete disenfranchisement, which was successfully enforced only in exceptional cases (the statute of the city of Liberec in Bohemia, Ljubljana in Carniola, the municipal law in Carniola). The actual resolution of this chronic problem and the return of the title of honorary citizen/burgher to its original dimension was made possible only by the demise of the Cisleithanian electoral system and the extension of the right to vote to its universal and equal form in the successor states of Austria-Hungary. The forms established by Cisleithanian legislation, including the title of burgher, were preserved the longest within the environment of the Republic of Austria. Although its privilege was abandoned, the new municipal laws for the Länder incorporated the term *Ehrenbürger* for honour, not dissimilar to the original bourgeois dimension (not *Ehrenmitglied*). The new law for the federal capital of Vienna of 10 November 1920 gave the term burgher a completely new form – awarding the status of burgher of the city of Vienna henceforth became an expression of personal decoration for the relevant man or woman (Section 11),¹¹⁷ which clearly followed the practice of awarding the rights of burghership without financial charge. The Upper Austrian Linz went in the same direction with its municipal law of 1930 after having tolerated the burghership in previous decades¹¹⁸. In the other successor states of Austria-Hungary, there was explicit legal abolition of the rights of burghership¹¹⁹, which was understood as being a privileged and therefore undemocratic institution, and the narrowing of honorary citizenship to a primarily meritorious honour without any rights and obligations. Not even this was able to depoliticise it entirely, however. Separating the level of honour from political goals proved impossible, and paying tribute to people whilst being influenced by a particular political opinion remains an omnipotent phenomenon in the assessment of merit to this day¹²⁰.

¹¹⁷ Act No. 1/1920 z.z. of Vienna. See also Jäger-Sunstenau, *Die Ehrenbürger und Bürger ehrenhalber der Stadt Wien*, 17-18.

¹¹⁸ Mitmannsgruber, "Bürger der Stadt Linz. Erwerb, Inhalt und Verlust des Gemeindebürgerrechts im 19. und 20. Jahrhundert," 405-406.

¹¹⁹ In the Czechoslovak Republic, Act No. 304/1920 Sb.

¹²⁰ Spona, *Städtische Ehrungen zwischen Repräsentation und Partizipation*.

Sources and literature

Sources

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Wien 1811.

Alter, Rudolf (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXI. Jahrgang 1907. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1907, pp. 267-269, no. 5043 A.

Alter, Rudolf (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXII. Jahrgang 1908. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1908, p. 9, no. 5627 A.

Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen und Erläuterungen, dann den Instructionen über die Verwaltung des Gemeinde-Vermögens, die Besorgung der Gemeindegeschäfte und die Vornahme der Wahlen des Gemeindevorstandes, Wien 1861, pp. 95-114.

Das Gemeindegesetz vom 5. März 1862, sammt den Gemeindeordnungen für alle Kronländer und den Statuten für einzelne Orte. Das Heimatgesetz vom 3. Dezember 1863 sammt den Vorschriften über Abschaffung, Abschiebung, Einwanderung, Auswanderung und die Verehelichung mit Ausländern. (Sechste, ergänzte und vermehrte Auflage), Wien 1878.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. VII. Jahrgang 1883*, Wien 1884.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. IX. Jahrgang 1885*, Wien 1885.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XVII. Jahrgang 1893*, Wien 1893.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XIX. Jahrgang 1895. I. Theil*, Wien 1895.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXI. Jahrgang 1897. II. Theil*, Wien 1897.

Budwinski, Adam von (ed.), *Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXII. Jahrgang 1898. Administrativrechtlicher Theil*, Wien 1898.

Innsbrucker Zeitung 1851, no. 256, 7. 11., p. 1050.

Kratochvíle, Jan, *Výklad zřízení obecního, řádu volení v obcích a práva domovského*. Praha: 1864. *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Erzherzogsthum Oesterreich unter der Enns. Jahrgang 1850*. Wien: 1850.

Landtagsblatt über die Sitzungen, des mit A. H. Patente vom [...] einberufenen mährischen Landtages. Brünn: 1863.

Kärntner Tagblatt 17, 1910, no. 8, 12. 1.

Magazin für Rechts- und Staatswissenschaft 6, 1852, pp. 125-137.

Národní listy 7, 1867, no. 82, 23. 3.

Oeffentliche Sicherheit 2, 1870, no. 11, pp. 321-340.

Österreichische Zeitschrift für Verwaltung 8, 1875, no. 29, 22. 7.

Popelka, August von (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes. XXXVII. Jahrgang 1913. Administrativrechtlicher Teil*. Wien: 1913, pp. 1176-1177, no. 9852 A.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1859. Wien: 1859.

Stenographische Berichte des Landtages für die gefürstete Grafschaft Tirol. Der. IV. Landtags-Period. Fünfte Session vom 6. April bis 14. Mai 1875. Innsbruck: 1875.

Tiroler Volksblatt 17, 1878, no. 42, 25. 5.

Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach der Session vom 27. März 1908 bis 29. Oktober 1910. 47. Band. Laibach: 1910.

Veröffentlichungen über die Beratung des Kärntnerischen Landtages von Klagenfurt. in der III. Session der X. Wahlperiode. Zweiter Band. Stenographische Protokolle. Klagenfurt: 1914.
Zákonník zemský a Věstník vládní pro korunní zem moravskou. Brno: 1850.

Literature

- Bader, Karl Siegfried, Dilcher, Gerhard, *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa.* Berlin, Heidelberg, New York: Springer Verlag, 1999.
- Berthold, Karl, *Die Reform der Gemeindeordnung und der Gemeindevahlordnung für Schlesien.* Troppau: 1911.
- Bourdieu, Pierre, Social Space and Symbolic Power, *Sociological Theory* 7, 1989, pp. 14-25.
- Brandt, Harm-Hinrich, *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848-1860 I-2.* Göttingen: Böhlau, 1978.
- Brockhausen, Carl, *Die österreichische Gemeindeordnung. (Grundgedanken und Reformideen).* Wien: 1908.
- Bruckmüller, Ernst, Stekl, Hannes, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, in Kocka, Jürgen (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band I. Einheit und Vielfalt Europas*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, pp. 166-198.
- Degele, Nina, Dries, Christian, *Modernisierungstheorie. Eine Einführung.* München: Fink, 2005.
- De Vries, Jan, *European urbanisation 1500-1800.* London: Routledge, 1984.
- Fleischmann, Birgit, *Die Ehrenbürger Berlins*, Berlin: Haude und Spener, 1993.
- Gall, Lothar (ed.), *Vom alten zum neuen Bürgertum. Die mitteleuropäische Stadt im Umbruch 1780-1820.* München: De Gruyter, 1991.
- Gall, Lothar (ed.), *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert.* München: De Gruyter, 1990.
- Gassner, Josef, *Die Ehrenbürger der Landeshauptstadt Salzburg. Eigenverlag des Museums Carolino Augusteum.* Salzburg: 1954.
- Gauchet, Marcel, *Die Erklärung der Menschenrechte. Die Debatte um die bürgerlichen Freiheiten 1789.* Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991.
- Gordziakowski, Jan, *Obywatelstwo honorowe miasta Krakowa i jego obywatele honorowi.* Kraków: 1990.
- Günther, Gitta, *Ehrenbürger der Stadt Weimar. Ein Beitrag zur Stadtgeschichte*, Weimar, Weimarer Verl.-Ges., 2011.
- Haas, Hanns, Alltag der Politik in den beiden Seekirchener Gemeinden von 1848 bis 1918, in Dopsch, Elisabeth, Dopsch, Heinz (ed.), *1300 Jahre Seekirchen. Geschichte und Kultur einer Salzburger Marktgemeinde.* Seekirchen: Selbstverlag, 1996, pp. 243-292.
- Hansgirk, Karl Viktor, *Ueber die Heimatzuständigkeiten mit besonderer Beziehung auf die neu constituirten Gemeinden Oesterreichs.* Prag: 1852.
- Heater, Derek, *A Brief History of Citizenship.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.
- Heiss, Hans, "Chronik und Stadtgeschichte. Brixen 1800-1882", in Heiss, Hans, Gummerer, Herrmann (ed.), *Brixen 1867-1882. Die Aufzeichnungen des Färbermeisters Franz Schweighofer.* Bozen, Wien: Folio-Verlag, 1994.
- Hertz, Hans W., Das Ehrenbürgerrecht und die Ehrenbürger der vier freien Städte Deutschlands von 1795 bis 1933, *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte* 41, 1951, pp. 285-329.
- Hettling, Manfred, *Politische Bürgerlichkeit. Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 1860 bis 1918.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.
- Hoffmann, Johann, *Bürgerrechte im Codex Theresianus.* Salzburg, 1999 (diploma thesis).
- Hofmann, Friedrich, *Die Geschäftsordnungen der deutschen Statutargemeinden Oesterreichs. Eine Studie zum österreichischen Gemeinderechte.* Wien: 1907.

- Howard, Marc Morjé, *The Politics of Citizenship in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Isenmann, Eberhard, *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.
- Jäger-Sunstenau, Hanns, *Die Ehrenbürger und Bürger ehrenhalber der Stadt Wien*. Wien: Deuticke, 1992.
- Jaworski, Rudolf, Stachel Peter, *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Strassennamen im europäischen Vergleich*. Berlin: Frank & Timme, 2007.
- von Juraschek, Franz, *Die österreichischen Städteordnungen, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 2, 1878, pp. 97-140.
- Klabouch, Jiří, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918*. Wien: Akademie der Wissenschaften, 1968.
- Köbler, Gerhard, "Bürger", in: *Lexikon des Mittelalters*. Band 2, München, Zürich: 1983.
- Kocka, Jürgen, Bürger und Bürgerlichkeit im Wandel, in *Glanzlichter der Wissenschaft 2008. Ein Almanach*, Berlin, München, Boston: De Gruyter 2018, pp. 61-68.
- Kocka, Jürgen, Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklungen und deutsche Eigenarten, in Kocka, Jürgen (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. Band 1, München: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, pp. 11-76.
- Kolmer, Gustav, *Parlament und Verfassung in Oesterreich I*. Wien, Leipzig: 1902.
- Krause, Antje, Schröder, Karsten, "Einem gar wohlgefälligen Bürgersmann zur Ehr..." *Ehrenbürgerschaften und Ehrenbürger der Stadt Rostock. Historisches und Biografisches*. Rostock: 2010.
- Laštovka, Karel, "Počátky samosprávy v zemích českých", in Vaněček, Václav (ed.), *Miscellanea historico-iuridica. Sborník prací o dějinách práva napsaných k oslavě šedesátin JUDr. Jana Kaprasa, řádného profesora Karlovy university, jeho přáteli a žáky*. Praha: 1940, pp. 155-165.
- Maur, Eduard, "Ländliche Gemeingüter in Böhmen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Eine Bestandaufnahme und einige Neuansätze der Forschung," in Grüne, Niels, Hübenr, Jonas, Siegl, Gerhard (ed.), *Ländliche Gemeingüter. Kollektive Ressourcennutzung in der europäischen Agrarwirtschaft*, Innsbruck, Wien, Bosen: StudienVerlag, 2015, pp. 78-90.
- von Maurer, Georg Ludwig, *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*. Zweiter Band. Erlangen: 1870.
- Mayrhofer, Ernst, *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsame Gesetze und Verordnungen*. Zweiter Band. Wien: 1896.
- Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Melik, Vasilij, *Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1997.
- Mischler, Ernst, Ulbrich, Josef (Hg.), *Oesterreichisches Staatswörterbuch*. Erster Band. Wien: 1895.
- Mischler, Ernst, Ulbrich, Josef (Hg.), *Oesterreichisches Staatswörterbuch*. Zweiter Band, zweite Hälfte. Wien: 1897.
- Mitmannsgruber, Wieland, Bürger der Stadt Linz. Erwerb, Inhalt und Verlust des Gemeindebürgerrechts im 19. und 20. Jahrhundert, in: *Stadtarchiv und Stadtgeschichte. Forschungen und Innovationen. Festschrift für Fritz Mayrhofer zur Vollendung seines 60. Lebensjahres*. Linz: Archiv der Stadt Linz, 2004, pp. 395-409.
- Meyers Großes Konversations-Lexikon*. Band 5. Leipzig: 1906.
- Müller, Hartmut, Vom Ehrenbürgerrecht der Freien Hansestadt Bremen, *Bremisches Jahrbuch* 78, 1999, pp. 190-200.

- Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich*. Neue Folge 21, 2016, Themenheft "Bürgerbücher".
- Pace, Anton, *Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*. Zweiter Band: Wien, 1896.
- Pelc, Martin, Propůjčování měšťanského práva v Opavě po roce 1848: k reliktu stavovství v konstituční éře, *Časopis Slezského muzea*, seria B 58, 2009, pp. 245-252.
- Pražák, Jiří, *Rakouské právo ústavní. Část první: ústava obecní*. Praha: 1900.
- Prokosch, Michael, *Das ältere Bürgerbuch der Stadt Linz (1658-1707)*. Wien: Institut für österreichische Geschichtsforschung, 2019.
- Richter, Friedrich, Die Ehrenbürger der Stadt Waidhofen an der Ybbs, *Waidhofner Heimatblätter* 12, 1986, pp. 44-70.
- Riedel, Manfred, Bürger, Staatsbürger, Bürgertum, In: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 1. Stuttgart: 1972, pp. 672-725.
- Rigele, Brigitte, Wiener Bürgerrechtsverleihungen in der Neuzeit, *Wiener Geschichtsblätter* 45, 1990, no. 3, pp. 185-187.
- Rosseaux, Ulrich, *Städte in der Frühen Neuzeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.
- Schäfer, Michael, *Geschichte des Bürgertums. Eine Einführung*. Köln: Böhlau, 2009.
- Schennach, Martin, Das Provisorische Gemeindegesetz 1849 und das Reichsgemeindegesetz 1862 als Zäsur? Reflexionen zum österreichischen Gemeindebegriff im 19. Jahrhundert, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 120, 2012, pp. 369-390.
- Scheutz, Martin, Bürger und Bürgerrecht. Rechte, Pflichten und soziale Felder der mittelalterlichen und neuzeitlichen Bürger im Heiligen Römischen Reich, in *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. Topographie – Recht – Religion*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau 2016, pp. 123-148.
- Spielmann, Karlheinz, *Ehrenbürger und Ehrungen in Geschichte und Gegenwart*. Band 1-2. Dortmund: 1967.
- Spona, Petra, *Städtische Ehrungen zwischen Repräsentation und Partizipation. NS-Volksgemeinschaftspolitik in Hannover*. Stuttgart: Steiner, 2010.
- Sundermann, Welf, Das Ehrenbürger – Betrachtungen zur höchsten gemeindlichen Auszeichnung, *Deutsche Verwaltungspraxis* 65, 2014, pp. 271-276.
- Swieczny, Friedrich, *Das Heimatrecht in den k. k. österreichischen Kronländern mit constituirten Ortsgemeinden*. Wien: 1855.
- Swieczny, Friedrich, *Das Heimatrecht in den kais. kön. österreichischen Kronländern mit constituirten Ortsgemeinden. Die Erwerbung und der Verlust der österreichischen Staatsbürgerschaft*. Wien, 1861, pp. 53-66.
- Šťastný, Alfons, O právu sousedském, *Hlas* v6, 1867, no. 52, 27. 12., pp. 1188-1190.
- Tschuden, Martin-Friedrich, *Der Kärntner Landtag 1861 bis 1873. Wahlen und Wahlrecht in einem zweisprachigen Kronland*. Wien: 2015 (diploma thesis).
- Urbanitsch, Peter, Die Gemeindevertretungen in Cisleithanien, in Rumpler, Helmut, Urbanitsch, Peter (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band VII/2. Die regionalen Repräsentativkörperschaften*. Wien: Akademie der Wissenschaften, 2000, pp. 2213-2214.
- Vasold, Christian, *Das Reichsgemeindegesetz 1862 – Entstehung, Bedeutung und Inhalte*, Graz: 2011 (diploma thesis).
- Vogt, Ludgera, *Zur Logik der Ehre in der Gegenwartsgesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.
- Wehler, Hans-Ulrich, *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1975.

POVZETEK

Meščanstvo in častno meščanstvo v habsburški monarhiji
1848–1918. Častne kategorije ali polja političnih konfliktov?

Jan Lhoták

Razprava skuša povzeti zakondajni in praktični okvir podeljevanja naziva častnega meščana/državljana na Avstroogorskem v ustavnem obdobju. Čeprav so se v literaturi kresala mnenja o pomenu tega pojava za zgodovinske raziskave, so se doslej dognanja brez pretiranih analitičnih ambicij omejevala zgolj na lokalne sezname prejemnikov. Institut častnega meščanstva vključuje preplet ostankov družbene ureditve pred letom 1848 (podeljevanje meščanskih pravic) v emancipirani družbi druge polovice 19. stoletja. To se deloma odraža v terminologiji, kjer je – posebej v slovanskih jezikih – prišlo do razhajanj (termina častni meščan in častni državljan ne glede na zakonodajo). Podeljevanje meščanskih pravic v predmarčni dobi je po letu 1850 dobilo politično dimenzijo, ko je Stadionov občinski red častne meščane postavil na vrh volilnih imenikov in s tem delovanje v privilegirani prvi kuriji. Ta praksa je postala bolj razširjena šele po letu 1861 in še posebej po objavi posameznih deželnih (od 1863 do 1866) in občinskih redov. Splošni konsenz je veleval, da se je častno meščanstvo lahko podeljevalo avstrijskim državljanom zgolj na podlagi posebnih zaslug. Toda v podrobnostih je prevladal drugačen pristop: na Koroškem se je častno meščanstvo podeljevalo samo v mestih in častno državljanstvo v ruralnih občinah, kar velja tudi za Kranjsko, Štajersko, Solnograško in Tirolsko. Enak pristop so ubrali na Češkem, a so ga drugače oblikovali – vsaka občina je imela pravico imenovati častne meščane in častne državljane. V Šleziji, Bukovini in Galiciji so naziv častnega meščana podeljevali samo v mestih. Na Goriškem in Gradiškem ter v Istri so imenovali samo častne državljane, na Moravskem kljub temu, da meščanskih pravic niso odpravili, so vse občine podeljevale status častnega meščana, kar velja tudi za občinske rede Predarlske ter Gornje in Spodnje Avstrije. V Dalmaciji termin častni meščan (oziroma meščan) ni bil v uporabi. Z drugimi besedami: šest dežel je izrazilo svojo voljo za podelitev naziva častni meščan v mestih in krajih, pa tudi naziv častnega državljana v “ne-mestnih” skupnostih (zato občinski odbori mest ali krajev niso mogli podeliti naziva častni državljan). Nasptono, tri dežele so se oklepale prvotne klasifikacije in podeljevale status častnega meščanstva samo v mestih. Drugih pet dežel je podeljevalo naziv častnega državljana ali častnega meščana ne glede na urbano ali ruralno naravo občine.

Dvojna razmejitev, ki so jo uveljavili deželni občinski redi in mestni statuti, je ostala trden, a še zdaleč ne tog ali bled okvir za življenje meščanov in častnih meščanov v habsburški monarhiji. Ne gre toliko za fluktuacijo samega koncepta v slovanskih jezikih (v češčini častni meščan in častni državljan) kot za relativizacijo zakonodaje pod pritiskom prakse in še posebej za uporabo izključno častnih nazivov za izražanje in nato implementacijo političnih preferenc. Prva stopnja relativizacije izvira iz prakse v predmarčni dobi, ki ni bila usidrana v zakonodaji in ki je pod vplivom specifičnih pogojev v posameznih deželah prevzela različne oblike. Verjetno je bilo to najbolj izrazito v Galiciji, kjer Stadionov začasni občinski red nikoli ni stopil v veljavo in kjer so leta 1866 prešli neposredno v občinsko samoupravo, ki je vzniknila iz februarskega patenta. V Krakovu, drugem najbolj poseljenem mestu v deželi, so med letoma 1850 in 1865 imenovali sedem častnih meščanov (*obywatele honorowi*). Krakovski statut iz leta 1866 častnega meščanstva ne omenja, a kljub temu je bil do leta 1901 ta status podeljen 15 osebam, deloma v skladu s predpisi, ki jih je odobril mestni svet leta 1871. Podobno tudi v Dalmaciji deželni red ni omenjal častnega meščanstva, čeprav so občinske skupščine imenovalle zaslužne ljudi. Na drugi stopnji se lahko relativizira tudi navidezno nepremostljiv pogoj, kot je avstrijsko državljanstvo, kar se je zgodilo v samem glavnem mestu monarhije v zgodnjih 70. letih 19. stoletja. Maja 1872 je dunajski mestni svet izrazil namero podeliti častno meščanstvo “osvoboditelju kmetov” Hansu Kudlichu, ki ga je avstrijsko sodstvo leta 1854 obsodilo na smrt zaradi sodelovanja v dunajski oktobrski revoluciji leta 1848. Kljub kasnejši cesarjevi pomilostitvi je bila Kudlichova preteklost kamen spotike med določenimi predstavniki državne uprave. Še več, ker je vrsto let

živel v ZDA, so se pojavljali utemeljeni dvomi o njegovem avstrijskem državljanstvu. Čeprav so nekateri dunajski občinski politiki argumentirali, da so v preteklosti status častnega meščana na Dunaju že podelili posameznikom brez avstrijskega državljanstva, njihove želje niso bile uslišane in Kundlich nikoli ni postal častni meščan Dunaja.

Tretja stopnja, ki ima največjo težo, je bila raba ali zloraba potenciala statusa meščana ali častnega meščana/državljan pri zasledovanju političnih ciljev. Posledično sta le-ta relativno kmalu postala bojišči najvišjih političnih interesov. Če je bilo podeljevanje meščanskih pravic odvisno predvsem od zakonskih določil, je imenovanje častnih meščanov in državljanov temeljilo na zgolj na zaslugah, kar je bilo neizogibno subjektivno in podvrženo raznovrstnim interesom. Uveljavitvi lokalne samouprave v avstrijskem cesarstvu je kmalu sledilo resno vprašanje o pravici imenovanja meščanov in častnih meščanov v ruralnih občinah. Toda v svojem bistvu to vprašanje ni bilo zgolj ozko pravne narave, označevala ga je znatno bolj konfliktna dimenzija neenakosti posesti na vasi in stopnja udeležbe pri občinskih ugodnostih: pravica skupnega državljanstva kot izraz legitimnosti uporabe občinske posesti in kontinuiteta institucije podeželske občine, ki jo je pred 1848 sestavljal zgolj kmečki sloj, ne pa tudi nepriviligirani kočarji in bajtarji.

Toda najbolj sporno vprašanje, povezano s statusom (častnega) meščanstva/državljanstva se je porodilo v zvezi z volitvami v samoupravne skupščine. Častno meščanstvo/državljanstvo je postalo sredstvo za promocijo vse prej kot častnih političnih ciljev, še posebej na nacionalni ravni. Dejstvo, da so častni meščani/državljan lahko volili neodvisno od pripadnosti občini in obdavčitev v najbolj privilegiranem in vplivnem volilnem telesu je povzročalo napetosti, ki so prerasle okolje občinske samouprave, kajti častni meščani/državljan so volili poslance v deželne zbore dveh kurij (mesta in industrijski kraji, podeželske občine). Posledično je v letih 1863–1918 izključno častna titula postala predmet politične tekme sprva med konservatizmom in liberalizmom in nato vedno bolj med nacionalnimi tabori v narodnostno heterogenih predelih Cisaltanije (predvsem na Češkem, Moravskem ter Tirolskem in Koroškem). Posledica omenjenega so bili apeli za omejitev in regulacijo volilne pravice častnih meščanov/državljanov od poznih 60. letih 19. stoletja dalje. Ta jasna tendenca se je izražala v različnih oblikah. Primerno obravnavo instituta častnega meščanstva/državljanstva naj bi zagotavljal dvo-tretjinsko, tri-četrtinsko ali celo soglasno sprejet sklep, s katerim bi omejili število častnih meščanov/državljanov, izbranih na posameznem zborovanju, itd. Popolni odvzem volilne pravice je bil najbolj skrajn ukrep, ki so ga uveljavili samo v izjemnih primerih (statut mesta Liberec na Češkem, Ljubljane na Kranjskem, kranjski občinski red). Razrešitev tega kroničnega problema in povrnitev prvotne dimenzije nazivu častnega meščana/državljan je prinesela odprava volilnega sistema Cisaltanije in širitev splošne in enake volilne pravice v državah naslednicah Avstrogrške.

Jan Bernot
Boj za šolo na Travi.
O nacionalni diferenciaciji na obrobju
Kočevske v zadnjih desetletjih 19. stoletja

BERNOT, Jan, dr., SI-1235 Radomlje, III. ulica 6,
jan.bernot@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4297-7971>

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3-4,
str. 404–420, 57. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Boj za šolo na Travi. O nacionalni diferenciaciji na obrobju Kočevske v zadnjih desetletjih 19. stoletja

V zadnjih desetletjih 19. stoletja se je v luči širjenja nacionalne ideje začel proces nacionalne diferenciacije v dvojezičnih vaseh na obrobju Kočevske. Dvojezično podeželsko prebivalstvo, ki je doma govorilo v kočevarskem, molilo pa v kranjskem oziroma slovenskem jeziku, se je bilo spričo akcij nacionalističnih aktivistov in zahtev civilne administracije primorano opredeliti za Nemce ali Slovence. V pričujočem prispevku se na orisani proces ozremo skozi mikroštudijo, osredotočeno na tozadevni vpliv šolske problematike v občini Trava.

Ključne besede: šolstvo, Kočevarji, Kranjska, Habsburška monarhija, nacionalizem, Trava

BERNOT, Jan, PhD, SI-1235 Radomlje, III. ulica 6,
jan.bernot@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4297-7971>

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 3–4, pp. 404–420, 57 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Struggle for a School at Trava. On National Differentiation on the Outskirts of the Gottschee Region in the Final Decades of the 19th Century

With the spread of the national idea in the final decades of the 19th century, the process of national differentiation began in the bilingual villages on the outskirts of the Gottschee region. The bilingual rural population, who spoke Gottscheerish at home and prayed in Carniolan or Slovene, was driven by the actions of nationalist activists and the demands of the civil administration to identify as Germans or Slovenes. In the paper at hand, the author examines the described process through a microstudy focusing on the impact of the school problem in the rural municipality of Trava.

Keywords: Education, Gottscheer, Carniola, the Habsburg monarchy, nationalism, Trava

Uvod¹

Jeseni leta 1889 je Franc Kadunc, župnijski upravitelj v Dragi,² od kočevskega okrajnega glavarstva prejel na prvi pogled precej preprosto nalogo. Pripravi naj izkaz šoloobveznih otrok iz vasi Trava (Obergrass) in Srednja vas (Mittergrass), pri čemer naj bodo v izkazu otroci ločeni po narodnosti. Kadunc je izkaz sicer pripravil, vendar s pristavkom, da dela poverjene mu naloge ne more v celoti opraviti. Dvojezično prebivalstvo obeh vasi je namreč v cerkvi in z duhovnikom vselej govorilo slovensko, doma pa kočevsko. Sam torej ne more vedeti, »kdo želi za Nemca in kdo za Slovenca veljati«. Ta odgovor okrajnega glavarstva ni zadovoljil. Ljudje so se ob zadnjem ljudskem štetju vendar izrekli tudi o občevalnem jeziku, zato je naj Kadunc preprosto upošteva rezultate popisa in tiste, ki so se opredelili za nemški občevalni jezik, prišteje k Nemcem, one, ki so se izrekli za slovenskega, pa med Slovence. Župnijski upravitelj je temu napotku sledil, poizvedel, »katere družine so se [pri popisu prebivalstva] za nemške in katere za slovenske vpisale ter /.../ na podlagi tega poizvedovanja tudi nov izkaz po narodnosti sestavil.« Pričakovali bi, da bi bila stvar s tem zaključena. Župnijski upravitelj je v skladu z navodili pripravil in civilnim ter šolskim oblastem poslal zahtevani dokument.³ Vendar pa je prav ta banalna izmenjava informacij predstavljala eno od isker, ki so na stelji z nacionalistično agitacijo vse bolj prepojene stvarnosti konca 19. stoletja podžgale konflikt, ki bo predmet pričujoče razprave.

V naslednjih tednih, mesecih in letih je bil župnijski upravitelj Kadunc, ki mu nemški nacionalistični aktivisti že poprej niso prizanašali, s strani glavnih eksponentov nemškega nacionalizma v kraju deležen številnih kritik. Med drugim naj bi njihove otroke in njih same v izkazu šoloobveznih otrok namesto za Nemce neupravičeno označil za Slovence.⁴ Pri tem ni šlo le za načelno nasprotovanje po njihovem mnenju

¹ Raziskava je v času avtorjevega doktorskega študija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani nastala v sklopu projekta »Šole in imperialne, nacionalne in transnacionalne identifikacije: Habsburška monarhija, Jugoslavija in Slovenija« (J6-2573), ki ga je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

² Leta 1847 v župniji Žužemberk rojeni Kadunc je v Dragi služboval med letoma 1882 in 1894. *Catalogus cleri* [1894], str. 199; *Laibacher Diöcesanblatt*, 1882, str. 152; *Laibacher Diöcesanblatt*, 1894, str. 90. V zvezi s Kadunčevim delovanjem na nacionalnem polju glej tudi: Andoljšek, *Boji za Drago*, str. 54–62.

³ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

⁴ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis štirih predstavnikov občine Trava knezoškofu Antonu Bonaventuri Jegliču z dne 1. decembra 1889. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, poročilo kanonika Karla Kluna o razmerah v Dragi z dne 10. novembra 1890.

neustrezni nacionalni klasifikaciji otrok. Kadunčev seznam je namreč nastal ravno v času, ko je kazalo, da se bodo dolgoletna prizadevanja Travljancev za lastno šolo končno uresničila. Izkaz o nacionalni pripadnosti otrok v tem oziru seveda ni bil trivialen. Hkrati pa je bil župnijski upravitelj Kadunc, v tem se nemški nacionalisti niso motili, tedaj res vodilni eksponent slovenskega nacionalizma na lokalnem nivoju in kot tak torej vse prej kot neopredeljen akter.

Analize dinamik širjenja nacionalizma⁵ in nacionalne diferenciacije med dvo- ali večjezičnim prebivalstvom na prostorih jezikovnih meja, kjer je za naklonjenost prebivalstva tekmovalo več nacionalnih gibanj, so v zadnjih desetletjih močno zaznamovale zgodovino pisne obravnave habsburške monarhije. Splošno razširjeni koncept nacionalne indiferentnosti, ki dandanes pomembno zaznamuje zgodovino pisne obravnave nacionalizma, se je ne nazadnje porodil prav iz analiz takšnih prostorov.⁶ Tudi nasploh se slednji kažejo kot plodno polje za praktično aplikacijo novih teoretskih in metodoloških izhodišč v empiričnih analizah historične stvarnosti. V zadnjem času se z zgodovino pisnimi obravnavami skozi prizmo nacionalne indiferentnosti, banalnega nacionalizma in vsakdanjega nacionalizma vse pogostejše srečujemo tudi v slovenskem zgodovino pisju.⁷ Kljub temu da obrobje kočevskega jezikovnega otoka s te perspektive za zdaj še ni bilo izčrpejše obdelano,⁸ so se njegovih specifik zavedale že poprejšnje generacije slovenskih zgodovinarjev.⁹ Bolj izdatno je bil tematiziran proces širjenja nemškega nacionalizma in nacionalne diferenciacije v osrednjem delu Kočevske.¹⁰ Za konec izpostavimo tudi številne kvalitetne zgodovino pisne obravnave šolstva in njegovega vpliva na širjenje slovenske nacionalne ideje v 19. stoletju.¹¹

⁵ Ko bomo pisali o nacionalizmu, bomo mislili na ideološki sistem. Identitetnemu diskurzu se bomo zaradi njegovih pomanjkljivosti poskušali čim bolj izogibati. V zvezi s kritiko koncepta identitete glej: Brubaker in Cooper, *Beyond 'Identity'*, str. 1–47; Malešević, *Identity as Ideology*.

⁶ Glej denimo: King, *Budweisers*; Judson, *Guardians*; Zahra, *Kidnapped Souls*; Zahra, *Imagined Noncommunities*, str. 93–119; Stergar, *National Indifference*, str. 45–58.

⁷ Glej denimo: Kosi, *Kako je nastal*; Zajc, *Josip Jurčič's Tradition*, str. 23–36; Zajc, *Reklama in nacionalizem*, str. 49–58.

⁸ Izjemo v tem oziru predstavlja razprava etnologinje Anje Moric »German 'Linguistic Island' or a Linguistically Mixed Region?: Multilingual Practices in the Kočevska (Gottschee) Area«. Čeprav se avtorica ne posveča zgolj dvojezičnim vasem na obrobju kočevskega jezikovnega otoka, v svoji razpravi precej prostora posveti razmeram v župniji Draga, kamor je spadala tudi občina Trava. Moric, *German 'Linguistic Island'*, str. 123–40.

⁹ Glej denimo: Melik, *O razvoju slovenske*, str. 211.

¹⁰ Glej denimo: Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, str. 26–42; Granda, *Politične razmere*, str. 23–37; Ferenc, *Kočevska: izgubljena*; Ferenc, *Kočevska – pusta*; Trdan, *Življenje kočevskih Nemcev*. S Kočevarji so se vseskozi ukvarjali tudi avtorji iz nemškega govornega prostora. Izmed razmeroma nedavnih študij, ki ob tem prinašajo tudi dober vpogled v obstoječe stanje raziskav, glej: Hösler, *Gottscheer*, str. 13–39.

¹¹ Glej denimo: Schmidt, *Zgodovina šolstva I*; Schmidt, *Zgodovina šolstva II*; Schmidt, *Zgodovina šolstva III*. Čeprav se ne ukvarja s kranjskim kontekstom, velja posebej izpostaviti tudi nedavno študijo Teodorja Domeja o vprašanju učnega jezika v Borovljah med letoma 1848 in 1851: Domej, *Razprava o učenem*, str. 463–90. S šolstvom v Dragarski dolini in njegovo funkcijo v nacionalističnih konfliktih pa se je povsem neposredno ukvarjala Prvenka Turk: Turk, *Sole Dragarske doline*, str. 44–66.

V pričujočem prispevku se bomo posvečali vplivu in instrumentalizaciji šolskega vprašanja v luči ukoreninjenja nacionalne ideje in nacionalne diferenciacije med dvojezičnim prebivalstvom na obrobju Kočevske v drugi polovici 19. stoletja. Pri tem se bomo opirali predvsem na viře cerkvene provenience, ki jih bomo, kjer bo to potrebno, dopolnjevali s podatki iz sočasnih statističnih publikacij, letopisov in periodike. Obravnava bo zasnovana kot študija primera. Takšen pristop ima seveda dobre in slabe plati. Natančni prikazi kompleksnosti razmer na terenu lahko nudijo določen korektiv splošnejšim sodbam o načinu ukoreninjenja nacionalne ideje, hkrati pa prav ozkost časa in prostora obravnave, ki je za takšen tip raziskave sicer nujna, ne dopušča kakšnih posebej smelih generalizacij.

Za konec še nekaj besed o konceptualnem aparatu. Ko bomo pisali o nacionalni indiferentnosti, v njej ne bomo iskali konsistentne pozicije z jasno anacionalno ali protinacionalno podstatjo. Z rabo tega koncepta torej ne bomo merili na negacijo nacionalnega referenčnega okvira, pač pa na tiste prakse – lahko tudi povsem jasno nacionalno opredeljenih posameznikov –, ki niso skladne s predstavo o neomajni pripadnosti navznoter jasno zamejeni nacionalni skupnosti.¹² Ko pišemo o procesu ukoreninjenja nacionalizma, merimo na proces, v toku katerega nacionalna ideja v lokalnem okolju postaja vse bolj samoumevna. V končni točki procesa ukoreninjenja – ta sicer stoji zunaj časovnega okvira, ki se mu posvečamo v pričujoči obravnavi – se nacionalna koncepcija sveta reproducira znotraj lokalnega okolja, brez potrebe po intervencijah nacionalističnih aktivistov.¹³

Ker med pomenskim poljem kranjskega in slovenskega lingvonima in etnonima ni moč vzpostaviti preprostega enačaja, smo se v pričujoči razpravi izogibali retrospektivni slovenizaciji kranjske oznake. Ko pišemo o obdobju, ko v virih prevladuje kranjska oznaka, uporabljamo slednjo, ko pišemo o obdobju, ko se v virih pojavlja le slovenska oznaka, pa uporabljamo le slednjo. V primerih, ko naši sklepi vključujejo prvo in drugo obdobje, pa navajamo obe oznaki, pri čemer s tem ne želimo implicirati sinonimnega razmerja med obema. Četudi je etnolingvistično kranjstvo prečilo deželne meje, in četudi so posamezniki, ki so svoj jezik označevali za kranjskega, v končni konsekvenci zvečine postali Slovenci,¹⁴ je razlika med etnolingvističnim kranjstvom in modernim slovenstvom namreč občutna. Podobno velja za kočevsko oznako, pri čemer je slednja v funkciji lingvonima preživela vse do konca obravnavanega obdobja. Tudi v tem primeru bi bilo napak vzpostaviti enačaj med kočevsko (samo)oznako in nemštvom. Čeprav se je korelacija med vsakdanjo rabo kočevskega jezika in občutkom pripadnosti nemški nacionalni skupnosti tekom obravnavanega obdobja nedvomno krepila, vse do konca namreč nikakor ni bila samoumevna.

¹² Naše pojmovanje nacionalne indiferentnosti sloni na Stergarjevi definiciji tega pojma in se torej ne ujema povsem s tisto, ki jo v svojih delih uporabljajo Tara Zahra in avtorji, ki izhajajo iz njenih teoretskih izvajanj. Stergar, *National Indifference*, str. 53–54, *passim*.

¹³ S temi procesi in pristopom k njihovi obravnavi so se v zadnjem času bolj ali manj uspešno ukvarjali številni raziskovalci. Glej denimo: Malešević, *Grounded Nationalisms*; Billig, *Banal nationalism*; Fox in Miller-Idriss, *Everyday Nationhood*, str. 536–63; Hearn in Antonsich, *Theoretical and Methodological*, str. 594–605.

¹⁴ Za izčrpno obravnavo pomena kranjske oznake in njenega prostorskega obsega glej: Golec, *Karniolizacija*, str. 147–97.

Oris jezikovnih razmer in razmerij v občini Trava

Kot smo nakazali že zgoraj, imamo v občini Trava na jezikovnem polju opraviti s specifično situacijo. V vaseh Trava (Obergrass) in Srednja vas (Mittergrass) je v vsakdanji praksi prevladovala kočevščina, v krajih Planina (Alben) in Stari Kot (Altwinkel) pa slovenščina. Domala vsi odrasli prebivalci vasi Trava in Srednja vas so poleg tega razumeli in govorili tudi slovensko, del (moškega) prebivalstva teh dveh vasi pa je bil zaradi krošnjarjenja že v prvi polovici 19. stoletja najbrž zmožen tudi nemščine.¹⁵ Predšolski otroci so praviloma govorili jezik, ki so ga govorili doma. Delež vaščanov, ki so bili večji nemškega jezika, je začel znatneje naraščati šele v zadnjih desetletjih 19. in na začetku 20. stoletja, kar gre bržkone pripisati širjenju šolske mreže na eni in rednejšemu obiskovanju pouka na drugi strani.¹⁶

Kljub temu da je podružnična cerkev sv. Lovrenca ležala na Travi, je bil kot jezik pridig in krščanskega nauka večinoma v rabi le kranjski oziroma slovenski jezik. Tako v času pred osnovanjem župnije v Dragi leta 1834, ko je bila na Travi ekspozitura osilniške župnije,¹⁷ kot tudi po tem, ko je cerkev na Travi postala podružnica župnije Draga. Edino izjemo v tem oziru predstavlja kratko obdobje neposredno po ustanovitvi župnije Draga. Med letoma 1834 in 1846 so pridige v župnijski cerkvi v Dragi potekale v nemškem, v podružnični cerkvi na Travi pa v kranjskem jeziku. Ker pa se je takšna ureditev iz različnih razlogov izkazala za nepraktično, je kot jezik pridig po letu 1846 znova povsem prevladala kranjščina. Sočasni viri ne dajejo vtisa, da bi bila ta sprememba nasledek nacionalističnih vzgibov župnijske duhovščine. Prav tako je vse do konca 80. let ni problematiziralo kočevarsko

¹⁵ Enako je veljalo tudi za druge kraje v župniji Draga, v katerih se je prebivalstvo v vsakdanji praksi sporazumevalo v kočevarskem jeziku. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanijski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1892, dopis ribniškega dekana Martina Povšeta na knezoškofjski ordinariat v Ljubljani z dne 2. aprila 1892 (dokument vsebuje tudi prepis Povšetovega dopisa na okrajni šolski svet v Kočevju z dne 22. februarja 1892). Trditev, da večje število vaščanov Trave in Srednje vasi slovenskega jezika ne razume ali pa ga razume slabo, ki jih zasledimo v zapisniku in seznamu podpisnikov za nemške pridige v dvojezičnih krajih župnije Draga z dne 9. septembra 1890, drugi viri ne potrjujejo. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, zapisnik in seznam podpisnikov za nemške pridige v dvojezičnih krajih župnije Draga z dne 9. septembra 1890. Ker se viri, ki pričajo o razširjenosti znanja nemškega jezika sredi 19. stoletja, nanašajo na celotno župnijo Draga, moramo biti pri sodbah o razsežnosti in vplivu tega pojava sicer previdni, kljub temu pa najbrž lahko upravičeno domnevamo, da je bilo znanje nemščine tedaj prisotno tudi med delom prebivalstva vasi Trava in Srednja vas. Glej denimo: NŠAL 10, š. 68, Draga, 1846, dopis župnika Nikolaja Brusiča ljubljanskemu knezoškofu Antonu Alojziju Wolfu z dne 3. septembra 1846. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, pričevanje Janeza Zupančiča o jeziku pridig in jezikovnih razmerah v župniji v času njegovega službovanja v Dragi z dne 12. novembra 1890.

¹⁶ O naraščanju števila posameznikov, ki so bili zmožni nemščine, dovolj nedvoumno priča Jegličev tabelarični pregled jezikovnih razmer za vasi Trava in Srednja vas. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1905, Anton Bonaventura Jeglič: »Poročilo o sedajšnjem stanju narodnosti in jezika v župniji Draga« z dne 15. decembra 1902.

¹⁷ Teritorij, ki ga je pokrivala ekspozitura na Travi, se je v glavnem ujemal s tistim, ki je pozneje spadal v okvir župnije Draga. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1905, Anton Bonaventura Jeglič: »Poročilo o sedajšnjem stanju narodnosti in jezika v župniji Draga« z dne 15. decembra 1902. Tomšič in Ivanc, *Kočevsko okrajno glavarstvo*, str. 103–4.

govoreče prebivalstvo župnije. Znanje kranjskega oziroma slovenskega jezika je bilo, kot rečeno, namreč dovolj razširjeno tudi v krajih, kjer je sicer prevladovala kočevarska govorica, kar pa ni veljalo za znanje kočevščine v krajih, kjer se je prebivalstvo sporazumevalo v kranjskem oziroma slovenskem jeziku. Povedano drugače, skoraj vsi odrasli govorci kočevskega jezika so govorili tudi kranjsko oziroma slovensko, večina prebivalcev vasi, kjer je kot občevalni jezik prevladoval kranjski oziroma slovenski jezik, pa kočevskega jezika ni bila zmožna. Ker je prebivalstvo v stik z verskimi koncepti prihajalo domala izključno v kranjskem oziroma slovenskem jeziku, v katerem so bili tiskani tudi katekizmi in molitveniki, ki jih je lokalna duhovščina razširjala med prebivalstvo,¹⁸ imamo na predvečer obravnavanih dogodkov opraviti s situacijo, v kateri so govorci kočevščine pri molitvi in v interakciji z lokalno duhovščino običajno govorili slovensko.¹⁹

Šolski pouk je v leta 1855 ustanovljeni šoli v Dragi, kamor so bili všolani tudi otroci iz občine Trava, večinoma potekal v slovenskem in nemškem jeziku.²⁰ Dvojezičnost pouka, ki v dobi pred zaostritvijo nacionalističnih konfliktov v 80. letih 19. stoletja na lokalnem nivoju očitno ni bila predmet posebnih polemik, je na eni strani narekovala zgoraj orisana jezikovna struktura prebivalstva, po drugi strani pa je šlo pri odločitvi za dvojezični pouk tudi za povsem praktično odločitev duhovščine in učiteljstva. Če so kočevščine nevedši duhovniki in učitelji otroke iz vasi, kjer je ta v vsakdanji rabi prevladovala, želeli naučiti nemščine, so si bili namreč prisiljeni pomagati s slovenščino. Slednjo so ti otroci sicer razumeli slabo, a očitno še vedno bolje kot knjižno nemščino.²¹

¹⁸ NŠAL 10, š. 68, Draga, 1808, dopis na knezoškofijski ordinariat v Ljubljani z dne 7. januarja 1808; NŠAL 10, š. 68, Draga, 1830, koncept dopisa ljubljanskega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa na ljubljanski gubernij z dne 7. junija 1830.; NŠAL 10, š. 68, Draga, 1834, prošnja Nikolaja Brusiča, župnika v Dragi, za pridige v kranjskem jeziku z dne 15. septembra 1834. NŠAL 10, š. 68, Draga, 1846, dopis župnika Nikolaja Brusiča ljubljanskemu knezoškofu Antonu Alojziju Wolfu z dne 3. septembra 1846. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, pričevanje Janeza Zupanciča o jeziku pridig in jezikovnih razmerah v župniji v času njegovega službovanja v Dragi z dne 12. novembra 1890.

¹⁹ Ne sicer vselej. Vsaj z nekaterimi občani travljanske občine je župnijski upravitelj Kadunc občeval v nemškem jeziku, pri čemer nam ni uspelo dognati, ali se je delež oseb, ki so v interakciji z duhovnikom govorile nemško, v luči napredujoče nacionalne diferenciacije morda zlagoma zviševal. Ne zdi se namreč, da bi med letoma 1890 in 1892 v tem oziru prišlo do bistvenih sprememb. Leta 1890 Kadunc poroča, da lahko imenuje »pet ali šest« takšnih posestnikov na Travi. Leta 1892 pa med tistimi, s katerimi govori le nemško, poimensko navaja Franca in Jakoba Knausa iz Srednje vasi ter Janeza Grubarja, Janeza Muhiča, Jožefa Zvašnika in Antona Vesela s Trave. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1892, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca kanoniku Karlu Klunu z dne 15. marca 1892.

²⁰ Zagotovo je v obeh jezikih leta 1865 poučeval že prvi učitelj v Dragi Anton Vertnik. NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, poročilo ribniškega šolskega nadzorstva o razmerah v šoli v Dragi z dne 5. septembra 1865.

²¹ Do trditve o tem, da vsi otroci razumejo slovensko, ki jih srečamo pri Kaduncu, moramo biti bržkone zadržani. Še dobro desetletje po obravnavanih dogodkih se namreč srečujemo s primeri, ko so bili predšolski otroci iz dvojezičnih družin zmožni le kočevskega jezika. Poleg tega Jeglič v svojem elaboratu o nacionalnih in jezikovnih razmerah v župniji Draga povsem eksplicitno zapiše, da ti »otroci, preden začnejo hoditi v šolo, kočevsko dobro znajo in govorijo; nemškega ne znajo in skoraj nič ne razumejo; slovensko večinoma le prav malo razumejo«.

Čeprav so se jezikovne prakse skozi večji del 19. stoletja le malo spreminjale, pa to ne velja za opredelitve prebivalstva glede občevalnega jezika. Te so se pri popisih prebivalstva med letoma 1880 in 1910 občutno spremenile. Podatki o občevalnem jeziku so seveda kaj slab indikator nacionalnih lojalnosti, vendar pa so drastične spremembe, ki smo jim tekom obravnavanega obdobja priča v občini Trava, kljub temu indikativne tudi za spremembe na nacionalnem polju:

Občina; naselje	Prisotno prebivalstvo				
	Skupaj	Občevalni jezik			Tuji državljani
		nemški	slovenski	ostali	
1880					
Trava / Obergrass	705	141	530	3	n. p.
Planina / Alben	92	/	86	/	n. p.
Stari Kot / Altwinkel	173	/	170	/	n. p.
Medvedjek / Bärenheim	85	24	58	3	n. p.
Srednja vas / Mittergrass	174	65	105	/	n. p.
Trava / Obergrass	181	52	111	/	n. p.
1890					
Trava / Obergrass	788	319	418	/	n. p.
Planina / Alben	102	/	100	/	n. p.
Stari Kot / Altwinkel	178	/	172	/	n. p.
Medvedjek / Bärenheim	107	9	83	/	n. p.
Srednja vas / Mittergrass	209	149	50	/	n. p.
Trava / Obergrass	192	161	18	/	n. p.
1900					
Trava / Obergrass	678	314	279	/	n. p.
Planina / Alben	119	/	77	/	n. p.
Stari Kot / Altwinkel	174	2	163	/	n. p.
Medvedjek / Bärenheim	23	6	17	/	n. p.
Srednja vas / Mittergrass	176	138	21	/	n. p.
Trava / Obergrass	186	169	1	/	n. p.
1910					
Trava / Obergrass	680	350	289	/	41
Planina / Alben	142	8	106	/	28
Stari Kot / Altwinkel	167	1	156	/	10
Medvedjek / Bärenheim	16	3	13	/	/
Srednja vas / Mittergrass	178	166	12	/	/
Trava / Obergrass	177	172	2	/	3

Tabela 1: Občevalni jezik v občini Trava med letoma 1880 in 1910.²²

NŠAL 10, š. 69, Draga, 1892, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 22. marca 1892. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1892, dopis ribniškega dekana Martina Povšeta na knezoškofjski ordinariat v Ljubljani z dne 2. aprila 1892 (dokument vsebuje tudi prepis Povšetovega dopisa na okrajni šolski svet v Kočevju z dne 22. februarja 1892). NŠAL 10, š. 69, Draga, 1905, Anton Bonaventura Jeglič: »Poročilo o sedanjem stanju narodnosti in jezika v župniji Draga« z dne 15. decembra 1902.

²² *Special Orts-Repertorium [1880]*, str. 9–10; *Special Orts-Repertorium [1890]*, str. 11; *Leksikon občin [1900]*, str. 42; *Spezialortsrepertorium [1910]*, str. 12. Za analizo demografskih trendov v naseljih Trava, Medvedjek in Srednja vas daljši časovni perspektivi in oris razmer v naštetih krajih glej: Ferenc in Zupan, *Izjubljene* 2, str. 127–8; Ferenc in Zupan, *Izjubljene* 3, str. 96–7, 168–71.

Kot ugotavlja že Melik, je trend rasti števila posameznikov, ki so se pri popisih prebivalstva izrekli za nemški občevalni jezik, značilen tudi za preostale jezikovno mešane kraje na obrobju kočevskega jezikovnega otoka. Vendar pa je bil ta v občini Trava še posebej izrazit. Obrat standardne nemščine zvečine neveščega prebivalstva dvojezičnih vasi k nemškemu občevalnemu jeziku je bil namreč dovolj množičen, da je število oseb, ki so se izrekle za nemški občevalni jezik, pri popisu prebivalstva leta 1890 preseglo število oseb s slovenskim občevalnim jezikom v vaseh Trava in Srednja vas, od popisa leta 1900 pa tudi v celotni občini.²³

Boj za šolo na Travi

Kot rečeno, so bili pred osnovanjem šole na Travi tamkajšnji otroci všolani v Dragi, kjer je od leta 1855 delovala edina javna šola v župniji.²⁴ Težnje po lastni šoli so bile na Travi sicer prisotne že v času pred ustanovitvijo šole v Dragi in so se periodično pojavljale tudi pozneje.²⁵ Vendar pa so bile vselej neuspešne. Kljub temu da naj bi bila šola v Dragi uro hoda oddaljena od Trave in je pot otroke vodila po hribovitem terenu,²⁶ je že župnik Brusič dvomil o finančni vzdržnosti druge šole v župniji.²⁷ Temu je bržkone treba dodati tudi povsem praktične razmisleke lokalne duhovščine. Upravljanje obsežne in težko prehodne župnije je bilo težavno. Obveznosti, ki bi izhajale iz poučevanja verouka na več šolah, pa nikakor niso bile zanemarljive.²⁸ Sploh zato, ker je v župniji znaten del obravnavanega obdobja služboval le en duhovnik.²⁹ Poleg duhovščine je ustanovitvi šole na Travi vsaj v 80. letih 19. stoletja nasprotovala tudi večina krajevnega šolskega sveta.³⁰

²³ Melik, *O razvoju slovenske*, str. 211.

²⁴ Tomšič in Ivanc, *Kočevsko okrajno glavarstvo*, str. 104.

²⁵ NŠAL 10, š. 68, Draga, 1852, dopis župnika Nikolaja Brusiča na knezoškofijski ordinariat z dne 18. decembra 1852. NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis Deželne vlade v Ljubljani na knezoškofijski ordinariat v Ljubljani z dne 19. avgusta 1856; NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis knezoškofijskega konzistorija v Ljubljani na Deželno vlado v Ljubljani z dne 21. septembra 1856. NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis Deželne vlade v Ljubljani na knezoškofijski ordinariat v Ljubljani z dne 30. junija 1858. NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis knezoškofijskega konzistorija v Ljubljani na Deželno vlado v Ljubljani z dne 11. avgusta 1858. NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis Deželne vlade v Ljubljani na okrajni urad v Kočevju z dne 7. septembra 1858. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

²⁶ NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis Deželne vlade v Ljubljani na knezoškofijski ordinariat v Ljubljani z dne 19. avgusta 1856.

²⁷ NŠAL 10, š. 68, Draga, 1852, dopis župnika Nikolaja Brusiča na knezoškofijski ordinariat z dne 18. decembra 1852.

²⁸ Ta težava je s širjenjem šolske mreže postajala le še bolj izrazita in je lokalne duhovnike dejansko izrazito obremenjevala. Glej denimo: NŠAL 10, š. 69, Draga, 1904, dopis ribniškega dekana Franca Dolinarja na knezoškofijski ordinariat z dne 16. septembra 1904.

²⁹ Po Brusičevi smrti leta 1853 je bila župnija brez kaplana do konca 60. let 19. stoletja. Kaplane nato redno srečujemo do začetka 80. let, pozneje pa ne več. *Catalogus cleri [1834–1894]*, passim.

³⁰ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

Prav neuresničene želje Travljancev po lastni šoli so v 80. letih 19. stoletja v pomembni meri odprle prostor nemškimi nacionalističnim aktivistom. Ni povsem jasno, kdaj je Deutscher Schulverein začel svoje aktivnosti na Travi. Župnijski upravitelj Kadunc v zvezi z ustanovitvijo zasilne šole, ki je na Travi delovala s finančno podporo omenjene organizacije, navaja dva podatka. V dopisu na dekanjski urad v Ribnici z marca 1890 poroča, da šola na Travi deluje sedem let,³¹ v avgustovskem dopisu ljubljanskemu knezoškofu Missii pa zapiše, da omenjena šola obstaja že dvanajst let.³² Kakorkoli, Schulverein je bil na Travi prisoten vsaj od sredine 80. let 19. stoletja. Poleg prispevka, s katerim je pomagal vzdrževati tamkajšnjega učitelja – sami Travljanci so morali zanj mesečno pridati 25 krajcarjev na posameznega učenca³³ – naj bi njegovi predstavniki obljubili tudi izdatno finančno pomoč za obnovo nekdanjega župnišča,³⁴ ki so ga predstavniki občine za šolsko poslopje predvideli že v svojih prošnjah za lastno šolo iz sredine 50. let 19. stoletja.³⁵

Ne zdi pa se, da bi bili odnosi med lokalnim prebivalstvom in nemškimi nacionalisti v naslednjih letih vselej ugodni. Čeprav je poročilo iz Drage, ki ga je novembra 1886 priobčil *Slovenski narod*, pisano iz izrazito slovenske nacionalistične perspektive, vendarle priča o tem, da je bila naklonjenost prebivalstva do eksponentov nemškega nacionalizma odvisna predvsem od tega, ali so slednji izpolnjevali njegova pričakovanja:

Nemški šulferajn obljubil je Travljancem, 1200 gld. takrat izplačati, kadar bodo dobili ljudsko šolo pod farovsko streho. Ker pa jim šolska oblastva iz opravičenih uzrokov šole ne dajo, jim tudi šulferajn denarja ne da, s kojim bi radi poravnali že zastareli dolg Kočevski hranilnici.

Sama mala vas Trava teh 1000 gld. ne more skupaj zbobnati, sosedje jim nečejo pomagati, in velike menične obresti in vedna pota v Kočevje, da podaljšujejo obrok menici, to prisililo jih je že do skrajnosti. Nemec bi rekel ‚bis zur Raserei‘. Udarili so namreč v svojej obupnosti po svoji lastni krvi, po apostolu nemškega šulierajna, alias učitelju za silo, katerega so itak, ker mu neso plačevali od vsakega otroka izgovorjenih mesečnih 25 sold., že popolnem izstradali in jih sedaj za te solde tožariti mora. Dne 8. t. m. prišli so v njegovo stanovanje štirje korenjaki: župan in trije pomagači – pogrebci. Pobrali so mu knjige, nakopičene od šulferajna in harmonij, njegovo lastnino, ter so vse skupaj zaprli v posebno sobo, češ, to je naše za tvoj dolg (?) ti pa idi, in pokazali so mu luknjo, skozi katero ima iti.³⁶

³¹ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

³² NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca ljubljanskemu knezoškofu Jakobu Missii z dne 30. avgusta 1890. Ta podatek je zelo verjetno napačen. Takšna datacija bi ustanovitev zasilne šole na Travi postavila v zadnja leta 70. let 19. stoletja, ko omenjena organizacija še ni začela delovati. V zvezi z delovanjem Schulvereina na Kranjskem in v sosednjih deželah glej: Drobesh, *Deutscher Schulverein*, str. 187–96. Rus, *Nemški Schulverein*, str. 62–73.

³³ *Slovenski narod*, 11. november 1886. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca ljubljanskemu knezoškofu Jakobu Missii z dne 30. avgusta 1890.

³⁴ *Slovenski narod*, 11. november 1886.

³⁵ NŠAL 31, Šolstvo, š. 47, 18/1/13 Draga, dopis Deželne vlade v Ljubljani na knezoškofijski ordinarij z dne 19. avgusta 1856.

³⁶ *Slovenski narod*, 11. november 1886.

Delovanje Schulvereina na Travi se s tem sicer ni končalo. Čeprav ne vemo, kako je orisani konflikt vplival na lokalne razmere in razmerja, je namreč zasilna šola v starem župnišču delovala še naprej.³⁷ Kljub mestoma ne najbolj složnim odnosom med prebivalstvom in predstavniki Schulvereina in razmeroma slabemu obisku zasilne šole na Travi navkljub – župnijski upravitelj Kadunc leta 1890 poroča, da jo poleti obiskuje med dva in štiri, pozimi pa med deset in petnajst od vsega skupaj tridesetih šoloobveznih otrok na Travi³⁸ – je slednja v očeh slovensko opredeljenega župnijskega upravitelja Kadunca in preostalih eksponentov slovenskega nacionalizma na lokalnem nivoju predstavljala nezanemarljivo grožnjo. Prav strah pred verskimi in nacionalnimi posledicami prisotnosti Schulvereina na Travi je privedel do tega, da je župnijski upravitelj Kadunc v 80. letih prekinil z odklonilnim odnosom svojih predhodnikov in se aktivno zavzel za vzpostavitev javne utrkvistične ljudske šole na Travi. Tako Kadunc:

Pred nekoliko leti so hodili Travljanci me prosti, da naj jim pomagam, da bi svojo šolo na Travi dobili in jaz sem jim v ta namen radovoljno izkaze njih šolskih otrok delal ter tudi šolo na Travi priporočal. Pa Dragarska šolska občina in po večini njeni krajni šolski svet se je temu upiral, ker na Travi ni potrebna šola ter bi potem le Dragarska šola škodo terpela. To je sprevidil tudi modri in previdni pokojni okrajni glavar Hočevnar in zato tukajšnji krajni šolski svet vedno silil, da mora z naj ostrejšimi kazni Travljance primorati, da bodo svoje otroke v Dragarsko šolo pošiljali; toda le meni kot predsedniku krajnega šolskega sveta bi se mogli Travljanci zahvaliti, da sem jih obvaroval strogih kazni in orožne sile, katera je bila že tukajšnji žandarmerijski postaji zapovedana, kar vse lahko priča gospod okrajni šolski nadzornik Komljanec. Ravno jaz sem tudi poznej gospoda Komljanca nagovarjal, da naj bi se na Travi javna šola ustanovila, da bi potem vsaj šulferajn ne bil imel toliko povoda s svojo zakotno šolo ljudi na Travi begati.³⁹

Prizadevanja Travljancev so 29. septembra 1888 končno obrodila sadove. Takrat je Travo obiskala šolska komisija, ki sta jo poleg novomeškega inženirja Volke sestavljala še c. k. vladni koncipist Karl Deperis in okrajni šolski nadzornik Josip Komljanec.⁴⁰ Poleg zastopnikov občine Trava so bili na sestanku v tamkajšnji šoli zbrani tudi veljaki iz »raznih vasi« – po pričevanju Kadunca vsega skupaj deset do petnajst oseb – prisotna pa sta bila tudi dragarski župan Pavel Turk in župnijski upravitelj Kadunc.⁴¹ Člani komisije so zbrane med drugim povprašali tudi o njihovih preferencah glede učnega jezika. Poznejše interpretacije poteka sestanka in veljavnosti sklepov se sicer razlikujejo, gotovo pa je, da se je zbrano

³⁷ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca ljubljanskemu knezoškofu Jakobu Missii z dne 30. avgusta 1890.

³⁸ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca ljubljanskemu knezoškofu Jakobu Missii z dne 30. avgusta 1890.

³⁹ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na deka-nijski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

⁴⁰ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na deka-nijski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

⁴¹ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na deka-nijski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890. *Slovenski narod*, 13. november 1888.

prebivalstvo opredelilo za pouk v slovenskem in nemškem jeziku. Tako Kadunc: »[ko je] politični komisar gospod Deperis Travljance trikrat vprašal, če hočejo čisto nemško šolo, so vsi /.../ odgovorili: „Mi hočemo slovensko-nemško šolo, saj smo mi tudi Slovenci, akoravno med seboj nekoliko kočevsko govorimo“, in vsa obravnava, ki je trajala skoraj poldrugi dan, se je veršila v slovenskem jeziku.«⁴² Čeprav Kadunc v svojem opisu komisijskega ogleda tega ne omenja, se ne zdi, da bi bili člani komisije v odnosu do tega vprašanja povsem neopredeljeni. Deperis je bil očitno bolj naklonjen stališčem nemških nacionalistov, Komljanec pa jasno profiliran slovenski nacionalist.⁴³ Ob tem sta bila pri razpravi prisotna tudi oba najpomembnejša eksponenta slovenskega nacionalizma na lokalnem nivoju – župnijski upravitelj Kadunc in dragarski župan Turk. Vsekakor se zdi, da je takšna nacionalno indiferentna pozicija lokalnega prebivalstva v danem trenutku bolj ustrezala slednjim. Kot smo poskušali pokazati zgoraj, se je namreč slovenska stran zaradi spreminjajočih se razmerij moči in rasti vpliva nemškega nacionalizma v dvojezičnih vaseh konec 80. let 19. stoletja znašla v defenzivi in ji na kaj ugodnejši izplen glede učnega jezika torej ni bilo upati. Utravvistična šola je iz istih razlogov seveda precej manj ugajala eksponentom nemškega nacionalizma. Deperis je tako – tega v svojem demantiju trditev, ki so se v zvezi s tem pojavljale v slovenskem tisku, ni zanikal niti povsem jasno nemško opredeljeni predsednik okrajnega šolskega sveta v Kočevju Ludwig Thomann⁴⁴ – zbrane opomnil na gmotne implikacije odstopa od dogovora s predstavniki Schulvereina.⁴⁵ Slednji so namreč v primeru, da bi bil v novi javni šoli na Travi vpeljan izključno nemški učni jezik, obljubili izdatno finančno pomoč v vrednosti 1300 goldinarjev,⁴⁶ ki Travljancem v primeru odločitve za utravvistično šolo seveda ne bi pripadala.⁴⁷ Kljub temu da je po Turkovem pričevanju Deperis zbrane večkrat povprašal po učnem jeziku in jim ob tem pojasnil morebitne implikacije njihove odločitve, je bil odgovor vselej enak – prebivalstvo se je opredelilo za slovensko-nemški pouk.⁴⁸ Težko rečemo, v kolikšni meri je bila takšna opredelitev posledica predhodnih prizadevanj župnijskega

⁴² NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na deka-nijski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890. Glej tudi: *Slovenski narod*, 13. november 1888.

⁴³ Na to dovolj jasno kažejo že Komljančeve intervencije v smeri slovenizacije učnega jezika v Dragi leta 1886. V zvezi z njegovim delovanjem na nacionalnem polju glej zapisnik razprave »glede odgovora na interpelacijo g. poslanca L. Svetca in tovarišev o tem, da je bil c. kr. okrajni šolski nadzornik Ivan Komljanec v Kočevju odstavljen od nadzorništva«, ki se je v Kranjskem deželnem zboru odvila 4. novembra 1890: *Obravnave [1890]*, str. 126–144b.

⁴⁴ *Slovenski narod*, 3. november 1888. V zvezi s poznejšimi intervencijami okrajnega glavarja Thomanna v prid nemškim nacionalističnim ciljem v župniji Draga glej denimo: NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, poročilo kanonika Karla Kluna o razmerah v Dragi z dne 10. novembra 1890. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca kanoniku Karlu Klunu z dne 11. septembra 1890.

⁴⁵ *Slovenski narod*, 22. oktober 1888; *Slovenski narod*, 3. november 1888; *Slovenski narod*, 13. november 1888.

⁴⁶ Tu sicer špekuliramo, ampak morda bi ta tri leta star dogovor lahko vsaj do neke mere pojasnil spravo med lokalnim prebivalstvom in predstavniki Schulvereina, ki je očitno sledila konfliktu iz leta 1886. *Slovenski narod*, 3. november 1888.

⁴⁷ *Slovenski narod*, 3. november 1888.

⁴⁸ *Slovenski narod*, 13. november 1888.

upravitelja Kadunca in prisotnosti posameznikov, katerih slovenska opredelitev je bila lokalnemu prebivalstvu verjetno dovolj dobro znana in katerih podpora je bila za osnovanje javne šole na Travi bodisi neobhodno potrebna bodisi zelo koristna. Pot do ustanovitve lastne šole bi bila brez podpore duhovnika in ob nasprotovanju okrajnega šolskega nadzornika Komljanca in dragarskega župana Turka bržkone precej bolj težavna.

Kakorkoli, odziv glavnih eksponentov nemškega nacionalizma na takšno nacionalno indiferentno opredelitev prebivalstva je bil hiter in učinkovit. Čez štirinajst dni so bili Travljanci poklicani v Kočevje na sestanek z notarjem in načelnikom kočevske podružnice Schulvereina Emilom Burgerjem, ki jih je, tako Kadunc, »z obljubami pregovoril, da so šli h glavarstvu svojo prejšnjo izjavo preklicat in so tam terdili velikansko neresnico, da smo jih mi drugi k prvi izjavi prisilili.«⁴⁹ Po sestanku s predstavniki Schulvereina so predstavniki vaških elit docela spremenili svoj pogled na učni jezik. Namesto dvojezičnega pouka so odtlej zahtevali izključno nemški pouk in zavračali všolanje otrok iz krajev, v katerih je prevladovalo izključno slovensko govoreče prebivalstvo.⁵⁰

Kadunčevo dopisovanje s kočevskim okrajnim glavarstvom iz jeseni 1889, s katerim smo začeli pričujočo razpravo, moramo bržkone razumeti prav v luči orisanih dogodkov. Čeprav njegova prvotna ocena o kompleksnosti jezikovnih praks in odsotnosti jasnih nacionalnih opredelitev realno stanje na jezikovnem in nacionalnem polju opiše precej bolj verno kot nacionalistične intervencije v sočasnem tisku, bi se najbrž prenačljivi, če bi v njej videli zgolj to. V primerih, ko to slovenski nacionalni stvari ni koristilo, je bil Kadunc namreč precej manj nagnjen k sodbam o nedoločljivosti nacionalne pripadnosti prebivalstva. Ne zdi se namreč, da bi kaj podobnega trdil, ko je slovensko orientirani okrajni šolski nadzornik Komljanec »ugotovil«, da je materni jezik vseh otrok v tamkajšnji šoli slovenski in med letoma 1888 in 1890 mimo poprejšnjih določb poskrbel za popolno slovenizacijo šolskega pouka v Dragi.⁵¹ Najbrž ne bi preveč zgrešili, če bi to potezo župnijskega upravitelja v prvi vrsti razumeli kot strategijo, s katero je ta želel preprečiti vpeljavo izključno nemškega učnega jezika.

Kljub (poznejšim) izjavam občinskih predstavnikov, ki so svojo odločitev za nemški učni jezik utemeljevali s sklicevanjem na praktičnost enojezičnega pouka na eni in zapostavljanjem nemštva ter strahom pred slovenizacijo na drugi strani,⁵²

⁴⁹ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župnijskega upravitelja Franca Kadunca na dekanjski urad v Ribnici z dne 4. marca 1890.

⁵⁰ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1891, zapisnik izjave podane na sestanku vladnega svetnika Josefa Merka s predstavnikoma občine Trava z dne 12. septembra 1891.

⁵¹ Glej denimo: *Obravnave [1890]*, str. 126–144b.

⁵² Ko sta se travljanski župan Josef Kordisch in občinski odbornik Karl Miklitsch 12. septembra 1891 vpričo vladnega svetnika Josefa Merka izrekala o jezikovnih in nacionalnih razmerah v župniji, sta kot poglobitvi razlog za vzpostavitev šole na Travi navajala prav domnevno željo prebivalstva po nemškem pouku, porojeno spricho slovenizacije šole v Dragi leta 1883. Iz zahtev po nemškem pouku je, kot rečeno, izhajalo tudi zavračanje všolanja otrok iz krajev, v katerih je prevladovalo slovensko govoreče prebivalstvo. Kordisch in Miklitsch sta namreč trdila, da bi bil pouk učinkovitejši, če bi šolo obiskovali le otroci s Trave in iz Srednje vasi, saj

bi bržkone lahko upravičeno domnevali, da ti pomisleki niso bili vselej v ospredju. Zdi se namreč, da so imeli tudi v tem primeru, kot že tolikokrat poprej, poglavitno vlogo pri odločitvah glede učnega jezika praktični razmisleki predstavnikov lokalnih elit – zlasti kalkulacije, povezane s stroški adaptacije starega župnišča za šolske potrebe.⁵³ Da je bilo tako, kaže zlasti dejstvo, da so Travljanzi jeseni leta 1891 zopet spremenili svoje mnenje o učnem jeziku in iz vasi še drugič pregnali učitelja, ki ga je pomagal vzdrževati Schulverein. Tako Kadunc:

Zdaj se hočejo še celo Travljanzi popolnoma od ‚schulvereina‘ ločiti in že govorijo prejšnji naj bolj zagrizeni nemčurski agitatorji, da se mora na Travi utrakvistična šola ustanoviti, ker sta tukaj oba jezika potrebna; ‚schulvereinu‘, to je dr. Burgerju in glavarju Thomannu pa nič več ne zaupajo; zato so že v jeseni Travljanzi ‚schulvereinovega‘ učitelja iz Trave zapodili in sedaj prosijo pri dežel. šolsk. svetu za javno deželsko šolo z utrakvističnem podukom.⁵⁴

Leta 1892 je bila končno sprejeta (v letih, ki so sledila, pa tudi udejanjena) odločitev o ustanovitvi samostojne ljudske šole na Travi. Ob tem je bila predvidena tudi ustanovitev šol v Starem Kotu in Črnem Potoku. V prvo so bili všolani tudi otroci iz Novega Kota v občini Draga, medtem ko so bili otroci iz Planine v občini Trava všolani v ljudsko šolo v Črnem Potoku, ki je bila v sosednji občini Draga. Pouk v obeh je potekal v slovenskem jeziku.⁵⁵ Na Travi je bilo drugače. Tamkajšnje prebivalstvo ni dobilo niti utrakvistične šole, za katero so si prizadevali eksponenti slovenskega nacionalizma, niti izključno nemške, ki so jo želeli eksponenti nemškega. Po vzoru nedavne preureditve šolskega pouka v Dragi⁵⁶ sta bili namreč v novi ljudski šoli na Travi predvideni dve ločeni vzporednici, ena s slovenskim, druga z nemškim učnim jezikom.⁵⁷ Kljub temu da se je takšna ureditev vsaj do neke mere skladala z zahtevami obeh taborov, se nacionalistični konflikti v občini tem seveda niso končali. Enako velja tudi za sam proces ukoreninjenja nacionalne ideje. Leta truda nacionalističnih aktivistov prebivalstva do leta 1892 še vedno niso prekvasila v skupnost, v kateri bi obstajal jasen in stabilen razloček med Nemci in Slovenci. Vendar pa je ta sčasoma postajal vse izrazitejši. Poleg nacionalističnega aktivizma, ki v naslednjih letih seveda ni izginil, je k nacionalni diferenciaciji prispevala tudi nova ureditev šolskega pouka. Ustroj slednjega je namreč predpostavljal, v praksi pa pomagal ustvarjati, razloček med Slovenci in Nemci. Drugače kot poprej je namreč vsaj implicitno nacionalno opredelitev narekovalo že dejstvo, da so se morali starši poslej odločiti, v katero od obeh vzporednic bodo vpisali svoje otroke. Tudi

bi pouk tako lahko potekal le v nemškem jeziku. NŠAL 10, š. 69, Draga, 1891, zapisnik izjave podane na sestanku vladnega svetnika Josefa Merka s predstavnikoma občine Trava z dne 12. septembra 1891.

⁵³ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1890, dopis župniškega upravitelja Franca Kadunca ljubljanskemu knezoškofu Jakobu Missii z dne 30. avgusta 1890.

⁵⁴ NŠAL 10, š. 69, Draga, 1892, dopis župniškega upravitelja Franca Kadunca kanoniku Karlu Klunu z dne 15. marca 1892.

⁵⁵ *Poročilo [1892]*, str. 194.

⁵⁶ V zvezi z ureditvijo šolskega pouka v Dragi glej: Rus, *Nemški Schulverein*, str. 67.

⁵⁷ *Poročilo [1892]*, str. 194.

če svoje odločitve sami niso razumeli na ta način, je bila v očeh eksponentov obeh nacionalnih gibanj opredelitev za nemški ali slovenski pouk razumljena kot izraz lojalnosti enemu od obeh tekmujočih nacionalizmov.

Sklep

Vzorec, ki se izrisuje pred nami, kaže na izrazito praktičen odnos lokalnega prebivalstva do jezikovnega in nacionalnega vprašanja. Prve prošnje za lastno šolo vprašanja učnega jezika niti niso načenjale. Ko te niso bile uspešne in je kazalo, da bo v tem oziru v pomoč Schulverein, so se predstavniki lokalnih elit oprli nanj, se z njegovimi predstavniki sprli, se z njimi spet spravili, se naslonili na slovensko opredeljenega župnijskega upravitelja, se pri komisijemskem ogledu izrekli za pouk v obeh jezikih, si vnovič premislili in po vnovičnem dogovoru s predstavniki Schulvereina zahtevali le nemško šolo, se s predstavniki omenjene nacionalistične organizacije zopet sprli, si spet zaželeli dvojezični pouk in na koncu vendarle dobili lastno ljudsko šolo s slovensko in nemško vzporednico. Najbrž lahko brez večjih zadržkov sklenemo, da takšno nacionalno indiferentno ravnanje nikakor ne kaže na obstoj trdne nacionalne lojalnosti – sploh takšne, ki bi od prebivalstva na račun boja za nacionalno stvar terjala kakšno posebno odrekovanje. Če kaj, so predstavniki lokalnih elit nacionalno tekmo izrabljali za zasledovanje koristi lokalne skupnosti. Lokalno prebivalstvo torej ni bilo samo objekt, pač pa tudi subjekt nacionalističnih konfliktov, katerih predmet je postalo. Seveda ne želimo reči, da je prebivalstvo obravnavanega prostora živelo zunaj sočasnih idejnih tokov. Tudi nacionalno indiferentne prakse same na sebi niso nekakšen zveličaven dokaz odsotnosti nacionalnega referenčnega okvira, vsekakor pa pričajo o tem, da nacionalne lojalnosti še zdaleč niso bile edino gibalno individualnih odločitev in kolektivnih stremeljenj. Močno bi torej pretiravali, če bi trdili, da konceptov, s katerimi so operirali nacionalistični aktivisti, lokalno prebivalstvo ni poznalo ali da je na načelni ravni zavračalo nacionalizem. Prav tako ne želimo reči, da proces ukoreninjenja nacionalne ideje ni imel realnega vpliva na mišljenje in delovanje lokalnega prebivalstva. Nacionalne ločnice so v luči postopnega ukoreninjenja nacionalne ideje tudi na obravnavanem prostoru sčasoma postajale vse jasnejše in vedno manj porozne. Vendarle pa pričujoči primer jasno kaže, da instrumentalizacija nacionalne tekme lokalnemu prebivalstvu na obrobju Kočevske ni bila tuja in da še tako izdatna prizadevanja nacionalističnih aktivistov prebivalstva avtomatično ne prekvasijo v neomajne pristaše nacionalne skupnosti, ki bi ji po njihovem mnenju moralo pripadati. Proces nacionalne diferenciacije se je med dvo- ali večjezičnim prebivalstvom občine Trava odvijal počasi in je bil še v zadnjih desetletjih 19. stoletja vse prej kot zaključen.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

NŠAL 10, Škofijski arhiv Ljubljana – župnije.

NŠAL 31, Šolstvo.

Časopisje

Laibacher Diöcesanblatt, 1882, 1894.

Letopis ljubljanske škofije [Catalogus cleri ...], 1834–1894.

Slovenski narod, 1886, 1888.

Sejni zapisniki in sorodno gradivo

Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 14. oktobra do 25. novembra. Ljubljana: deželni odbor Kranjski, 1890.

Poročilo o delovanju kranjskega deželnega odbora za dobo od 1. januarja do konec decembra 1892. Ljubljana: deželni odbor Kranjski, 1893.

Statistične publikacije

Leksikon občin za Kranjsko. Izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudnia 1900. Izdala C. kr. Centralna statistična komisija. Dunaj: C. kr. Dvorna in državna tiskarna, 1906.

Special Orts-Repertorium vom Krain. Herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission. = *Obširen imenik krajev na Kranjskem. Na svitlo dan po c. kr. statistični centralni komisiji*. Wien: Alfred Hölder, 1884.

Special Orts-Repertorium vom Krain. Neuarbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission. = *Specijalni repertorij krajev na Kranjskem. Na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890*. Na svitlo dala c. kr. centralna statistična komisija. Wien: Alfred Hölder, 1894.

Spezialortsrepertorium von Krain. bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission. Wien: Deutschösterreichische Staatsdruckerei, 1919.

Literatura

Andoljšek, Bernard, Boji za Drago. *Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani* 44, 1929, str. 54–62.

Billig, Michael, *Banal nationalism*. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 1995.

Brubaker, Rogers, in Frederick Cooper, Beyond 'Identity'. *Theory and Society* 29, št. 1, 2000, str. 1–47.

Domej, Teodor: Razprava o učnem jeziku v Borovljah na Koroškem (1848–1851). *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi*, (ur. Vanja Kočever). Ljubljana, 2022, str. 463–90.

Drobesch, Werner, Deutscher Schulverein: njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. *Zgodovinski časopis* 46, št. 2, 1992, str. 187–96.

Ferenc, Mitja in Gojko Zupan, *Izgnane kočevske vasi: nekoč so z nami živeli kočevski Nemci. Del 2: K-P*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Ferenc, Mitja in Gojko Zupan, *Izgnane kočevske vasi: nekoč so z nami živeli kočevski Nemci. Del 3: R-Ž*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

- Ferenc, Mitja, *Kočevska – pusta in prazna: nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Ferenc, Mitja, *Kočevska: izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev = Gottschee: das verlorene Kulturerbe der Gottscheer Deutschen*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1993.
- Fox, Jon, in Cynthia Miller-Idriss, *Everyday Nationhood. Ethnicities* 8, št. 4, 2008, str. 536–63.
- Granda, Stane, Politične razmere na Kočevskem v letu 1848. *Kronika* 43, št. 3, 1995, str. 23–37.
- Golec, Boris: Karniolizacija: stranpot v slovenski etnogenezi? *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi*, (ur. Vanja Kočevnar). Ljubljana, 2022, str. 147–97.
- Hearn, Jonathan, in Marco Antonsich, *Theoretical and Methodological Considerations for the Study of Banal and Everyday Nationalism. Nations and Nationalism* 24, št. 3, 2018, str. 594–605.
- Hösler, Joachim: Gottscheer – Geschichte, Selbstverständnis, Außenwahrnehmung. *Spurensuche in der Gottschee: deutschsprachige Siedler in Slowenien*, (ur. Mitja Ferenc in Joachim Hösler). Potsdam, 2011, str. 13–39.
- Judson, Pieter M., *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 2006.
- King, Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, N.J. Woodstock: Princeton University Press, 2005.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Malešević, Siniša, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. Basingstoke; New York (N.Y.): Palgrave Macmillan, 2006.
- Malešević, Siniša, *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Melik, Vasilij: O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861–1918. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor, 2002, str. 208–21.
- Moric, Anja, German ‚Linguistic Island‘ or a Linguistically Mixed Region? Multilingual Practices in the Kočevska (Gottschee) Area. *Traditiones* 50, št. 2, 2021, str. 123–40.
- Rus, Jože, Nemški Schulverein in Slovenci na Kočevskem. *Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani* 44, 1929, str. 62–73.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I. (Od naselitve do 1805)*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II. (1805–1848)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III. (1848–1870)*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988.
- Stergar, Rok, National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook* 43, 2012, str. 45–58.
- Tomšič, Štefan, in Fran Ivanc, *Kočevsko okrajno glavarstvo: zemljepisno-zgodovinski opis*. Ljubljana: okrajna učiteljska knjižnica v Kočevji, 1887.
- Trdan, Vanda, *Življenje kočevskih Nemcev med 1850 in 1918: magistrska naloga*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1999.
- Turk, Prvenka, Šole Dragarske doline. Boj proti nemštvu za slovensko šolo v Dragi. *Šolska kronika* 16, št. 1, 2007, str. 44–66.
- Zahra, Tara, Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69, št. 1, 2010, str. 93–119.

- Zahra, Tara, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2008.
- Zajc, Marko, Josip Jurčič's Tradition in Muljava: The Boundaries of Localism and Nationalism. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 2, 2013, str. 23–36.
- Zajc, Marko: Reklama in nacionalizem. *Od prvih oglasov do interneta: k zgodovini oglaševanja na Slovenskem* (ur. Andrej Studen). Ljubljana, 2016, str. 49–58.
- Zwitter, Fran: Nemci na Slovenskem. *O slovenskem narodnem vprašanju* (ur. Vasilij Melik). Ljubljana, 1990, str. 26–42.

SUMMARY

Struggle for a School at Trava. On National Differentiation on the Outskirts of the Gottschee Region in the Last Decades of the 19th Century

Jan Bernot

Historiographical studies on the spread of nationalism and national differentiation among the bilingual populations of the Habsburg monarchy have led to a considerable number of important insights into the broader field of the history of nationalism. Although earlier generations of Slovene historians were already aware of the specificities of this area, comparatively little attention has been paid to the bilingual areas on the periphery of the Gottschee region in Slovene historiography.

In this paper we examine the role of the school struggle in the context of the process of national differentiation in the bilingual villages of the municipality of Trava (Obergrass) in the second half of the 19th century. Due to the specific situation in the parish of Draga, which Trava was part of, the bilingual population of the villages of Trava and Srednja Vas (Mittergrass) mostly spoke Gottscheer among themselves; however, they were also fluent in Slovene, which was the language of sermons, religious instruction, and prayer.

Representatives of the local population have been striving for a school at Trava since the middle of the 19th century, but were always unsuccessful. The only school in the parish was situated in the fairly distant settlement of Draga and was attended by children from Trava as well. This situation was utilized by the *Deutscher Schulverein* in the mid-1880s, whose considerable financial investment allowed for establishing a provisional school at Trava. The Schulverein's arrival led to a competition between Slovenian and German nationalists for the allegiance of the local bilingual population. The agents of German nationalism tried to persuade the population to opt for a school with German as the language of instruction, while the agents of Slovene nationalism, facing the gradual strengthening of the German nationalism in the villages of Trava and Srednja Vas, sought to establish an utraquist school.

As a result of the efforts of nationalist activists on both sides, the national idea gradually spread among the population of the bilingual villages. However, the local population was not merely an object of the nationalist struggles and a passive receptor of the ideas that the nationalist activists introduced into the local environment, but used the nationalist struggles of which they became the object to their own ends.

Although nationalist ideology was clearly not completely alien to the local population in the final decades of the 19th century, it can be concluded that we are not yet dealing with particularly stable national loyalties in the area under consideration. At least at the beginning of the 1890s, these were still highly situational.

Janez Mlinar, Tone Smolej

Ljudmila Štrekelj, pozabljena prva slovenska doktorica zgodovine

MLINAR, Janez, dr., izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@ff.uni-lj.si,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9975-3675>

SMOLEJ, Tone, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, tone.smolej@ff.uni-lj.si,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8544-2198>

Ljudmila Štrekelj, pozabljena prva slovenska doktorica zgodovine

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3–4, str. 422–439, 67. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava opozarja na Ljudmilo Štrekelj, prvo Slovenko, ki je dosegla doktorati s področja zgodovinskih znanosti. Po opravljeni maturi na realni gimnaziji se je 1913 vpisala na študij zgodovine in geografije in ga poleti 1918 uspešno zaključila z disertacijo o gospostvu Ojstrica v Savinski dolini. Predelano disertacijo je objavila v Časopisu za zgodovino in narodopisje. Za razliko od večine tedanjih izobraženk se Ljudmila Štrekelj po doktoratu ni več javno udeleževala. O razlogih za tako odločitev lahko zgolj ugibamo, zdi pa se, da je šlo za zavestno osebno odločitev.

Ključne besede: Štrekelj Ljudmila, slovenske zgodovinarke, doktorice znanosti, Štrekelj Karel, Strmšek Pavel

MLINAR, Janez, PhD, assoc. prof., University of Ljubljana, Faculty of Arts. SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@ff.uni-lj.si,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9975-3675>

SMOLEJ, Tone, PhD, full prof., University of Ljubljana, Faculty of Arts. SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, tone.smolej@ff.uni-lj.si,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8544-2198>

Ljudmila Štrekelj, the Forgotten First Slovenian Woman with a Doctorate in History

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 3–4, pp. 422–439, 67 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The treatise highlights Ljudmila Štrekelj, the first Slovenian woman with a PhD in Historical Sciences. Having passed the matura exam and completed the Realgymnasium, she enrolled in history and geography study courses in 1913 and completed them successfully with a thesis on the Ojstrica seigneurie in the Savinja Valley in the summer of 1918. She published a redacted version of her thesis in the Review for History and Ethnography. Unlike the majority of educated women of the period, Ljudmila Štrekelj did not work in public after having obtained her PhD. We can only speculate about the reasons for this decision; however, it appears to have been a conscious and personal one.

Keywords: Štrekelj Ljudmila, Slovenian historians, Slovenian PhDs, Štrekelj Karel, Strmšek Pavel

Uvod

Vprašanju družbene vloge žensk na Slovenskem in procesu njihove emancipacije, ki se je z majhnimi koraki začejala v drugi polovici 19. stoletja, je bilo v zadnjih dveh desetletjih posvečenih več študij in razprav.¹ V njih se kot glavni element družbenega uveljavljanja kaže predvsem možnost dostopanja žensk do izobrazbe, na katero se navezujeta njihova ekonomska samostojnost in družbena neodvisnost. Formalna izobrazba je bila pogosto prvi pogoj, da se je posameznica podala na trnovo pot družbenega uveljavljanja in samouresničevanja. Pri tem je morala premagati vrsto institucionaliziranih ovir, ki jih je vzpostavljala in perpetuirala okosteneli izobraževalni sistem.²

Vrata univerzitetnega študija so se ženskam začela odpirati šele v šestdesetih letih 19. stoletja. Univerza v Zürichu je prve študentke pripustila k predavanjem leta 1863, njej je pet let kasneje sledila univerza v Bernu. Francoske univerze so svoja vrata odprle leta 1868, postopoma pa so jim sledile tudi druge države. Od leta 1870 je bil ženskam študij omogočen na Švedskem, od leta 1873 v Angliji, po letu 1875 pa še na Finskem, Danskem in Nizozemskem. Leto kasneje sta jim vpis na univerze dovolili Italija in Belgija, njima pa so nato sledile še Norveška (1882), Grčija (1890), Škotska (1892) in celo Turčija (1894).³ Avstro-ogrska monarhija je podobno kot nekatere druge dežele v Nemškem rajhu zaostajala v tem razvoju. Na filozofske fakultete avstrijskih univerz so se ženske lahko vpisovale od leta 1897, na medicino in farmacijo od leta 1900, na pravo pa šele od leta 1919.⁴

¹ Od slovenskih projektov velja izpostaviti zlasti dva. Projekt *Pozabljena polovica* si je z inovativnim pristopom biografskega prikaza zadal za nalogo iztrgati pozabi posamezne ženske, ki so bile pomembne za razvoj in družbeno življenje na Slovenskem. Rezultat projekta je bil zbornik s portreti 129 posameznic, ki so s svojimi dejanji in osebnostjo držo zaznamovale drugo polovico 19. stoletja in 20. stoletje. Podoben metodološki pristop biografskega prikazovanja je bil izbran tudi pri obravnavanju posameznic, ki so kot intelektualke oblikovale začetke posameznih znanstvenih ved. Prim. Šelih in dr. (ur.). *Pozabljena polovica*; Kramberger in dr. (ur.), *Frauen, die studieren, sind gefährlich*.

² Prim. Brehmer, Simon (ur.). *Geschichte der Frauenbildung*, v katerem so problemi izobraževanja žensk osvetljeni po posamezni časovni epohi od konca antike do sodobnosti. Ugotovitve zbornika se nanašajo sicer na Avstrijo, glede na zgodovinske okoliščine pa v dobršni meri veljajo tudi za slovenski prostor.

³ Cindrič, *Študentke s Kranjske*, str. 64; Žunkovič, *Das Frauenstudium*, str. 17.

⁴ Schuster, *Ihrer Inscription*, str. 18. Prim. tudi Žunkovič, *Das Frauenstudium*, str. 16–17, Cindrič, *Študentke s Kranjske*, 65–66.

Možnosti, ki so se odprle s spremenjeno zakonodajo, so kmalu začele izkoriščati tudi ženske iz slovenskih dežel monarhije. Redke so si lahko privoščile študij v tujini, pri čemer je bila odločilna podpora družine. Zofka Kveder je bila tako zaradi finančne stiske že po nekaj mesecih prisiljena opustiti leta 1899 začeti študij na univerzi v Bernu.⁵ Po drugi strani je ravno podpora družine omogočila, da sta obe sestri Jenko, tako Eleonora kot tudi mlajša Ana, dosegli doktorski naziv. Prva je leta 1907 doktorirala iz medicine v Petrogradu,⁶ Ana pa je na filozofski fakulteti praške univerze leta 1911 obranila disertacijo iz kemije.⁷ Po odprtju avstrijskih univerz so se Slovenke večinoma odločale za študij na Dunaju⁸ ali v Gradcu,⁹ nekaj let kasneje pa se je kot možna destinacija začela uveljavljati tudi Praga.¹⁰ Ker je bil dostop do filozofske fakultete najlažji, ne preseneča, da so se ženske v glavnem odločale za tiste naravoslovne in humanistične študije, ki jih je ponujala ta fakulteta. Cindrič ugotavlja, da je od 31 rednih in izrednih študentk iz Kranjske, ki so bile med letoma 1897 in 1918 vpisane na dunajsko univerzo, več kot 80 % izbralo študij na filozofski fakulteti. Podobno velja tudi za druge univerze.¹¹

Študij zgodovine ni bila najpogostejša izbira študentk. Za prvo Slovenko, ki je študij zgodovine končala z doktoratom, je veljala Melitta Pivec. Dunajski univerzi je predložila disertacijo o pokristjanjevanju in cerkveni organizaciji v vzhodnih Alpah od 4. do 10. stoletja (*Christianisierung und kirchliche Organisation in den östlichen Alpenländer vom 4. bis 10. Jahrhundert*) in bila po uspešno opravljenih rigorozih julija 1919 promovirana za doktorico filozofije. Njena zgodba je že bolj impresivna, ker se je v naslednjih letih kljub zaposlitvi kot bibliotekarka odločila za specializacijo iz gospodarske zgodovine. Štipendija francoske vlade ji je omogočila bivanje in raziskovanje v Parizu. Svoje ugotovitve je strnila v *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–1813)*, ki jo je dopolnila s kritičnim pregledom dotedanje bibliografije. Z disertacijo, ki velja za temeljno delo o gospodarskem življenju v dobi Napoleonove kontinentalne zapore, je leta 1931 na Sorboni dosegla svoj drugi doktorat.¹² Raziskave v okviru projekta o slovenskih doktorandkah in doktorandih na graški univerzi do konca prve svetovne vojne pa so pokazale, da je Melitto Pivec za nekaj mesecev prehitela Ljudmila Štrekelj. Razlog, da je Štreklejeva ostajala neopažena, tiči v dejstvu, da je prva leta ob vpisu na univerzo kot materni jezik navajala nemščino, zagotovo pa je k temu pripomogel tudi umik v družinsko zasebnost po poroki s slavistom Pavlom Strmškom. Pričujoča razprava poskuša opozoriti na njen dosežek, ga ovrednotiti in umestiti v širši kontekst.

⁵ Mihurko Poniž, *Zofka Kveder*, 155.

⁶ Melik, *Eleonora Jenko Groyer*, str. 162–163.

⁷ Perdih, *Ana Štěrba-Böhm*, 39–55; Gantar Godina, *Žensko znanstveno delo*, str. 162–163.

⁸ Cindrič, *Študentke s Kranjske*, zlasti str. 71–77; Žunkovič, *Frauenstudium*, 24–29.

⁹ Heppner, *Studentinnen*, str. 119–121.

¹⁰ Gantar Godina, *Žensko znanstveno delo*, str. 155–174.

¹¹ Cindrič, *Študentke s Kranjske*, 67–69. Za Prago prim. tudi Gantar Godina, *Žensko znanstveno delo*, 159–160.

¹² Milenković, *Melitta Pivec-Stele*, 293–297; Žigon, *Melitta Pivec-Stele*, str. 131–170.

Družina Štrekelj

Po disertaciji o fonologiji narečja na goriškem Krasu (*Phonologie des Görzer Mittelkarstsdialektes*) pri Francu Miklošiču ter opravljenih rigorozih iz slovanske filologije in filozofije je bil leta 1884 Karel Štrekelj na dunajski univerzi promoviran za doktorja filozofije. Rajši kot suplenturo na gimnaziji v Pazinu je sprejel mesto domačega učitelja pri grofici Colloredo-Mannsfeld, vdovi nekdanjega poljedelskega ministra v vladah Adolfa Auersperga in Karla von Stremayrja. Poučevati je moral štiri kontese, stare od deset do sedemnajst let, v navadnih šolskih predmetih, starejšo pa v literarni zgodovini in poetiki. Rodbina je zime preživljala na Dunaju, sicer pa je bivala na svojem posestvu Dobříš na Češkem.¹³ V čudovitem rokokojskem gradu s francoskim parkom je spoznal mlado angleško guvernanto Harriett Reeves, s katero se je kmalu poročil. Očitno se je začel učiti tudi angleščine, saj mu je dunajski anglist Jakob Schipper pozneje izstavil potrdilo, da jezik dovolj obvlada, da lahko vsebinsko presoja vsak tekst.¹⁴ Leta 1886 se je Štrekelj habilitiral za privatnega docenta za slovansko filologijo in v naslednjih letih na dunajski filozofski fakulteti med drugim predaval o bolgarski in ruski ljudski epiki, slovanski etnologiji in slovanski ljudski etimologiji. Imel je tudi predavanja o slovenskih narodnih pesmih (*slovenische Volkslied*), saj je tedaj začel urejati *Slovenske narodne pesmi*. Štrekelj, ki je vmes postal tudi urednik slovenske izdaje Državnega zakonika, pa v letnem semestru 1893 ni najavil predavanj. Soproga Harriett mu je 9. januarja 1893 po prvorojenki Mariji rodila še hčerko Ljudmilo. Ime je dobila po zavetnici Češke. Matija Murko mu je že hotel čestitati, a je vmes izvedel, da se ženi slabo godi.¹⁵ Po tednu dni je Harriett umrla v štiriintridesetem letu.¹⁶ »Priateljsko sočutje« mu je ob ženini smrti izrekel pesnik Josip Stritar, Vatroslav Oblak pa mu je zagotovil, da z njim čuti ta hudi udarec in da v takem primeru nekoliko pomore le čas.¹⁷ Štrekelj je nato v *Slovenskem narodu* objavil naslednjo zahvalo: »Vsem svojim slovenskim prijateljem in znancem, kateri so mi ob smrti moje nepozabne žene [...] izrazili svoje sočutje o ti prebitki izgubi ter me tolažili v ti nesreči, izrekam v svojem in svojih dveh otročičev imenu najprisrčnejšo zahvalo. Prosim jih, naj se tudi v molitvi spominjajo njene duše«.¹⁸ Štrekelj je bil dejansko zelo veren katolik in redno je zahajal v cerkev molit za pokojno ženo, tu pa je nekoč spoznal svojo drugo soprogo Afro Ludwig, guvernanto z Bavarskega.¹⁹ Po Oblakovi smrti je bil jeseni 1896 imenovan na Univerzi v Gradcu za izrednega profesorja za slovansko filologijo s posebnim ozirom na slovenski jezik in literaturo. Družina se je preselila v štajersko prestolnico. Na graški filozofski fakulteti je Štrekelj na prelomu stoletja kot prvi v univerzitetni zgodovini o slovenski književnosti predaval v slovenskem

¹³ Kropej, *Karel Štrekelj*, str. 29.

¹⁴ Univerzitetna knjižnica Maribor (v nadaljevanju UKM), *Štrekljeva zapuščina*, rkp. 229.

¹⁵ UKM, *Štrekljeva zapuščina*, Matija Murko, Pismo K. Štreklju, 16. 1. 1893, prepis.

¹⁶ Sterbefälle. *Neuigheits Welt-Blatt* (21. 1. 1893), str. 4.

¹⁷ UKM, *Štrekljeva zapuščina*, Josip Stritar, Pismo K. Štreklju, 16. 1. 1893; Vatroslav Oblak, Pismo K. Štreklju, 17. 1. 1884, prepis.

¹⁸ Zahvala. *Slovenski narod* 26/17 (21. 1. 1893), str. 6.

¹⁹ Murko, *Spomini*, str. 134.

jeziku (kurzi »Zgodovina slovenskega slovstva«, SS 1899–SS 1901, SS 1904, SS 1905, SS 1909). Pozneje je v slovenščini predaval tudi historično gramatiko. Ko pa je leta 1908 postal redni profesor, je slovenska predavanja povsem opustil.

Že Matija Murko, Štrekljev predstojnik na graški slavistiki, je zapisal domnevo, da Štrekelj najverjetneje s svojima hčerama ni govoril slovensko. To naj bi bil tudi razlog, da ni imel slovenske gospodinjske pomočnice. Hčerki Marijo in Ljudmilo naj bi želel vzgojiti na »nemški podlagi«, o čemer naj bi pričali tudi v osebni zapuščini ohranjeni nemško-slovenski slovarčki, namenjeni za pouk hčera.²⁰ Tovrstna praksa ne bi predstavljala izjeme med tedanjo slovensko inteligenco. Tudi največji slovenski pesnik tega časa Josip Stritar s sinom ni govoril slovensko ali ga pošiljal k slovenskim sorodnikom, saj ga je želel vzgojiti v dunajskega kozmopolita, kar mu je tudi uspelo. Po doktoratu se je Josef Milan Stritar leta 1899 zaposlil na dunajski Hochschule für Bodenkultur, kjer je sčasoma postal redni profesor kemije in predstojnik tamkajšnjega kemijskega inštituta.²¹ Drugačno pa je bilo stališče Matije Murka, ki v Gradcu ni imel slovenskih predavanj, a je z otroki vedno govoril slovensko, za nemščino pa so imeli doma posebno pomočnico.²² Čeprav je prvi dve leti ob vpisu v višji semester Ljudmila Štrekelj kot materni jezik redno navajala nemščino, ki je bila očitno občevelni jezik v družini, so v družini tudi po očetovi smrti ohranili veliko naklonjenost do slovenščine. Kljub svojemu nemškemu poreklu je vdova Afra, ki je s svojima pastorkama stkala pristen materinski odnos, po smrti Karla Štreklja želela imeti ob sebi slovensko gospodinjsko pomočnico. V začetku leta 1913 je tako v hišo prišla Lojzka Grajfoner iz Selc pri Lenartu v Slovenskih goricah in pri Afri ostala vse do njene smrti.²³

Šolanje

Leta 1905 je Ljudmila vstopila v dekliški licej (*Mädchen-Lyzeum*) v Gradcu, ki je imel več kot tridesetletno tradicijo in je bil prvi takšen zavod v monarhiji.²⁴ Na liceju, ki je bil namenjen pridobitvi zgolj splošne izobrazbe in je trajal samo šest let, niso poučevali latinščine in grščine.²⁵ Ker pa licejska matura po šestih letih ni bila enakovredna gimnazijski, ki je bila potrebna za vpis na univerzo, je bilo sčasoma treba poiskati rešitev. Ker ministrstvo leta 1909 še ni bilo naklonjeno preobrazbi licejev v reformirane realne gimnazije, so v Gradcu sklenili, da lahko dekleta z licejsko maturo šolanje nadaljujejo na dvoletnem nadaljevalnem študiju v okviru programa realne gimnazije, ki bi služil kot priprava na dodatno polnovredno maturo.²⁶ Ljudmila je 10. julija 1911 opravila licejsko maturo, nato pa je šolanje

²⁰ Murko, *Spomini*, str. 133.

²¹ [b. a.], *100 Jahre Hochschule*, str. 83 in 178–180.

²² [b. a.], *100 Jahre Hochschule*, str. 134.

²³ Strmšek, Naša Lojzka, *Naš dom, priloga časopisa Ženski svet*, 9 (1933), junij 1933, str. 46.

²⁴ O razvoju ženskega šolstva v Avstriji prim. Friedrich, »Ein Paradies ist uns verschlossen ...«.

²⁵ Simon, *Frauenbildung*, str. 10.

²⁶ Simon, *Frauenbildung*, str. 15.

nadaljevala na dvoletnem nadaljevalnem programu. Poleti 1912 je družino zadela nova tragedija, saj je za vodenico umrl komaj triinpetdesetletni oče Karel Štrekelj,²⁷ ki je zapustil dve siroti. Leto dni pozneje je Ljudmila opravila še maturo na realni gimnaziji in tako izpolnila formalne pogoje za vpis na Univerzo v Gradcu, kjer je sicer že več hčera univerzitetnih profesorjev uspešno končalo študij, kot na primer Oktavia Rollett, hčerka Alexandra Rolletta, profesorja psihologije in histologije,²⁸ ali pa Mathilde Uhlirz, hči znanega avstrijskega zgodovinarja Karla Uhlirza.²⁹

Univerzitetni študij

Jeseni 1913 se je Ljudmila Štrekelj kot redna slušateljica uspešno vpisala na graško univerzo ter začela obiskovati predavanja iz zgodovine in geografije.³⁰ Kot njen skrbnik je v vpisnicah nastopal njen stric Franc Štrekelj, višji carinski inšpektor v pokoju, iz Trsta. Iz povsem ženskega okolja je Ljudmila prišla na institucijo z izrazito moško prevlado. Graška univerza je v sedemdesetih letih 19. stoletja zgolj za kratek čas priprla svoja vrata za ženske slušateljice in jim dovoljevala obiskovanje posameznih predavanj v obliki hospitacij.³¹ Potrebno je bilo še več kot dve desetletji, da so jeseni 1897 tudi ženskam dovolili vpisovati se na univerzo. V zimskem semestru 1897/98 se je tako vpisalo prvih pet izrednih študentk, že naslednje leto pa se je Seraphine Puchleitner, potem ko ji je pri 27 letih uspelo opraviti maturitetni izpit, inkskribirala kot prva redna študentka.³² Delež žensk med rednimi slušatelji se je zlasti na Filozofski fakulteti v naslednjih letih relativno hitro povečeval ter v generaciji Ljudmile Štrekelj prvič presegel 15 odstotkov. V zimskem semestru 1913/14 je bila Ljudmila tako ena od triintridesetih rednih slušateljic na filozofski fakulteti.³³ Ker ni opravila klasične mature, je morala v skladu z ministrskim odlokom iz maja 1909 v času študija opraviti še dopolnilni izpit (*Ergänzungsprüfung*). Izbrala je grščino in izpit uspešno opravila julija 1915 ob koncu četrtega semestra, s čimer je izpolnila še zadnji formalni pogoj za redni študij.³⁴

Seznam izbranih predavanj, navedenih v vpisnici, nakazuje, da ob vpisu v prvi semester Ljudmila Štrekelj še ni imela povsem izoblikovanega študijskega interesa.

²⁷ *Grazer Volksblatt* 45/305 (9. 7. 1912), str. 9.

²⁸ Oktavia Rollet je kot prva ženska v Gradcu izvajala splošno zdravniško prakso in kot prva ženska v Avstriji dosegla sekundariat. Prim. Aigner, *Zur Patientenfrequenz*, str. 79–82.

²⁹ Höf flechner, *Mathilde Uhlirz*, str. 196–209.

³⁰ Avtorja se zahvaljujeta dr. Andreasu Golobu z graškega univerzitetnega arhiva, da jima je v času pandemije posredoval *Nationale* Ljudmile Štrekelj.

³¹ Schuster, *Ihrer Inscription*, str. 25–31.

³² Schuster, *Ihrer Inscription*, str. 36–37. O Seraphine Puchleitner prim. [o. A.] *Puchleitner*, str. 2614; Aigner, *Seraphine Puchleitner*, str. 119–122.

³³ V zimskem semestru 13/14 je poleg 33 rednih slušateljic Filozofsko fakulteto obiskovalo še 38 izrednih slušateljic in 28 hospitantk. Od skupno 454 študentov je filozofsko fakulteto obiskovalo 99 žensk, kar predstavlja 21,8-odstotni delež. Na drugih fakultetah je bil v omenjenem semestru delež žensk bistveno nižji in ni nikjer presegel treh odstotkov. Prim. Kernbauer, *Statistik*, str. 183 in 188.

³⁴ Archiv der Universität Graz (v nadaljevanju AUG), *personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Doktoratakt, Lebenslauf*.

Tako nabor profesorjev kot predmetov je bil zelo širok in je zaobsegal različna časovna in vsebinska področja.³⁵ Pri Walterju Schmidu je tako poslušala arheološka predavanja (*Norikum und Illyrien. Grundzüge der römischen Siedlungsarchäologie Österreichs*), pri Loserthu vsebine iz srednjeveške zgodovine (*Allgemeine Geschichte im Zeitalter der deutschen Oberherrlichkeit*), pri von Srbiku tematiko s konca 17. in začetka 18. stoletja (*Geschichte Europas im Zeitalter Ludwigs XIV.*) ter pri Kaserju vprašanja iz sodobne zgodovine (*Geschichte der jüngsten Vergangenheit*). Ob njih je izbrala še Uhlirzeva predavanja iz ustavne (*Ausgewählte Abschnitte aus der österreichischen Verfassungsgeschichte*) ter Mellova iz upravne zgodovine (*Ausgewählte Kapitel aus der österreichischen Verwaltungsgeschichte*). Na geografiji je poslušala Siegerja (*Wirtschaftsgeographie*), od pedagoških predmetov pa Martinaka (*Psychologische und logische Grundlagen der Unterrichtslehre*) in Hertleja (*Einführung in die Krankenpflege*). Podobno širok nabor predmetov je Ljudmila Štrekelj izbrala tudi v drugem semestru. Ob Bauerju (*Das römische Reich unter Augustus und seinen Nachfolger*) in Schmidu (*Die Kulturkreise der jüngeren Steinzeit*) je poslušala še Losertha (*Allgemeine Geschichte des späteren Mittelalters, Historisches Seminar*), Kaserja (*Das Zeitalter der Reformation, Historische Übungen*), von Srbika (*Humanismus und Renaissance, Deutsches Wirtschaftsleben im 17. und 18. Jahrhundert*) ter ponovno Siegerja (*Geographie der österreichischen Alpenländer, Geographische Übungen*) in Martinaka (*Allgemeine Methodik des Mitteschulunterrichts*). Ob njih je poslušala še Eberstallerja (*Schulhygiene für Lehramtskandidaten*). V tretjem semestru se je nabor njenih predmetov dokončno zožil. Deloma gre to pripisati izoblikovanju študijskega interesa, predvsem pa je bil nabor pogojen z dinamičnimi kadrovskimi spremembami, ki jih je Zgodovinski seminar Univerze v Gradcu doživel leta 1914. Marca tega leta je najprej umrl Uhlirz, maja pa je bil na univerzo v Chernowitzu v Bukovini (danes Černovci v Ukrajini)) za rednega profesorja obče zgodovine (*Allgemeine Geschichte*) poklican še Kurt Kaser. Uhlirza je naslednje leto nasledil Raimund Friedrich Kaindl,³⁶ Kaserja pa je šele aprila 1916 nadomestil Heinrich von Srbik, ki je do tedaj v Gradcu deloval zgolj kot *extraordinarius* za zgodovino srednjega veka.³⁷ V zimskem semestru 1914/15 so v historičnem seminarju tako poleg treh rednih profesorjev (Bauer, Loserth, Cuntz) delovali še von Srbik in Mell kot izredna profesorja ter Peisker kot privatni docent.³⁸ V letnem semestru 1915, ko Peisker in Mell nista izvajala predavanj, so tako študentje lahko izbirali le med štirimi predavatelji.³⁹ Do zaključka študija je Štrekljeva na zgodovini več ali manj poslušala predavanja le še pri treh profesorjih.⁴⁰ Do njegovega odhoda na Dunaj, kamor je bil poklican leta 1916, je

³⁵ V vpisnih listih (*die Nationale*) so ob osnovnih osebnih podatkih in maternem jeziku navedena tudi predavanja, ki jih je v posameznem semestru obiskoval dotični študent. Glede splošnih značilnosti tega vira prim. Heppener, *Die Nationale*, str. 155–159.

³⁶ Höflechner, *Das Fach »Geschichte«*, str. 190–191.

³⁷ Höflechner, *Das Fach »Geschichte«*, str. 283 in str. 420.

³⁸ *Verzeichnis der Vorlesungen*. Graz, WS 1914/15, str. 30–31.

³⁹ *Verzeichnis der Vorlesungen*. Graz, SS 1915, str. 30–31.

⁴⁰ V letnem semestru 1915 je na primer obiskovala zgolj Siegerjeva in Bauerje predavanja, na germanistiki pa je poslušala še Seufferta (*Deutsche Literatur des 19. Jahrhunderts*).

redno poslušala vsa Bauerjeva predavanja iz grške zgodovine – v letnem semestru 1917 ga je nasledil Rudolf von Scala, tako da je v svojem zadnjem semestru na univerzi poslušala tudi njegova predavanja o grškem in rimskem zgodovinopisju (*Geschichtschreibung der Griechen und Römer*) – ter Loserthova predavanja iz srednjeveške zgodovine. Ko je poleti 1915 Uhlirza nasledil karpatski Nemec Kaindl, ki je v Gradec prišel iz Univerze Franca Jožefa v Černovcih, je redno obiskovala tudi njegova predavanja. Na geografiji je poslušala izključno Siegerja. Ker je očitno sprva razmišljala o pedagoškem poklicu, je do letnega semestra 1916 obiskovala tudi pedagoška predavanja pri Martinaku ter ob koncu šestega semestra opravila pedagoški predizpit.⁴¹ V zadnjih dveh semestrih je obiskovala še filozofska predavanja pri Meinongu (*Über Wahrheit und Wahrscheinlichkeit, Allgemeine Wertheorie, Elemente der Ethik*) in Spitzerju (*Geschichte der Philosophie*). Kdaj se je Ljudmila odločila, da bo študij zaključila z doktorsko disertacijo, ni jasno.⁴² Enako lahko zgolj ugibamo o morebitnem vplivu Pavla Strmška, njenega bodočega moža, na to odločitev. S Strmškom, ki je novembra 1915 doktoriral iz slavistike, je do tega časa že stkala tesno prijateljstvo in verjetno je ravno v njunem zaupnem odnosu treba iskati razloge, da je Ljudmila Štrekelj od letnega semestra 1916 kot materni jezik v vpisnico redno začela namesto nemščine vpisovati slovenščino.

Doktorat in objava

Decembra 1917 je Ljudmila Štrekelj zaprosila profesorski kolegij Filozofske fakultete graške univerze za pristop k doktorskim rigorozom ter ob potrebnih dokazilih predložila tudi doktorsko disertacijo z naslovom »*Ein Beitrag zur Geschichte des Sanntales. Die Herrschaft von Osterwitz*«. Kaj je Štrekljevo vodilo pri izbiri izrazito lokalne zgodovinske teme, ni jasno. V prijavi ali v uvodu k disertaciji svojih vzgibov ni natančneje pojasnila. S prostorom Savinjske doline družina Štrekelj ni bila povezana. Karel Štrekelj je izviral iz Goriške, mati je bila Angležinja. Zdi se, da v Savinjski dolini niso imeli niti sorodnikov, saj se še danes tam priimek Štrekelj ne pojavlja. Njeno otroštvo in mladost sta bila več ali manj vezana na Dunaj, po očetovem imenovanju za izrednega profesorja na Univerzi Karla in Franca leta 1896 pa na Gradec. Da ni bila natančneje seznanjena z lokalno topografijo, ki bi jo lahko spoznala ob morebitnih osebnih obiskih in bivanju v Savinjski dolini, nakazuje tudi dejstvo, da je mikrolokacijo srednjeveškega gradu Ojstrica napačno postavljala na vrh hriba Krvavica (*Bluthägel*), namesto na nekoliko nižjo toda lažje dostopno vzpetino s pomenljivim imenom Stari grad (*Alter Burg*). O njenih motivih za izbiro tematike lahko zgolj ugibamo. Mogoče je na izbiro vplival že omenjeni Pavel Strmšnik, ki je izhajal iz širšega zaledja Savinjske doline. Toda kljub temu bi bila izbira še vedno presenetljiva. Na širšem območju Savinjske doline je na-

⁴¹ AUG, *personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Doktoratakt, Lebenslauf*.

⁴² Izbor predmetov, ki jih je obiskovala na fakulteti sicer z ničimer ne nakazuje, da je Štrekljeva gojila raziskovalne ambicije, saj z izjemo prvega semestra, ko je pri Mellu poslušala *Ausgewählte Kapitel aus der österreichischen Verwaltungsgeschichte*, ni vpisovala predavanj z vsebinami iz arhivistike ali pomožnih zgodovinskih ved.

mreč kar nekaj gospodarsko, upravno in politično pomembnejših gospostev, ki bi bili tako po kvaliteti kot strukturi virov primernejši in zanimivejši za znanstveno obdelavo. Izpostaviti velja Laško, Žalec ali samo mesto Celje. O vplivu zgodbe o Veroniki Deseniški, ki je v največji meri prispevala k prepoznavnosti gradu Ojstrica in ki jo Štrekljeva bežno omenja v uvodu svoje naloge, lahko zgolj špekuliramo.⁴³

Disertacijo je Štrekljeva vsebinsko zastavila zelo široko – z današnjega vidika pravzaprav preširoko – in poskušala v njej zaobjeti časovni lok od antike pa vse do konca 19. stoletja.⁴⁴ Kratkemu poglavju o sledih rimske oblasti v okolici Ojstrice (*Die Römer im späteren Bezirke von Osterwitz*) je sledilo poglavje o zgodnj srednjeveški zgodovini, v katerem je poskušala rekonstruirati čas frankovske vladavine in oblasti grofa Viljema iz Brež (*Osterwitz vor dem Auftreten der Cillier Grafen*). Tretje poglavje je bilo namenjeno poznemu srednjemu veku in času grofov Celjskih (*Osterwitz unter den Freien von Saneck*). Najobsežnejši del disertacije – kar 56 od skupaj 101 strani – je namenila obdobju zgodnjega novega veka, ko je gospostvo posedovala družina Schrattenbach (*Osterwitz unter der Herrschaft der Schrattenbacher*). V njem je poskušala rekonstruirati izvor rodbine (postavlja jih na Frankovsko), zlasti pa se je posvetila odmevom reformacije na Ojstrici ter kmečkemu uporu leta 1635. Poglavje je zaključila z naštevanjem nekaterih razpršenih zgodovinskih drobcev, na katere je naletela v ohranjenem arhivskem gradivu ter z rekonstrukcijo meja ojstriškega deželskega sodišča. V zadnjem poglavju je zgolj še poimensko izpostavila nekatere lastnike gospostva v 19. stoletju (*Osterwitz nach der Herrschaft der Schrattenbacher*).

Vsebinsko doktorska naloga Ljudmile Štrekelj ni predstavljala znanstvenega presežka in do njenega pisanja sta bila kritična oba ocenjevalca. Kaindl je v kratki oceni sicer poudaril, da je disertacija spoštovanje vreden prispevek k lokalni zgodovini Štajerske, v kateri ni recipirana le dostopna literatura, ampak tudi arhivsko gradivo. Toda istočasno je izpostavil, da naloga v številnih ozirih potrebuje precejšnje izboljšave.⁴⁵ Bistveno natančnejši je bil v svojih kritičnih pripombah Heinrich von Srbik. Nalogo je označil kot pomanjkljivo tako pri rabi virov in literature kot tudi pri interpretaciji in prikazu. Izpostavil je zlasti, da avtorica ne pozna nekaterih virov, objavljenih v Jakschevi *Monumenta ducatus Carinthiae*, in Dopscheve ključne razprave o koroško-kranjskem vprašanju. Po njegovem mnenju je tudi pomanjkljivo upoštevala spremljevalne razprave k Historičnemu atlasu alpskih dežel ter opisov

⁴³ Glede na njeno navdušenje nad zgodovino antične Grčije – grščino je izbrala kot svoj dopolnilni izpit (*Ergänzungsprüfung*), do njegovega odhoda na Dunaj 1916 pa je poslušala tudi vsa Bauerjeva predavanja ter pri njem celo obiskovala *Anleitung zur griechischen Paleographie* – bi prej pričakovali, da bo Štrekljeva izbrala temo iz starogrške zgodovine. Mogoče razlog za drugačno izbiro tiči ravno v Bauerjevem odhodu. Po drugi strani je bil Bauer izrazit nasprotnik ženskega študija in vprašanje je, ali bi bila taka želja sploh uresničljiva. O Bauerjevih stališčih do ženskega študija prim. Bauer, *Die Aufgabe des Gymnasiums*, 1908.

⁴⁴ AUG, personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Dissertation. Dostopno tudi na <https://unipub.uni-graz.at/obvugrua/urn/urn:nbn:at:at-ubg:x2-5010?lang=en> pod napačnim naslovom *Ein Beitrag zur Geschichte des Jauntales. (sic!) Die Herrschaft von »Osterwitz«* (zadnji dostop 28. april 2021).

⁴⁵ AUG, personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Doktoratakt, Gutachten Kaindl.

meja štajerskih deželskih sodišč.⁴⁶ Očital ji je še nekritično povzemanje genealoških podatkov, pomanjkljivo navajanje virov in literature ter večstranske dobresedne vrinke iz prepisov in urbarjev. Von Srbik je prvi del svoje ocene zaključil z mnenjem, da je predložena disertacija primerna za tisk zgolj ob temeljiti predelavi. Ob koncu je poudaril, da kandidatki kljub vsemu dopušča pristop k rigorozom (*zu den strengen Prüfungen*) predvsem zaradi njenega truda, ki ga ni moč spregledati, ter vnetega prizadevanja, da bi svojo temo čim bolj temeljito obdelala. Zaključne besede, da se v posameznih delih naloge vedno znova do določene mere nakazuje skromna sposobnost samostojnega dela, kritičnih nastavkov ter sposobnosti zapažanja, se berejo predvsem kot opravičevanje lastne popustljivosti.⁴⁷

V začetku februarja 1918 je Ljudmila Štrekelj kljub ne najboljšim ocenam naloge pristopila k stranskemu rigorozu in ga uspešno opravila. Spitzer in dekan filozofske fakultete Heberdey sta njeno znanje ocenila kot odlično, Meinong pa z zadovoljivo. Dva meseca kasneje je opravila še glavni rigoroz, kjer so jo vsi štirje izpraševalci ocenili z oceno zadovoljivo. Slovesna promocija je sledila 11. maja 1918.⁴⁸

Naloga Ljudmile Štrekelj izkazuje v vseh ozirih znatne šibkosti. Poleg vseh vsebinskih pripomb, ki jih je naštel von Srbik, velja izpostaviti še izrazito romantično dojemanje preteklosti in njeno idealizirano poenostavljanje. Disertacijo je uvedla z verzi iz Schillerjeve tragedije Nevesta iz Messine (*Die Braut von Messina*), s katerimi zbor opeva minljivost narodov in imen ter povečuje moč posameznikov.⁴⁹ V prvih vrsticah uvoda poskuša bralce pritegniti s slikovito pripovedjo o »gozdnatem vrhu (mišljena je vzpetina Krvavica), ki poslušajočemu popotniku pripovedujejo nerazumljivo zgodbo o veličastnem gradu, ki je tu nekoč zrl preko dežele, o vitezi, ki so bili tu odgojeni v bleščečih igrah in lovu, v boju in sporu. Samo v mahovju skriti ostanki zidovje šepetajo, da je tu bilo nekoč življenje.«⁵⁰ Njeno poetično izražanje zagotovo dokazuje poglobljeno poznavanje literature in prefinjeno obvladovanje nemškega jezika, primernost tovrstnih jezikovnih prijemov v znanstvenih tekstih pa je slej ko prej sporna.

Tako ocena Kaindla kot von Srbika se zdi povsem upravičena in na mestu. Kritične besede ocenjevalcev ne gre razlagati zgolj z njihovo morebitno nenaklonjenostjo do pripustitve žensk k študiju. Kaindl, čigar ocena je bila Štrekljevi bolj naklonjena, je ravno pri vprašanju žensk v zgodovinopisju zastopal izrazito konservativno stališče, medtem ko je von Srbik, ki je bil do Štrekljeve zelo kritičen, zastopal diametralno nasprotna stališča. Njuni različni pogledi so se najočitneje

⁴⁶ Jaksch je četrti zvezek Monumenta Historica Ducatus Carinthiae, s katerim je z objavami gradiva prišel do leta 1269 in izumrtja rodbine Spanheim, izdal leta 1906, Dopscheva razprava *Die Kärnten-Krainer Frage und die Territorialpolitik der ersten Habsburger in Österreich* je izšla leta 1899, karte deželskih sodišč za dežele Salzburg, Gornjo Avstrijo in Štajersko pa v okviru *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* leta 1917.

⁴⁷ AUG, personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Doktoratakt, Gutachten von Srbik.

⁴⁸ AUG, personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Doktoratakt, Rigorosenprotokol.

⁴⁹ »Völker verrauschen / Namen verklingen / finstre Vergessenheit / breitet die dunkelnachtenden Schwingen / über ganzen Geschlechtern aus. / Aber der Fürsten / einsame Häupter / glänzen erhellt / und Aurora berührt sie / mit den ewigen Strahlen / als die ragenden Gipfel der Welt.«

⁵⁰ AUG, personalna mapa z doktorskimi akti št. 993, Disertation, 4.

pokazali ob poskusu habilitacije Mathilde Uhlirz leta 1921.⁵¹ Nasprotovanje in kritičnost bi torej pričakovali predvsem od Kaindla, ne pa von Srbika.

Pripombe ocenjevalcev je Štrekljeva vzela resno in jih pri pripravi objave upoštevala. Besedilo disertacije je bistveno skrajšala, ga preoblikovala in ga opremila z nekaterimi dodatnimi opombami, ohranila pa je obsežne citate iz virov. Prevedenega v slovenščino ga je pod deloma spremenjenim naslovom *Grad Ojstrica v Savinjski dolini* še isto leto objavila v Časopisu za zgodovino in narodopisje.⁵² Zdi se, da je to tudi edina njena znanstvena objava!

Po doktoratu

Dolgo je veljalo, da je prva slovenska doktorica filozofije naravoslovka Marianne Urbas, ki je leta 1906 promovirala na graški univerzi.⁵³ Ker pa je podrobna raziskava pokazala, da je Tržačanka v rubriko maternega jezika vestno vpisovala nemščino in ni živela v slovenskem okolju, je prvenstvo pripadlo kemičarki Ani Jenko, ki je leta 1911 doktorat pridobila na Univerzi Karla in Ferdinanda v Pragi.⁵⁴ Tri leta pozneje je na Dunaju iz botanike promovirala Korošica Angela Piskernik. Vse do leta 1918 pa je trajalo, da smo dobili prvo doktorico filozofije s področja humanistike: Ljudmilo Štrekelj.

Štrekljeva je ubežala iz vizirja raziskav, ker je ob vpisu – kot že rečeno – kot materni jezik zapisovala nemščino. Med študijem je spoznala študijskega kolega Pavla Strmška, predsednika slovenskega akademskega društva Triglav, ki je poleg slavistike študiral še zgodovino. V letnem semestru 1914 sta imela skupaj predavanja iz rimske, srednjeveške in nemške gospodarske zgodovine, leto dni pozneje sta bila skupaj na geografskih vajah. Kdaj je preskočila iskrica, ne vemo, a od svojega šestega semestra (SS 1916) dalje je Ljudmila v rubriko o maternem jeziku začela navajati slovenščino. Pavel je po doktoratu iz slavistike o orožju v južnoslovanski ljudski epiki (*Die Waffen im slovenischen, kroatischen und serbischen Volksepos*) leta 1915 dobil suplenturo na c. k. državni višji realni gimnaziji v Brnu (Staatsoberrealgymnasium, Brünn). Po opravljenem učiteljskem izpitu iz zgodovine in slovenščine kot glavnih predmetov in geografije kot stranskega predmeta z nemškim in slovenskim učnim jezikom je leta 1916 postal profesor na

⁵¹ Medtem ko je von Srbik kot član pristojne komisije skupaj z Wihlemom Erbnom leta 1921 poudarjal, da Mathilda Uhlirz presega zahteve, ki jih postavljajo pred moške kandidate (von männlichen Bewerbern) in je priporočil podelitev habilitacije, je Kaindl še leta 1930 pri njenem drugem poskusu imel odločno stališče, »dass die Geschichtsschreibung und Geschichtsforschung stets Sache des Mannes waren. In der Gegenwart liegen gewis keine Gründe vor, davon abzuweichen. Gerade jetzt erfordert besonders die vaterlandische und neuzeitliche Geschichte Männer mit Erfahrung, politischer Einsicht und Bekennermut, alles das selbstverständlich neben der wissenschaftlichen Eignung. Vor allem hat der akademische Lehrer dieses Geschichtszweiges Aufgaben und Pflichten, die eine Frau nicht erfüllen kann«. Prim. Höflechner, *Das Fach »Geschichte«*, str. 202–204 in Höflechner, *Mathilde Uhlirz*, str. 197–200. O vprašanju podeljevanja habilitacij ženskam prim. Kernbauer, *Die ersten akademischen Lehrerinnen*, str. 193–195.

⁵² Štrekljeva, *Grad Ojstrica*, str. 76–90.

⁵³ Štebi, *Slovenska ženska*, str. 226.

⁵⁴ Perdih, *Ana Štěrba-Böhm*, str. 39–55.

klasični gimnaziji v Mariboru. Ko sta se konec leta 1918 z Ljudmilo poročila, sta bila verjetno med maloštevilnimi pari, kjer sta se lahko oba zakonca pohvalila z doktorskim nazivom. Ob pedagoškem delu je Strmšek objavljajl gradivo iz Štrekljeve zapuščine, pisal domoznanstvene in teatrološke razprave in ustvarjal dramske tekste. V šolskem letu 1934/35 je bil ravnatelj gimnazije v Murski Soboti, nato pa je bil na lastno željo prestavljen na realno gimnazijo v Celju, kjer je dočakal nemško okupacijo. Kot večina štajerskih izobražencev je bil leta 1941 izgnan v Srbijo, kjer je na gimnaziji v Čupriji poučeval nemščino, po osvoboditvi pa je opravljal tudi vlogo v. d. ravnatelja. Po končani vojni se je vrnil v Celje, kjer se je v zgodnjih petdesetih tudi upokojil.⁵⁵

Za razliko od moža se Ljudmila Strmšek, roj. Štrekelj, prva slovenska doktorica zgodovine in tretja naša doktorica filozofije, po letu 1918 ni več javno udeleževala. V letih 1920 in 1921 je delovala kot začasna učiteljica na državnem učiteljsišču v Mariboru.⁵⁶ Žal ni natančneje pojasnjeno, za katero učiteljsišče gre. Ob koncu prve svetovne vojne sta v Mariboru namreč ločeno delovali moško in žensko učiteljsišče. Po prevratu 1918 je bilo žensko učiteljsišče poslovenjeno in je delovalo samo do februarja 1919, ko je bilo združeno z moškim učiteljsiščem. Samostojno je začelo spet delovati s šolskim letom 1920/21.⁵⁷ Na združenem učiteljsišču je delovno mesto profesorja zgodovine zasedal Ivan Vesenjaj, ki je že prej deloval na moškem učiteljsišču.⁵⁸ Zdi se torej, da je Štrekljeva prevzela poučevanje na obnovljenem ženskem učiteljsišču v Mariboru. Če ta domneva drži, bi pomenilo, da je Ljudmila Štrekelj kot učiteljica zgodovine na mariborskem ženskem učiteljsišču nasledila dr. Seraphine Puchleitner, prvo doktorandko na univerzi v Gradcu.⁵⁹ Pedagoško kariero je kmalu prekinila. V prvem povojnem popisu učiteljskega staleža na Slovenskem iz leta 1923 se Ljudmila Strmšek (Štrekelj) ne omenja.⁶⁰ Septembra 1949 se je pri 56 letih ponovno zaposlila kot honorarna predmetna učiteljica na 1. celjski gimnaziji. Iz ohranjene dokumentacije niso razvidni niti razlogi niti do kdaj je trajala njena vnovična zaposlitev.⁶¹ Umrla je decembra 1969 v Celju.

Zgodba Ljudmile Štrekelj se razlikuje od zgodb žensk, za katere danes velja, da so si upale sanjati in so utirale pot k ženski emancipaciji.⁶² Po poroki se Štrekljeva ni več znanstveno udeleževala in tudi v javnosti se je le redko oglašala.⁶³ Razen nekajmesečnega poučevanja na ženskem učiteljsišču ter verjetno kratkotrajnega

⁵⁵ Arhiv Slovenskega biografskega leksikona. ZRC SAZU. *Strmšek, Pavel. Vprašalna pola.*

⁵⁶ ZAC 845, I. gimnazija Celje, šk. 80.

⁵⁷ Kadunc, *Državno žensko učiteljsišče*, str. 4.

⁵⁸ Cerkenik, *Mariborsko učiteljsišče*, str. 111.

⁵⁹ Aigner, *Seraphine Puchleitner*, str. 121.

⁶⁰ Prim. *Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji 1923*, Ljubljana 1923.

⁶¹ ZAC 845, I. gimnazija Celje, šk. 80.

⁶² Prisposoda je vzeta iz uvoda v že omenjeni zbornik *Frauen, die studieren, sind gefährlich*. Prim. Kramberger, Samide, Žigon, *Statt einer Einleitung*, str. 5.

⁶³ V dvajsetih letih je za gledališke liste Mariborskega gledališča pripravila štiri krajše zapise o skladateljih Kálmánu, Offenbachu, Schubertu in Eyslerju. Prim. Kos, *Mariborsko gledališče*, str. 234–235.

honorarnega poučevanja na Celjski gimnaziji ni prevzemala drugih zaposlitev, ampak se je posvetila skrbi za moža in družino. V nekrologu ob smrti Pavla Strmška je Orožen izrecno poudaril njeno vlogo pri moževem delu, saj naj bi mu stala ob strani kot »bodriteljica in pomočnica«. ⁶⁴ V svojem življenjepisu, ki ga je očitno predložila ob nastopu službe 1949, je tudi sama izpostavljala, da je »ves čas možu pomagala pri raznih študijah in objavah«, in da je »od 1919 do 1934, ko so bivali v Mariboru, brezplačno sodelovala pri moževem upravljanju dijaškega doma in dijaške kuhinje.« ⁶⁵ Ali je Ljudmila Štrekelj s prevzemom tradicionalne vloge opustila svoje sanje in podlegla takrat še vedno ukoreninjenim družbenim pogledom, da sta akademska kariera in materinstvo nezdružljiva, ⁶⁶ lahko zgolj ugibamo. Toda zdi se, da pri ravnanju Štrekljeve odločilne vloge ni odigral družbeni pritisk, ampak je šlo za pretehtano osebno odločitev, ki jo je bila pripravljena tudi goreče zagovarjati in utemeljevati. V tridesetih letih je v krajšem družbenokritičnem tekstu nakazala svoje poglede na materinstvo in vlogo matere povzdignila na idealiziran pedestal samouresničitve. ⁶⁷ In čeprav je bila dikcija njenega besedila v nasprotju s tendencami in prizadevanji ženskega gibanja, velja biti v sodbah njenih pogledov vseeno prizanesljiv. Sanjamo lahko pač o različnih stvareh.

Viri in literatura

Viri

Neobjavljeni arhivski viri

Archiv der Universität Graz,
personalna mapa z doktorskimi akti št. 993
Arhiv Slovenskega biografskega leksikona. ZRC SAZU,
vprašalna pola Strmšek, Pavel
Univerzitetna knjižnica Maribor (UKM),
Ms 229 (iz Štrekljeve zapuščine)
Zgodovinski arhiv Celje (ZAC)
ZAC 845 1. gimnazija Celje

Časopisno gradivo

Glas naroda, 1934.
Grazer Volksblatt, 1912.
Jutro, 1933.
Naš dom, priloga časopisa Ženski svet, 1933.
Neuigheits Welt-Blatt, 1893.
Slovenski narod, 1893.
Slovenski tehnik, 1934.

⁶⁴ Orožen, *Profesorju dr. Pavlu Strmšku*, str. 396.

⁶⁵ ZAC 845, 1. gimnazija Celje, šk 80.

⁶⁶ Oset, *Slovenske znanstvenice*, str. 201–202.

⁶⁷ Strmšek, *Mati in matere*, str. 4. Članek je naletel na odziv tudi v emigrantskem tisku in bil ponatisnjen v časopisju Slovencev v ZDA in v Argentini. Prim. *Glas naroda. List slovenskih delavcev v Ameriki* 42, št. 110 (11. 5. 1934), str. 5 in *Slovenski tehnik. El semanario esloveno* 6, št. 267 (25. 8. 1934), str. 11.

Literatura

- [b. a.]. *100 Jahre Hochschule für Bodenkultur in Wien (1872–1972). 1. Band. 100-Jahr-Bericht.* Wien: Hochschule für Bodenkultur, 1972.
- [b. a.]. Puchleitner, Seraphine, V *biografiA: Lexikon österreichischer Frauen* 3, uredila Ilse Korotin, str. 2614. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016.
- Aigner, Reinhold. Seraphine Puchleitner: der erste weibliche Student und Doktor an der Universität Graz. *Blätter für Heimatkunde* 51 (1977), str. 119–122.
- Aigner, Reinhold. Zur Patientenfrequenz der ersten Ärztin in Graz Frau Dr. Oktavia Aigner-Rollett (1877-1959). V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 79–82. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Bauer, Adolf. *Die Aufgabe des Gymnasiums, University-Extension und das Frauenstudium.* Leipzig-Wien: Franz Deuticke Verlag, 1908.
- Brehmer, Ilsa in Simon, Gertrud (ur.). *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick.* Graz: Leykam, 1997.
- Cerkvenik, Tina. Mariborsko učiteljišče: biografski leksikon (1863-1941). V *130 let: zbornik: Državno učiteljišče, Gimnazija pedagoške smeri Maribor, Pedagoška šola Maribor, Srednja šola pedagoške in kulturne usmeritve Maribor, III. gimnazija Maribor*, uredil Igor Rižnar, str. 101–114, Maribor: III. gimnazija, 1993.
- Cindrič, Alojz. Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918. *Zgodovinski časopis* 67, 2013, str. 60–85.
- Friedrich, Margret. »Ein Paradies ist uns verschlossen ...« *Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im ‚langen‘ 19. Jahrhundert.* Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1999.
- Gantar Godina, Irena. »Žensko znanstveno delo je za človeško družbo namreč brez vsake koristi ...« Slovenske izobraženke in umetnice med ožjo in širšo domovino (do 1921). *Dve domovini* 30, 2009, str. 155–174.
- Heppener Harald, Die Nationale der Universität Graz als Quelle zur steirischen Geschichte. *Blätter für Heimatkunde* 64, 1990, str. 155–159.
- Heppner, Harald. Studentinnen der Grazer Universität aus den slowenischen Ländern (1884–1914). V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 119–121. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Höflechner, Walter. *Das Fach »Geschichte« an der philosophischen resp. geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz. Vertretung und Institutionen von den Anfängen bis zur Gegenwart. Mit Bemerkungen zu Wien und Prag.* Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 44/1. Graz: Archiv der Universität Graz, 2015.
- Höflechner, Walter. Mathilde Uhlirz. V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 197–200. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Kadunc, F[ranc]. Državno žensko učiteljišče v Mariboru. *Izvestja državnega ženskega učiteljišča v Mariboru za šol. leto 1929/30*, str. 3–4. Maribor, 1930.
- Kernbauer, Alois in Schmidlechner-Lienhart, Karin (ur.). *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Kernbauer, Alois. Die ersten akademischen Lehrerinnen. Zur Frage der Habilitation von Frauen. V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem

- Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 193–195. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Kernbauer, Alois. Statistik des Frauenstudiums an der Universität Graz im Zeitraum (1910–1963). V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 167–192. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Koroti, Ilse (ur.). *biografA: Lexikon österreichischer Frauen* 3. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016.
- Kos, Stanislav. Mariborsko gledališče 1919-1941. Bibliografsko kazalo mariborskih gledaliških listov in bibliografski pregled gradiva o mariborskem gledališču v slovenskih zbornikih in revijah. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 14, 1969, str. 193–242.
- Kramberger, Petra, Samide, Irena in Žigon, Tanja. Statt einer Einleitung: Über die Frauen, die sich getraut haben, ihren Träume zu folgen. V *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*, uredile Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon, str. 5–11. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Kramberger, Petra, Samide, Irena, Žigon Tanja (ur.). *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*. Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Kroje, Monika. *Karel Štrekelj. Iz vrelcev besedne ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Melik, Živa. Eleonora Jenko Groyer. V *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, uredile Alenka Šelih in dr., str. 162–166. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Mihurko Poniž, Katja. Zofka Kveder. V *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, uredile Alenka Šelih in dr., str. 154–157. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Milenković, Marija. Melitta Pivec-Stele. V *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, uredile Alenka Šelih in dr., str. 293–297. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Murko, Matija. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1951.
- Orožen, Janko. Profesorju dr. Pavlu Strmšku v spomin. *Celjski zbornik* 10, 1965, str. 393–398.
- Oset, Željko. Slovenske znanstvenice in njihove možnosti za akademsko kariero v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije. V *Žensko delo. Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, uredili Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič, str. 195–214. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Perdih, Franc. Ana Štěrba-Böhm, geb. Jenko, die erste slowenische Doktorin der Philosophie. V *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*, uredile Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon, str. 39–55. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Schuster, Elke. »Ihrer Inscription als außerordentliche Hörerin an unserer Universität steht nichts im Wege«. Die Anfänge des Frauenstudiums an der Philosophischen Fakultät. V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 18–37. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.
- Simon, Gertrud. Frauenbildung – Frauenstudium. V *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, 33, uredila Alois Kernbauer in Karin Schmidlechner-Lienhart, str. 7–17. Graz: Archiv der Universität Graz, 1996.

- Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji 1923*, Ljubljana 1923.
- Strmšek, Milica. Mati in matere. *Jutro* 14, št. 111 (14. 5. 1933), str. 4.
- Šelih, Alenka in dr. (ur.). *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Šorn, Mojca, Vodopivec, Nina in Lazarevič, Žarko (ur.). *Žensko delo. Delo žensk v zgodovinski perspektivi*. Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Štebi, Alojzija. Slovenska ženska v raznih poklicih. V *Slovenska žena*, uredila Minka Govekarjeva, str. 224–232. Ljubljana: Jugoslave Express Réclame Company, 1926.
- Štrekljeva, Milica. Grad Ojstrica v Savinjski dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 14 (1918), str. 76–90.
- Verzeichnis der Vorlesungen an der Kais. kön. Karl- Franzens- Universität zu Graz für das Winter Semester 1914/15*, Graz 1914.
- Verzeichnis der Vorlesungen an der Kais. kön. Karl- Franzens- Universität zu Graz für das Sommer Semester 1915*, Graz 1915.
- Žigon, Tanja. Melitta Pivec-Stelè, die erste Slowenin mit zwei Dokortiteln. V *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*, uredile Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon, str. 131–170. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Žunkovič, Igor. Das Frauenstudium im historischen, gesellschaftlichen, kulturellen, sozialen und nationalen Kontext der ausgehenden Habsburgermonarchie. V *Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*, uredile Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon, str. 13–33. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.

SUMMARY

Ljudmila Štrekelj, the Forgotten First Slovenian Woman with a Doctorate in History

Janez Mlinar, Tone Smolej

In the Slovenian scholarly literature, Melitta Pivec was regarded as the first Slovenian woman scientist with a PhD in History, which she obtained at the University of Vienna in July 1919. Indeed, her journey is impressive because in the following years – despite her working as a librarian – she decided to specialise in economic history at the Sorbonne in Paris, where she obtained her second PhD in 1931. Research conducted in the scope of the project focusing on doctoral students at the University of Graz up to the end of the First World War showed that Ljudmila Štrekelj had completed her doctorate a few months before Melitta Pivec. The reason for Ljudmila Štrekelj's absence from the public awareness probably lies in the fact that she retreated to the privacy of her familial life after having married the Slavacist Pavel Strmšek. The paper at hand seeks to draw attention to her achievement, evaluating and placing it in a broader context.

Ljudmila Štrekelj was the second daughter of Karel Štrekelj, who was a full professor of Slavic philology, with a particular emphasis on Slovenian language and literature at the University of Graz from 1908 onwards. Her mother, an English woman named Harriett Reeves, died soon after giving birth and, subsequently, her father married a Bavarian woman named Afra Ludwig. Having finished a girls' lyceum in Graz and a two-year advanced programme, Ljudmila Štrekelj graduated from a *Realgymnasium* in 1913 and thus fulfilled the formal conditions for enrolling in university courses.

She became a regular student at the University of Graz in the autumn of 1913, attending lectures in history and geography. The list of selected lectures stated in her enrolment form indicates that Ljudmila Štrekelj's academic interests were not fully formed when she enrolled in the first semester. It featured a variety of professors and subjects, encompassing different periods and topics. She attended lectures on archaeology held by Walter Schmid, medieval history by Loserth, late 17th and early 18th century by von Srbik, and contemporary history by Kaser. Additionally, she also attended lectures on constitutional (Uhlirz) and administrative history (Mell). In her geography course, she attended lectures held by Sieger, as well as pedagogical subjects taught by Martinak and Hertler. Ljudmila Štrekelj decided on a similarly broad spectrum of subjects in the second semester as well. Along with lectures held by Bauer, Schmid, Loserth, Kaser, and von Srbik, she also attended those given by Sieger, Martinak, and Eberstaller. In her third semester, the selection of her subjects was narrowed down. This can be partly ascribed to her academic interests; however, the variety of subjects was mostly contingent upon dynamic staff-related changes experienced by the Historical Seminar at the University of Graz in 1914. In the spring term of 1915 students could choose merely among four teachers due to professors' transfers.

It is not clear when Ljudmila decided to conclude her studies with a doctoral thesis. Similarly, one can only guess about the influence of Pavel Strmšek, her future husband, on this decision. By this point she had formed a close friendship with Strmšek, who obtained his PhD in Slavic studies in November 1915; their close relationship might have been the reason for Ljudmila Štrekelj's decision to identify Slovenian instead of German as her mother tongue in her enrolment form from the spring term of 1916 onwards.

In December 1917 Ljudmila Štrekelj submitted her PhD thesis entitled *Ein Beitrag zur Geschichte des Sanntales. Die Herrschaft von Osterwitz*. It is not clear what induced her to her decision to focus on a distinctly local historical topic. She did not provide a detailed explanation for her reasons when she submitted her application or in the introduction. The Štrekelj family had no associations with the Savinja Valley. Her lacking knowledge of micro-locations is noticeable in her thesis. Pavel Strmšnik, who originated from the broader surroundings of the Savinja Valley, might have impacted her decision. Nevertheless, her choice was still surprising. Economically,

administratively and politically speaking, there were a number of seigneuries in the Savinja Valley that would be in terms of the structure of sources more suitable and interesting for academic scrutiny. We can only speculate about the impact of the story of Veronika of Desenice, which contributed to the recognisability of Ojstrica Castle and is briefly mentioned in the introduction to Ljudmila Štrekelj's thesis.

In terms of content, her thesis covers a broad range of topics – in fact, too broad from the modern-day standpoint – and seeks to span a period from antiquity to the end of the 19th century. The most extensive part is dedicated to the early modern period, when the seignury was owned by the Schrattenbach family. In terms of content, Ljudmila Štrekelj's doctoral thesis was not a significant scientific achievement and her reviewers were critical of her writing. Both Kaindl and von Srbik pointed out a few shortcomings and drew attention to her lacking use of sources and bibliography, uncritical use of genealogical data, along with pages-long verbatim interpolations, transcripts and urbaria. A distinctly romantic perception of the past and idealised simplification are noticeable in the thesis as well.

Gašper Gabrijelčič

The Origins of US Bilateral Foreign Assistance The Marshall Plan – A Benchmark for Contemporary US Foreign Aid?

GABRIJELČIČ, Gašper, BSc in Business and Economics, MSc in Political Science, D-61118 Bad Vilbel, Albanusstr. 18, gabilimor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3377-751X>

The Origins of US Bilateral Foreign Assistance. The Marshall Plan – A Benchmark for Contemporary Foreign Aid?

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 3–4, pp. 440–469, 106 notes

Language: En. (Sn., En., Sn.)

As an examination of the origins of US foreign assistance, this paper focuses on the Marshall Plan, widely regarded as its starting point. The unique circumstances that steered the US away from multilateral channels for the provision of aid, led it to opt for a bilateral program instead, effectively making foreign aid a political tool. Through a contemporary lens, the paper analyses the programme's design, its actual and perceived impact, its significance in the evolution of US. foreign aid, and the role it played in Europe's economic recovery after WWII.

Keywords: Marshall Plan, US foreign assistance, economic history, political economy, programme evaluation.

GABRIJELČIČ, Gašper, dipl. ekonomist, magister politologije, D-61118, Bad Vilbel, Albanusstr. 18, gabilimor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3377-751X>

Začetki bilateralne zunanje pomoči ZDA. Marshallov načrt – zlati standard za sodobno zunanjo pomoč?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 3–4, str. 440–469, 106. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Prispevek proučuje začetke zunanje pomoči ZDA, pri čemer se osredotoči na njeno po splošnem prepričanju izhodiščno točko - Marshallov načrt. Edinstvene okoliščine so ZDA usmerile stran od multilateralnih kanalov pomoči ter botrovale odločitvi za bilateralni program, s čimer je zunanja pomoč dejansko postala politično orodje. Prispevek s sodobne perspektive analizira zasnovo programa, dojemanje njegovega vpliva in dejanski vpliv, njegov pomen v evoluciji zunanje pomoči ZDA ter vlogo pri okrevanju evropskega gospodarstva po drugi svetovni vojni.

Ključne besede: Marshallov načrt, zunanja pomoč ZDA, ekonomska zgodovina, politična ekonomija, evalvacija politik.

Introduction

Conceived and justified as a national security measure, a humanitarian contribution, and an effort to build markets for US exports and secure strategic resources^{*1}, The European Recovery Program (ERP), referred to colloquially as the Marshall Plan², is widely regarded as the beginning of institutionalized foreign assistance.³ During the seven decades since its conclusion, the ERP model has been invoked time and again in response to myriad global crises: during the Greek debt crisis in 2010⁴, the war in Ukraine⁵, and, most recently, in connection with the devastating

* I would like to thank the two peer reviewers for their constructive feedback and Prof. Matjaž Klemenčič for his invaluable support in the writing of this article.

¹ In his analysis of the motivation behind the Marshall Plan and its part in the Cold War, Holm identifies four distinct schools of thought. The orthodox or traditionalist theory saw the ERP as “both a balanced and necessary measure to counter Soviet postwar ambitions in Europe and secure stability in the Western world, as well as a benevolent and idealistic act that rescued beleaguered allies from socio-economic collapse. For the revisionists in the 1960s, the Marshall Plan was “part of a political ploy intended to bolster American exports, ensure American predominance in Europe, and promote the establishment of American empire.” The post-revisionists of the early 1970s argued that “Washington introduced economic measures for political gains, not the other way around as revisionists insisted.” They saw the Truman administration, with its exaggeration of the Communist threat, complicit in helping spark the outbreak of the Cold War. The corporatist school of thought, which emerged in the late 1970s, challenged the three earlier schools by placing greater emphasis on the role of non-state actors in US foreign policy. According to Holm, corporatists considered the ERP “part of a Washington-coordinated transnational strategy to not only rescue the European economies, but to Americanize that continent’s financial and productive functionalities.” (Holm, *The Marshall Plan*, Introduction)

² Named after Truman’s Secretary of State George C. Marshall, who first announced it in a speech at Harvard University on June 5, 1947, the ERP officially started with the signing of the Foreign Assistance Act of 1948 by President Truman on April 3, 1948; it ended earlier than originally planned, on December 30, 1951, when the Mutual Security Act of October 10, 1951 effectively abolished the Economic Cooperation Administration (ECA) and transferred its functions to the Mutual Security Agency (MSA). The sixteen participating countries in the European Recovery Program were: Austria, Belgium, Denmark, France, Greece, Iceland, Ireland, Italy, Luxembourg, Netherlands, Norway, Portugal, Sweden, Turkey, United Kingdom, and West Germany (i.e. the Federal Republic of Germany (FRG), initially included in the Marshall Plan as the Bizone and the French occupation zone); the Free Territory of Trieste was also included.

³ See Atwood et. al, *Arrested Development*, p. 124; Natsios, *Foreign Aid*, p. 103; Lancaster, *Sixty Years*, p. 799; Montgomery, *The Evolution*, p. 321.

⁴ For instance, by German Secretary of Commerce Philipp Rösler, as reported by the *Frankfurter Allgemeine Zeitung* on July 22, 2011.

⁵ For example, by German Chancellor Olaf Scholz at the 2022 G7 in Bavaria, as reported by the Deutsche Welle on June 28, 2022.

The Marshall Fountain in Frankfurt am Main with the Deutsche Bank headquarters in the background (credit: Author)

floods in Slovenia.⁶ Given its enduring presence and legendary status, it is worth looking through a contemporary lens at the program's design, its actual and perceived impact, its significance in the evolution of US foreign aid, and the role it played in Europe's economic recovery.

Certain features of the original Marshall Plan persist in contemporary US foreign assistance. The structure of the Economic Cooperation Administration (ECA), the agency established with the sole purpose of implementing and overseeing the program – as an independent government agency with missions in recipient countries – has been adopted by the United States Agency for International Development (USAID).⁷ Furthermore, while relief and development are the declared goals, the interests of the donor, both political and economic, play a deciding role. For example, provisions requiring that goods and services purchased with US assistance come from US suppliers are a standard practice. In fact, as we will see, the very first relief effort following the end of WWI was devised to specifically address commodity surpluses in the US resulting from ramped up production during the war years.

If foreign assistance was to be used as a means for achieving foreign policy goals, the US had to ensure control over its distribution and use. Thus, a new bilateral program was chosen over existing multilateral mechanisms, such as the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA). This marked a radical break from Roosevelt's vision of the US acting on the world stage through the newly established United Nations.⁸

While the ERP enjoys near unanimous praise in popular memory, among scholars of American politics and economic history one finds marked disagreement over its actual impact and the motivation behind it. Holm notes that, with more historical distance, the assessment of the ERP's economic influence on the ground had been significantly lowered, while the analysis of Europe's productive capabilities at the time US aid started arriving, has been comparably upgraded.⁹ In Germany, Marshall Plan detractors have argued that the narrative of the ERP as the key factor in the West German *Wirtschaftswunder* was, in reality, a myth.¹⁰

The ERP was primarily a commodity procurement program made possible by large domestic surpluses. By modern standards, its design was not particularly sophisticated and its main challenge lay in the quantification of the recipients' needs, the coordination of the supply, and the logistics of distribution. Even with meticulous planning and close-knit coordination, it did not always align with the specific needs of those receiving aid; despite the resolute commitment of the ECA and its director Paul Hoffman to running it as a business enterprise aiming to maximize shareholder (or, in this case, taxpayer) value, it also remained susceptible to inefficiencies spurred by the influence of special interests.

⁶ See Miha Jenko's article in Delo on August 8, 2023.

⁷ U.S. Library of Congress, *The Marshall Plan*, p. 19.

⁸ Steil, *The Marshall Plan*, p. 40.

⁹ Holm, *The Marshall Plan*, Introduction.

¹⁰ Schickling, *Mythos oder Masterplan?*

The success of the ERP was undoubtedly a product of unique circumstances, rendering it challenging to replicate under vastly different political and economic landscapes. Arkes characterizes it as more of a restorative measure than a developmental program, noting that, as such, neither a sophisticated theory for redistributing wealth nor American intervention for the sake of engineering social change were required at the time.¹¹

In terms of addressing contemporary crises, the relevance of the Marshall Plan seems limited at best. What remains salient are its exceptional scale, its timely implementation, and the broad political consensus it garnered. When modern politicians evoke the idea of another Marshall Plan, it is likely these attributes, along with the desired ideals of lasting peace and prosperity, that they have in mind.

Following the controversy surrounding reconstruction efforts in Iraq and Afghanistan, the idea of rallying the necessary public support for an endeavor even remotely akin in scale to the ERP seems more than a daunting prospect. Given the US government's heavy reliance on private contractors to deliver foreign assistance, efficient management by the so-called development-industrial complex seems equally remote. Nonetheless, some facets of the Marshall Plan and the circumstance in which it was conceived hold the potential to shed light on enduring concerns and contribute meaningfully to conversations surrounding the future of foreign assistance.

1. US Foreign Assistance Before the Marshall Plan: Herbert Hoover's American Relief Administration

Any complete assessment of the Marshall Plan and the origins of US foreign assistance must look back another three decades to the end of WWI and the US food relief in Europe. While not directly comparable to the ERP, both the United States Food Administration and later the American Relief Administration (ARA), programs run by Herbert Hoover, helped pave the way for all subsequent foreign aid efforts.

The ARA was founded on February 25, 1919 and received \$100 million¹² in appropriated funding for relief in Europe. In the preliminary report submitted by Hoover to president Wilson on November 24, 1919 and transmitted to Congress on December 2, 1919, the ARA reported having spent 88 percent of the funding on relief supplies sold to the governments of Poland, Czechoslovakia, Armenia, Russia, Estonia, Latvia, Lithuania, and Finland. Interestingly, none of these countries participated in the Marshall Plan – seven of them found themselves on the wrong side of the geopolitical divide. Finland was excluded due to its neutrality towards the USSR – for fear of jeopardizing its status of neutrality, it did not apply for Marshall Plan funds.¹³

¹¹ Arkes, *Bureaucracy*, p. 3.

¹² Approx. \$1.5 billion in 2021 currency.

¹³ Gardner, *The Marshall Plan*, p. 120.

For the ARA sales, the respective governments provided treasury notes in a form approved by the United States Treasury, bearing 5 percent interest, with maturity dates between June 30, 1921 and June 30, 1924. The remaining 12 percent were donated in assistance to private organizations set up in each country under direction of the ARA to provide food to undernourished children.¹⁴

It is worth speculating as to why Hoover's work has not received the same recognition as that of George Marshall. While the two programs differ significantly in their ambitions, goals, design, and scope, they have both been considered effective and successful. However, the course of history diverged wildly in the years immediately following each program. Hoover's efforts were quickly overshadowed by the Great Depression, a crisis in which he, as president, played a central role, and another world war, while the decades following the Marshall Plan saw continued economic growth and prosperity in Europe.

According to Best, "the use of the word 'relief' to describe American food operations in Europe, then, was an unfortunate choice, suggesting as it does that those operations were a matter of charity. While in the long run the program of furnishing food to Europe did turn out to be largely a charitable venture (as American loans were in almost every case never repaid), it was certainly not viewed as such at the time."¹⁵

To Judt, this was the critical difference between the relief programs after WWI and the Marshall Plan. While, according to Judt, the ERP mostly provided grants¹⁶, the loans in the post-WWI period were predominantly supplied through private capital markets. Thus, they came at a price and were usually short-term. Berend considers "Black Thursday" in 1929 to have been a turning point, resulting in a tremendous shock that virtually paralyzed international financing.¹⁷ At the onset of the Great Depression, when the loans were called, the effects were disastrous. After WWII, American policymakers avoided making the same mistakes. As Judt puts it, "the Marshall Plan is significant not just for what it did but for what it was careful to avoid."¹⁸

The ARA program was designed primarily to address a pressing domestic issue by securing new markets for two commodities: wheat and pork, the production of which had seen a steep increase during the WWI years. When the war ended, the US was left with a large surplus at production prices that could not support the new peacetime market price. Hence, a government intervention was needed and foreign assistance was used as a means to subsidize the domestic agricultural sector.

The closure of ARA's Paris office on August 23, 1919 marked the end of the program. As the New York Times reported, the feeding of four million underfed children in various parts of Europe would continue through a charitable organization formed by Hoover, with its main offices in New York.¹⁹

¹⁴ U.S. Congress. House. *Message from the President*, p. 2.

¹⁵ Best, *Food Relief*, p. 81.

¹⁶ For an analysis of the composition and type of Marshall Plan aid, see Chapter 4.

¹⁷ Berend, *An Economic History*, p. 59.

¹⁸ Judt, *Postwar*, p. 98.

¹⁹ *Hoover Relief Work Ends*, p. 22.

In light of the later aid programs, it is particularly interesting to look at the ARA's – the new private organization operated under the same name – twenty-two-month relief program in response to the great famine in Russia in the spring of 1921. Under a treaty between the Soviet government and the ARA dated August 20, 1921, a mission staffed by some 180 Americans was established in Russia. The staff was specifically instructed by Hoover to abstain from any politically tinged action or even discussion of political and social questions. In striking contrast to the Cold War years, during the entire course of the mission, Soviet authorities apparently did not accuse any members of the ARA of instigating or encouraging counterrevolutionary or espionage activity.²⁰

As a private corporation funded primarily by the US Government as well as public contributions, the ARA saw itself as bearing a clear responsibility to the American people. Its guiding principles, many of which were later incorporated into the Marshall Plan and guided most subsequent development programs including those at USAID, stipulated that all aid purchased with ARA dollars was to come from US suppliers, that only US ships were to be used for its transport, and that only American staff would direct and supervise the distribution in Europe.²¹

2. Geopolitical Background and the Lead-up to the Marshall Plan: Multilateral vs. Bilateral Aid

The end of WWII brought about a major shift in US foreign policy. Through the Truman Doctrine, pledging political, economic, and military assistance to any besieged democracy, the US ended its long-lasting legacy of isolationism.

On February 21, 1947, Britain informed the US that it would be halting its aid to Greece and Turkey, the countries seen as critical in countering Soviet influence and in preventing the spread of communism into the Mediterranean and the Indian Ocean. In February 1947, Greece was, according to Jones, "within weeks of economic, moral and military collapse that would leave power to the local armed Communist bands, which, supported by Greece's Communist neighbors to the north, were already successfully defying the authority of the government in large parts of the country. If Greece fell to Communist control and Soviet domination, Turkey, three-quarters encircled, would also fall in time, as would Iran."²²

Britain's decision effectively handed over the job of world leadership, with all its burdens and glory, to the US²³ According to Jones, "this sudden spark set off a dazzling process which within fifteen weeks laid the basis for a complete conversion of American foreign policy and of the attitudes of the American people toward the world."²⁴

²⁰ Weissman, *The Aftereffects*, p. 411.

²¹ American Relief Administration, *Bulletin*, p. 2.

²² Jones, *The Fifteen Weeks*, p. 11.

²³ *Ibid.*, p. 7.

²⁴ *Ibid.*, p. 8.

Given the imbalances in the global economy at the end of WWII, this development was not unexpected. As Arkes notes, comparing the conditions in Europe to the ones in the US: "There was no doubt, then, as to where the principal source of supply lay in the materials Europe needed for reconstruction. Nor was there very much doubt on where the principal source of liquidity was in reviving European trade."²⁵

While the US might have been the obvious source of the required assistance, the choice of a mechanism best suited to its foreign policy goals was not immediately apparent. In the aftermath of WWII, the bulk of international foreign assistance flowed through multilateral institutions such as the United Nations. Like the ARA, the UNRRA program was founded on the principle that provisions should be distributed irrespective of politics, race or religion. According to a 1948 UNRRA report, "the Administration worked unceasingly to carry out this policy to the letter."²⁶

With \$2.7 billion, the US contributed a disproportionate share (about 70 percent) of UNRRA's funding. While perhaps not fully expecting to control its policies and exercise political influence through the organization, the fact that a sizable amount of the assistance ended up in countries at odds with US interests – for instance, in the case of Yugoslavia – certainly posed challenges to its mandate.²⁷

The UNRRA program and the ERP were comparable in terms of both the magnitude and composition of aid. As of September 30, 1947, UNRRA's supply program was valued at almost \$2.9 billion, approximately 59 percent of which was spent on food and clothing.²⁸ UNRRA's approach prioritized immediate relief. As noted in its 1948 report: "The other 'R', for Rehabilitation, had, in every way, to come second. Even with resources ultimately totaling more than the three billion dollars, UNRRA could not hope to 'restore' the economy of a country that had been through years of war. It couldn't even hope to 'restore' transportation or public utilities or communications of mines or ports or factories to their pre-war levels or conditions. Instead, UNRRA chose to make its rehabilitation target just this: To put back into running order those segments of a nation's economy which were necessary to carry out the relief program, and to give each country and its people some of the tools to begin to help themselves."²⁹

By the summer of 1946, the US, Britain, and Canada, UNRRA's main backers, had decided to end its activities and opposed the creation of any elaborate international organization to replace it. Among the reasons for this decision, the New York Times cited the belief that, with some exception, the most pressing need for relief had passed; further, there was a feeling that continued relief would negatively impact the recipient countries' efforts to "assist themselves." Substantial administrative expenses were also cited. As noted by the Times, there might have been

²⁵ Arkes, *Bureaucracy*, p. 49.

²⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, *The Story of U.N.R.R.A.*, p. 16.

²⁷ Arkes, *Bureaucracy*, p. 44.

²⁸ United Nations Relief and Rehabilitation Administration. *The Story of U.N.R.R.A.*, Appendix.

²⁹ *Ibid.*, p. 5.

an additional motive: "It is not admitted in official quarters, but the larger conflict among the major Allies is also a contributing factor. The feeling here is that under the constitution of the UNRRA, and under the political structure that now exists in eastern Europe, the Soviet Union is able to demand concessions from the nations in its European bloc while saddling the UNRRA and its principal contributors with the task for relief in the Soviet bloc."³⁰

The 1948 UNRRA report summarizes the argument expressed at the fifth UNRRA council meeting in Geneva in August, 1946: "Most liberated countries had functioning governments. They could procure and ship supplies better than an international organization. Countries short of foreign exchange could turn to the International Bank and Monetary Fund. To the extent that assistance was not supplied by the Bank and the Fund, the proper solution was for a needy country to apply, on an individual basis, to another country which was able and prepared to help. Thus, future relief efforts were placed on a bilateral, rather than an international, basis."³¹ The New York Times coverage of the events mentions yet another reason, namely "the suspicion in some quarters that UNRRA supplies sent into Communist-controlled areas have strengthened the Russian position there without earning any real recognition for the non-Communist contributors."³²

According to Arkes,³³ Lees,³⁴ and Steil,³⁵ it was the events in Yugoslavia, one of the largest recipients of UNRRA assistance, that moved the needle away from existing multilateral channels. There were charges that UNRRA supplies in Yugoslavia were being used as a political weapon and to clothe and transport the Yugoslav army. The UNRRA administration sent in external investigators to look into the accusations and they reported that the misuse of UNRRA supplies in Yugoslavia was both negligible and confined to isolated, local cases.³⁶

The broader issues involving Yugoslavia were border disputes with Italy, including the question of Trieste, as well as Tito's continued support to the Communist insurgents in Greece. The tensions escalated when Yugoslav fighter planes forced a US transport plane down in a field near Ljubljana on August 8, 1946, detaining the passengers and crew. According to the Times, it was "the climax to a long series of incidents that resulted in the handing of a formal note to US Chargé d'Affaires Harold Schantz."³⁷ The note stated that between July 16 and August 8, 172 unauthorized flights took place over Yugoslav territory, including 87 bombers, 40 fighters, and 45 transports.³⁸ Following the incident, the US military attaché informed the Yugoslav Government that an order had been issued forbidding American planes to fly over

³⁰ Reston, *End of UNRRA*, p. 1.

³¹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, *The Story of U.N.R.R.A.*, p. 44.

³² *A Substitute for UNRRA*, p. 23.

³³ Arkes, *Bureaucracy*, p. 44.

³⁴ Lees, *Keeping Tito Afloat*, p. 18.

³⁵ Steil, *The Marshall Plan*, p. 40.

³⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, *The Story of U.N.R.R.A.*, p. 16.

³⁷ *Yugoslavs Force U.S. Air Transport*, p. 1.

³⁸ Foreign Relations of the United States, 1946, *Volume VI*.

the territory of friendly nations.³⁹ However, ten days later, another plane was attacked and subsequently crashed with the loss of all on board. Lees argues that, “as a result of the air attacks, the question of US participation in the UNRRA program in Yugoslavia quickly became a topic of national debate,”⁴⁰ while Steil, in his 2018 book, inaccurately asserts that “the planes were shot down while inadvertently passing over Yugoslav territory on their way from Austria to Italy.”⁴¹

Given that the decision to move away from the existing multilateral channels was made before the plane incidents, the role of Yugoslavia in the genesis of the Marshall Plan appears to have been exaggerated. Nevertheless, the events in Yugoslavia are a good illustration of some of the dilemmas the US was facing on the ground as the tensions in Europe escalated.

Notwithstanding the direct provision of funding to the intended recipient through a bilateral program, there were risks associated with control over foreign aid. In his September 1947 evaluation of Marshall’s proposal, the legal scholar and Yale Law School professor Edwin Borchard notes: “The chances are not weak that the reparations of Italy and other countries payable to Russia and her satellites may be siphoned off from American loans to Italy and other reparation paying countries.”⁴²

Thus, in addition to being able to control who received the aid, the new program would require the establishment of a bureaucratic apparatus to assess the needs of recipient countries, manage and oversee the distribution of aid, and to report back to Congress.

3. Political Process, Goals and Design

Triggered by Britain’s diplomatic notes on February 21, 1947 and ending with the signing of ERP into law on April 3, 1948, the political process was characterized by a seldom seen close cooperation between a Democratic Administration and a Republican Congress. The CRS report notes: “As a Democratic President facing a Republican-majority Congress with many Members highly skeptical of the need for further foreign assistance, Truman took a two-pronged approach that greatly facilitated development of a program: he opened his foreign policy initiative to perhaps the most thorough examination prior to launching of any program and, secondly, provided a perhaps equally rare process of close consultation between the executive and Congress.”⁴³

Sanford notes that opposition to any substantial financial commitment to Europe, on both practical and philosophical grounds, was expected from both conservative Senate Republicans, as well as some Democrats.⁴⁴ In his critique of the proposed plan, Borchard writes: “First we spend billions, not, it is true, with

³⁹ *Yugoslavs Force U.S. Air Transport*, p.1.

⁴⁰ Lees, *Keeping Tito Afloat*, p. 18.

⁴¹ Steil, *The Marshall Plan*, p. 40.

⁴² Borchard, *Intervention*, p. 887.

⁴³ U.S. Library of Congress, *The Marshall Plan*, p. 4.

⁴⁴ Sanford, *The Marshall Plan*, p. 6.

a view to destroying Europe but having that effect. Now we are to spend new billions to restore Europe with the promise that it will be interpreted as American imperialism.”⁴⁵

For the Marshall Plan to be a genuinely bipartisan program, the Administration needed to secure support from Republican leaders in Congress. The central figure in this effort was the chairman of the Foreign Relations Committee, Republican Senator Arthur H. Vandenberg from Michigan. Once a staunch isolationist, Vandenberg became a firm supporter of an international peacekeeping role for the US after the attack on Pearl Harbor.⁴⁶ On March 1, 1948, Vandenberg defended the proposed bill in the Senate, noting, in regard to the work of the Harriman committee: “I do not know how any great problem in public policy could have been submitted to more competent audit. I commend this thought to prejudicial critics who do not and could not have comparable access to all the facts.”⁴⁷ The Harriman, Krug, and Nourse committees were created in an effort by the Administration to build public support at home. They were tasked with analyzing Europe’s needs, examining the resources available domestically to support such a program, and studying the effect an enlarged export burden would have on US domestic production and prices.⁴⁸

Following the communist coup in Czechoslovakia in February of 1948, there was also a sense of urgency, as noted by Vandenberg in his statement on the Economic Cooperation Act of 1948 on March 1, 1948, referring to the communist threat in Europe and its impact on lasting peace and the national interest of the US: “Every Senator knows that these dangers are even greater than they were when those words were written only two short weeks ago. The fate of Czechoslovakia, where any semblance of democracy has just been gutted by subversive conquest, underscores this solemn thesis. The kindred fate of brave little Finland may be adding to the ominous score this very afternoon even while we debate an axiom, namely, that aggressive communism threatens all freedom and all security, whether in the Old World or in the New, when it puts free peoples anywhere in chains.”⁴⁹

The Senate Foreign Relations Committee unanimously endorsed the bill after five weeks of public hearings and ten days of continuous executive sessions. According to Vandenberg, the committee “confronted many serious perplexities involving wide divergencies of opinion in and out of Congress.” He singled out the administration of the program as perhaps the greatest challenge: “It is the universal opinion that the success of the enterprise is largely dependent upon the character of its management. It is the universal opinion that its overriding economic purpose requires the highest available type of seasoned business experience and the widest possible autonomous authority for those who patriotically assume these vast economic responsibilities.”⁵⁰

⁴⁵ Borchard, *Intervention*, p. 887.

⁴⁶ Sanford, *The Marshall Plan*, p. 6.

⁴⁷ U.S. Congress. *Congressional Record*, p. 1917.

⁴⁸ U.S. Library of Congress, *The Marshall Plan*, p. 4.

⁴⁹ U.S. Congress. *Congressional Record*, p. 1915.

⁵⁰ *Ibid.*

Wexler notes that “during the congressional hearings themselves, several witnesses expressed outright opposition to a European aid program, while others expounded solutions that were clearly designed to change the basic character of the Administration’s proposal.”⁵¹ Congressman Cliff Clevenger, a Republican from Ohio, stated that he was not so much worried over “Red” expansion in Europe as he was over the chance the US would go bankrupt.⁵²

Among the opponents, curiously, was former president Herbert Hoover, who challenged the basic concept of a continuing recovery program as “unwise” and proposed that all foreign aid be limited to \$3 billion, that it remain limited to the basic categories of food, steel, and petroleum, and that not even a moral commitment be made beyond the first fifteen months.⁵³ As reported by the New York Times, Hoover’s views were attacked by the Senate Minority Leader as well as by the Committee for the Marshall Plan to Aid European Recovery which “emphasized the importance of prompt help, sufficient aid to accomplish the entire task, assistance based on mutual respect and honor, and support that would bring the recovery and self-support instead of a hopeless debt.”⁵⁴

While previous relief efforts, among them most notably that of Hoover’s ARA, were driven primarily by domestic issues, humanitarian need, or a combination of both, the ERP was conceived as a foreign policy tool in line with the Truman Doctrine. It was triggered both by the needs that existed in Europe and by foreign policy interests, while also taking into account business interests and the domestic economy.

The passing of the ERP legislation can be seen as an extraordinary achievement in itself. However, the legislative process was heavily impacted by various domestic interest groups, resulting in significant inefficiencies and higher costs to US taxpayers.

In his testimony before the Senate Committee on Foreign Relations, Paul Hoffman offered his view of the national interest in connection with the plan’s objectives: “We feel that the Congress wants us to keep constantly in mind, and first in mind, the fact that this is a European recovery program, that out of the 42,000,000 taxpayers in America, there are perhaps 30,000,000 who get nothing directly out of this program as far as any profits are concerned, so far as anything they might sell is concerned, to Europe. What they get is only what we think is the important gain, and that is recovery and, through recovery, enduring peace. That applies to the overwhelming majority of the taxpayers who are supporting this program.”⁵⁵

There was a clear hierarchy of priorities in the Economic Cooperation Act of 1948. First came “the general welfare and national interest of the United States,” which was seen as endangered by the situation in Europe. Therefore, “principles of individual liberty, free institutions, and genuine independence” needed to be

⁵¹ Wexler, *The Marshall Plan*, p. 26.

⁵² U.S. Congress. *Congressional Record*, p. 1924.

⁵³ *Mr. Hoover’s ERP*, p. 22.

⁵⁴ *Marshall Plan Group Opposes Hoover Ideas*, p. 49.

⁵⁵ U.S. Congress, *Extension of European Recovery*, p. 54.

restored by establishing “sound economic conditions, stable international economic relationships, and the achievement by the countries of Europe of a healthy economy independent of extraordinary outside assistance.”⁵⁶

The Act goes on to define four specific goals: (1) a strong production effort, (2) the expansion of foreign trade, (3) the creation and maintenance of internal financial stability, and (4) the development of economic cooperation, including all possible steps to establish and maintain equitable rates of exchange and to bring about the progressive elimination of trade barriers.⁵⁷

The mechanisms under the Marshall Plan included commodity purchases, by far the most important part of the program in terms of the dollar value, technical assistance to the participating countries, direct project financing, and investment guarantees for US companies looking to invest in Europe. Counterpart funds – local currency deposits matching the grants provided by the US – were a key component of the program. Further, the ERP funded the European Payments Union (EPU). Lastly, ECA’s information activities merit special mention.

4. Programs and Impact

In total, the ECA allotted approximately \$12.4 billion⁵⁸ to the participating countries over the 45-month period from April 3, 1948 – December 31, 1951.⁵⁹ However, most of the subsequent analyses are based on the ECA’s thirteenth and final detailed report to Congress for the quarter ending on June 30, 1951.

In the 39 months through June 30, 1951, ECA’s cumulative procurement authorizations totaled \$11.9 billion, of which France and the UK received 44.4 percent, followed by Italy (11.1 percent) and West Germany (10.9 percent). At \$11.6 billion, commodity purchases accounted for 97 percent of the total. To the German historian Werner Abelshauser, this simply represented a continuation of the relief provided after the end of WWII. Since most European countries did not have access to US dollars to finance their imports from the US, Abelshauser argues that while this aid was necessary, it contributed very little to the promotion of intra-European trade.⁶⁰

More than 90 percent of the Marshall Plan aid was provided in the form of grants, both as direct grants and as conditional aid. However, a closer look at the table reveals that this was not the case in all Marshall Plan countries – in Ireland, 88 percent of the funding was distributed in the form of loans, while in Portugal, loans accounted for 73 percent of the aid received. In the case of Ireland, due to its importance to the UK economy, aiding Ireland in the first place meant helping the UK – by contributing to British food supplies and by alleviating Britain’s financial

⁵⁶ *Foreign Assistance Act of 1948*, Sec. 102 (a).

⁵⁷ Ibid. and Wexler, *The Marshall Plan*, p. 5.

⁵⁸ Mutual Security Agency, *First Report to Congress*, p. 56.

⁵⁹ The ECA was effectively abolished on December 30, 1951 by the Mutual Security Act of 1951, marking the end of the Marshall Plan in an administrative sense.

⁶⁰ Abelshauser, *Der kleine Marshallplan*, p. 215

Table 4.1. ERP Allotments by Country and Aid Type
Apr. 3, 1948 - June 30, 1951
 (in current \$ millions)

	Direct Grants	Loans	Conditional aid	Total	Pct
Austria	\$556.1	\$0.0	\$4.7	\$560.8	4.7%
Belgium-Luxembourg	\$17.8	\$68.1	\$460.7	\$546.6	4.6%
Denmark	\$217.3	\$31.0	\$9.1	\$257.4	2.2%
France	\$2,201.0	\$182.4	\$61.4	\$2,444.8	20.6%
Greece	\$515.1	\$0.0	\$0.0	\$515.1	4.3%
Iceland	\$15.9	\$4.3	\$3.5	\$23.7	0.2%
Ireland	\$18.0	\$128.2	\$0.0	\$146.2	1.2%
Italy	\$1,155.2	\$73.0	\$86.7	\$1,314.9	11.1%
Netherlands	\$796.4	\$150.7	\$31.6	\$978.7	8.2%
Norway	\$190.8	\$35.0	\$10.9	\$236.7	2.0%
Portugal	\$5.5	\$36.7	\$8.3	\$50.5	0.4%
Sweden	\$0.0	\$20.4	\$98.1	\$118.5	1.0%
Trieste	\$33.4	\$0.0	\$0.0	\$33.4	0.3%
Turkey	\$62.2	\$73.0	\$17.3	\$152.5	1.3%
United Kingdom	\$1,957.0	\$336.9	\$532.0	\$2,825.9	23.8%
West Germany	\$1,078.7	\$0.0	\$218.6	\$1,297.3	10.9%
Yugoslavia	\$29.0	\$0.0	\$0.0	\$29.0	0.2%
EPU Capital Fund	\$350.0	\$0.0	\$0.0	\$350.0	2.9%
Total	\$9,199.4	\$1,139.7	\$1,542.9	\$11,882.0	100.0%

Source: Adapted from Economic Cooperation Administration's *Thirteenth Report to Congress*.

problems. Whelan notes that “while it would have been difficult for the Americans to exclude Ireland from the Marshall Plan, they could signal their displeasure with neutrality and recent congressional lobbying on partition by allocating loans and not grant aid.”⁶¹

West Germany appears to have been a special case altogether – while no loans to West Germany are reported in the ECA report, the agreements with the FRG included a special clause stipulating that all provided assistance would constitute a claim against West Germany.⁶² After delays caused by Adenauer's government's reservations, in particular in regard to assuming financial obligations incurred by the Allied Military Government, on December 15, 1949, Adenauer and the US High Commissioner, John J. McCloy, signed the ECA agreement, West Germany's first major international agreement, making it a full partner in the ERP. As noted in the *New York Times*, the agreement differed from the

⁶¹ Whelan, *Ireland and the Marshall Plan*, p. 57

⁶² See ECA's *First Report to Congress*, Supplement, p. 161 and p. 200.

ones with other Marshall Plan countries as the funds given to Germany would represent a "claim" against future export proceeds rather than a loan or grant. McCloy assured Adenauer that, when the time came to collect, the US would consider Germany's economic situation.⁶³

At the London debt conference on February 27, 1953, the FRG's debt to the US was reduced from \$3 billion⁶⁴ to \$1 billion, to be paid back over a 35-year period and bearing 2.5 percent interest.⁶⁵ Given the subsequent decades of sustained economic growth, the FRG had little difficulty adhering to the repayment schedule; the last installment was paid back in 1988.⁶⁶

According to Steil, the decision to extend the aid in the form of loans was made in order to prevent these funds to be used for financing Germany's external obligations. As he puts it, the Truman administration "cleverly prevented this fate by classifying its aid to Germany as *credits*, rather than grants, and then requiring other Marshall aid recipients to forgo claims on Germany until the country repaid those credits."⁶⁷ He concludes that "Washington forced Germany's neighbors to choose between Marshall aid and trying to collect on German debts. They chose the sure thing: U.S. aid."⁶⁸

In ECA's reports there appears to be no evidence of the status of German aid being part of the aforementioned strategy and the special provision did not come into effect until December of 1949. However, it is true that the Marshall Plan aid alleviated the need for certain countries, most notably France, to insist on Germany paying maximum reparations. The issue was explicitly addressed in the Economic Cooperation Act: "The Administrator will request the Secretary of State to obtain the agreement of those countries concerned that such capital equipment as is scheduled for removal as reparations from the three western zones of Germany be retained in Germany if such retention will most effectively serve the purposes of the European recovery program."⁶⁹ The ECA and Paul Hoffman personally played a critical role in this process.

4.1 Commodity Purchases

Abelshauser is critical of both the structure of aid and of the form of delivery. He argues that not a single dollar actually flowed to West Germany, since the funding was used to pay US exporters directly in the US, pointing also to the fact

⁶³ Raymond, *Bonn Signs Accord*, p. 10.

⁶⁴ This figure consists of \$276.2 million in pre-GARIOA assistance, \$1,534.5 in GARIOA, and \$1,540.7 in ECA and related aid. It was reduced by \$337.4 million in surplus property obligations (credits to United States including 5-percent counterpart) (U.S. Congress, *Debt Agreements*, p. 6.). GARIOA (Government and Relief in Occupied Areas) was a U.S. assistance program to West Germany through the Department of the Army.

⁶⁵ U.S. Congress, *Debt Agreements*, p. 6.

⁶⁶ Dohmen, *Als Deutschland viel Kredit genoss*.

⁶⁷ Steil, *The Marshall Plan*, p. 358.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 359.

⁶⁹ *Foreign Assistance Act of 1948*, Sec. 115 (f).

that the aid consisted primarily of tobacco and cotton and, thus, could not have contributed significantly to the reconstruction of West Germany.⁷⁰

Looking at the breakdown of the ERP commodity procurement authorizations, it is evident that the composition of aid was not in perfect alignment with the goal of Europe's economic recovery, nor was it driven solely by the recipients' needs. In his 1949 congressional testimony, Hoffman noted that, in addition to promoting the recovery of Europe, the Economic Cooperation Act included measures designed to meet certain specific needs of the US economy. According to Hoffman, these goals did align, as "the great bulk of European requirements – for example for wheat and cotton – has coincided with our own ability to supply the needed commodities."⁷¹

It should be noted that the composition of aid for West Germany, while consisting not only of tobacco and cotton, as implied in Abelshauser's criticism, did differ significantly from the composition of aid for the ERP as a whole. In the FRG, cotton accounted for approximately 21 percent of the total (compared to 13.3 percent for the ERP overall) and tobacco for 6 percent (4.2 percent overall). Food, feed, and fertilizer accounted for 46.5 of the procurement authorizations (30.1 percent overall); within this category, the bulk of the aid was spent on bread grains and coarse grains, which accounted for 30 percent of all West German aid (19 percent for the ERP overall). The categories whose share for the FRG was significantly lower than their share in the ERP overall were fuel (4.6 percent vs. 14.8 percent) and machinery and vehicles (3.3 percent vs. 17.4 percent).

Over 70 percent of all commodities under the ERP came from the US and approximately 90 percent from the Western Hemisphere (US, Canada, and Latin America). For raw materials and semifinished products, the US share was 71.5 percent while practically all goods in the machinery and vehicles category came from the US (97.6 percent). Oil from the Middle East represented the bulk of imports from other territories (80.9 percent of the \$608 million).

At \$507 million, procurements from participating countries accounted for only five percent of the total authorizations; more than three quarters of the total was spent on fuel, i.e., petroleum (\$304.7 million) and coal and related fuels (\$85.8 million).

Although the commodity purchase program contributed, at least directly, very little to the promotion of intra-European trade, it did have a significant indirect impact. As Wexler notes: "To expand their production, European countries would have to continue to undertake capital investment at rates that could not be sustained by existing levels of domestic savings. Dollar grants and loans extended under the ERP would thus provide the supplementary resources needed to acquire both consumption goods and capital goods."⁷²

⁷⁰ Abelshauser in Schickling, *Mythos oder Masterplan?*

⁷¹ U.S. Congress, *Extension of European Recovery*, p. 6.

⁷² Wexler, *The Marshall Plan*, p. 86.

Table 4.2. ERP Procurement Authorizations: Commodities
Apr. 3, 1948 - June 30, 1951
(in current \$ millions)

Category	Amount	Pct
Food, feed, and fertilizer	\$3,192.9	30.1%
<i>of which bread grains and coarse grains</i>	\$2,022.0	19.0%
<i>of which other (fats and oils, sugar and related products, meat, dairy products, feeds and fodder, fertilizer, other)</i>	\$1,170.9	11.0%
Fuel	\$1,567.8	14.8%
<i>of which petroleum and products</i>	\$1,249.3	11.8%
<i>of which coal and related fuels</i>	\$318.5	3.0%
Raw materials and semifinished products	\$3,430.4	32.3%
<i>of which cotton</i>	\$1,411.2	13.3%
<i>of which nonferrous metals and products (copper, aluminum, zinc, lead, other)</i>	\$662.4	6.2%
<i>of which iron and steel mill products, incl. ferro-alloys</i>	\$299.6	2.8%
<i>of which chemicals and related products</i>	\$283.8	2.7%
<i>of which other</i>	\$773.4	7.3%
Machinery and vehicles	\$1,853.6	17.4%
<i>of which machinery and equipment (machine tools, construction and mining equip.; metalworking, electrical, and other industrial machinery; agricultural machinery, tractors)</i>	\$1,476.1	13.9%
<i>of which motor vehicles and parts</i>	\$224.7	2.1%
<i>of which aircraft, engines, and parts</i>	\$99.5	0.9%
<i>of which other transportation equipment</i>	\$53.3	0.5%
Miscellaneous and unclassified	\$580.2	5.5%
<i>of which tobacco</i>	\$450.5	4.2%
<i>of which other</i>	\$129.7	1.2%
Total	\$10,624.9	100.0%

Source: Adapted from Economic Cooperation Administration's *Thirteenth Report to Congress*.

4.2 Technical Assistance

The Marshall Plan introduced the concept of technical assistance, a standard tool in contemporary foreign assistance. As of June 30, 1951, technical assistance authorizations totaled a mere \$28.8 million. Interestingly, assistance to Greece accounted for more than a quarter of the total; \$3.3 million (11.5 percent) was given to the OEEC. Activities under the Technical Assistance Program were broken down into the following fields: industrial productivity, agricultural productivity, manpower utilization, public administration, transportation and communication, development of overseas territories, marketing, tourism, and program management.

Wexler offers the following assessment of the Technical Assistance Program: “It was an undertaking, moreover, that did not get off the ground until well into the second year of the ERP, and moved into high gear only during its last few months. Finally, it was an undertaking that even at its peak level of activities was still beset by conflicting views on desirable tactics, duplication of efforts, hazy lines of operational responsibility, and lack of a clear vision. Such a program could hardly perform a miracle within the space of three and a half years.”⁷³

4.3 Industrial Guarantees

Another component of the ERP was industrial guaranties aimed at attracting private US investment in Europe. In its Thirteenth Report to Congress, the ECA reported having issued 33 convertibility guaranty contracts totaling \$30.1 million through the end of June 1951. Wexler cites a total of 38 industrial guaranties, totaling \$31.4 million, which were approved and issued during the ERP period, far below the \$300 million ceiling set by Congress. The largest guaranty was, perhaps not surprisingly, given to Standard Oil Company to establish oil refining facilities in Italy.⁷⁴

Overall, the industrial guaranty program failed to generate the desired volume of investment. According to Wexler, most of the companies interested in the program were those already operating in Europe, either through their plants abroad or through export activities.⁷⁵

4.4 Industrial Projects

Under the Industrial Projects program, the ECA contributed \$565.4 million in funding to 139 projects with a total investment value of \$2.25 billion through June 30, 1951. The projects included, among others, manufacturing plants such as steel and paper mills, mining, petroleum refining, power facilities, chemical plants, etc. Out of 139 projects, 39 were in France and 33 in Italy, with the latter receiving almost \$171 million, over 30 percent of the total industrial project funding.

Only two of the co-funded projects were in West Germany – a glassworks in Essen-Karnap and an oil refinery in Lingen, together receiving \$2.5 million in total funding. Again, this seems to confirm Abelshauser’s criticism of the Marshall Plan’s role in the *Wirtschaftswunder*.

4.5 Counterpart Funds

From April 1948 through June 1951, the equivalent of \$8.5 billion in counterpart funds was deposited by the recipient countries, \$7 billion of which had been approved for withdrawal by the ECA.

⁷³ Ibid., p. 93.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., p. 88.

As already noted, counterpart funds were local currency funds – the counterpart to the Marshall Plan aid furnished on a grant basis – which were deposited in special accounts by the recipient governments. As of June 30, 1951, 90 percent of the counterpart funds had been used. With the exception of the UK, where the counterpart funds were used almost entirely for debt reduction, the recipient countries used these funds primarily for the promotion of production (\$3.9 billion), including investments in areas such as electric, gas, and power facilities (\$786.6 million), agricultural programs (\$426.7 million), mining and quarrying (\$418.3 million), and railroads (\$370.6 million).

In West Germany, the largest counterpart funds allocations were for power facilities, coal mining, and electrical machinery. Abelshauser concedes that, while the average share of counterpart funds in the gross fixed capital formation in the years 1949–1952 was relatively low at 5.5 percent, its targeted use did help overcome bottlenecks in the areas of infrastructure and capital goods production and mobilized additional loans from the banking system.⁷⁶

As we have seen, all of the aid extended to West Germany constituted a claim against West Germany and was thus effectively a loan to be paid back in dollars. Abelshauser argues that, by also depositing local currency into the counterpart funds accounts, over the use of which the ECA had the ultimate say, the FRG essentially paid twice for the dollar aid it had received.⁷⁷

Interestingly, the West German ERP counterpart funds were used decades later in the rebuilding of the former East Germany, one of the Eastern Bloc countries that chose not to participate in the Marshall Plan. Furthermore, the balance sheet of the German Reconstruction Loan Corporation (*Kreditanstalt für Wiederaufbau* or KfW) as of December 31, 2021 shows an ERP fund capital reserve of approx. EUR 1.2 billion, demonstrating the kind of long-term impact that every foreign assistance program strives to achieve.

4.6 Information Program

The ECA information program was seen as a critical component of the ERP. The US clearly felt the need to raise awareness of the Marshall Plan and its accomplishments among the general public in Europe. If the Marshall Plan was, in fact, “the greatest act of its kind in the history of the world”, convincing Europeans of this distinction was not just a matter of reputation and political good will. If the Marshall Plan was to contain the spread of communism in Western Europe, then promoting awareness of the aid and its source was as crucial as the aid and resulting recovery itself. As noted in the ECA’s report to Congress in 1951, France and Italy, together with West Germany and Austria, were the major targets of the communist propaganda drive and would therefore have to be the focus of ECA’s information activities.⁷⁸

⁷⁶ Abelshauser, *Hilfe und Selbsthilfe*, p. 109.

⁷⁷ Ibid., p. 103.

⁷⁸ Economic Cooperation Administration, *Thirteenth Report to Congress*, p. 63.

The massive multimedia campaign, financed primarily through counterpart funds, clearly succeeded in raising awareness about the ERP among Europeans and was instrumental in creating the Marshall Plan legend.

5. Special Interests: Shipping & Oil Purchases

Looking at specific examples of shipping and oil purchases offers valuable insight into some of the fundamental dilemmas facing the ECA and many contemporary foreign aid programs. Insofar as there are direct benefits to particular groups, such as suppliers or government contractors, beyond “recovery and, through recovery, enduring peace”⁷⁹ there is an inherent conflict of interest.

To Hoffman, a businessman and former president of the automobile manufacturer the Studebaker Corporation, the hierarchy of goals and his own role in the process seemed clear: “We do want to buy what we can buy, of course, in America, because in that way you [the Senate] have given indirect support to the American economy. We do feel that unless otherwise directed we should try to buy everything, anything we finance, and for which procurement proceeds, at the lowest possible price. We should not spend one dime we do not have to spend, and we ought to exact the utmost in value in the way of the dollars that are given to us in trust. That means that if Congress for any reason – and we are not questioning the wisdom of what they are doing – wants us to give particular support to any segment of the American economy, and thus make this somewhat of an American recovery program, all we ask is that we be given very specific and direct instructions, because if you do not give us these instructions we are going to buy where we can buy at the lowest price. If that is not the way you want the program run, we want to be told that.”⁸⁰

Both shipping (ocean freight: \$0.8 billion, 6.8 percent) and oil purchases (petroleum and products: \$1.25 billion, 10.5 percent) accounted for a significant share of the ERP funding.

5.1 Shipping

The aggressive campaign by the shipping lobby resulted not only in the blocking of the sale of additional ships – as reported by the New York Times on September 29, 1947, another 230 average-sized merchant vessels were needed to restore the merchant fleets of the Marshall Plan countries to their 1939 levels⁸¹ – but also in the inclusion of the 50-50 provision in the Economic Cooperation Act, requiring that 50 percent of all commodities procured under the ERP be transported in US ships. The significance of this concession is best summarized by Joseph who, commenting on Hoffman’s threat that he would ignore the 50 percent rules unless American ships were available at competitive prices, noted: “The storm that was raised by this announcement may be better understood in view of the fact that in a

⁷⁹ Hoffman in U.S. Congress. Senate. Committee on Foreign Relations, *Extension*, p. 54.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ *Marshall Plan Seen Lacking 230 Vessels*, p. 43.

declining market for shipping the ECA was by far the merchant marine's biggest single customer, with the exception of the armed service."⁸²

The consequences of a political decision clearly favoring a very narrow special interest group were manifold: the slower rebuilding of the European shipping industry, while protecting the US shipping industry, was clearly at odds with the goal of economic recovery; the higher shipping costs were ultimately paid by the US taxpayers; further, the higher shipping rates raised the price of certain commodities purchased by the ECA in Europe, again incurring additional costs for the US taxpayers; lastly, the provision placed an additional administrative burden on the ECA as it was tasked with monitoring compliance with the rule and imposing financial penalties in case of violations.

While the ECA ensured compliance with the provisions, as the difference in cost began to increase, it tried to push back and get the legislators to either make adjustments or give the ECA clear instructions to continue with the policy at the taxpayers' expense. Hoffman maintained that the US shipping industry was being subsidized by the ERP and in December 1948 he threatened to divert bulk cargo shipments to foreign vessels. The United States Maritime Commission countered by arguing that foreign ship operators have deliberately lowered their rates in order to get the ECA to abandon the fifty-fifty provision. A Commission representative argued that should American carriers be forced out, their foreign competitors would soon raise their price to those of American carriers or even higher

In the February 1949 congressional hearings on the Extension of European Recovery, Hoffman made his and the ECA's position very clear: "We do feel that unless we are otherwise directed, we should try to buy everything, anything we finance, and for which procurement proceeds, at the lowest possible price. We should not spend one dime we do not have to spend, and we ought to exact the utmost in value in the way of the dollars that are given to us in trust."⁸³ He sought clarification regarding the 50-50 provision which required the use of American ships, provided they could be obtained at market rates.⁸⁴

In addition to the direct shipping costs, the price-setting effect of US imports on the European market – a result of an unparalleled volume under the ERP and likely unique in the history of foreign assistance – posed an additional problem. For instance, the higher price of imported American coal – according to Hoffman, in the per ton price of \$21, there was between \$2 and \$3 of excess shipping cost – had the effect of raising the market price in Europe which resulted in higher prices paid locally for British and Polish coal.⁸⁵ Not only was this in direct conflict with the goal of European recovery, it also resulted in higher costs for the American taxpayers, due to the fact that some ECA coal purchases were made locally.

In the end, the ECA complied with the 50-50 provision. As Sanford notes, when Hoffman threatened to ignore it, "the reaction of the shipping lobby and

⁸² Joseph, *Trends in the Marshall Plan*, p. 14.

⁸³ U.S. Congress, *Extension of European Recovery*, p. 54.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid., p. 55.

its congressional supporters was apoplectic.” Congressman S. Otis Bland, the incoming chairman of the House Committee on Merchant Marine and Fisheries, argued that all other industries supplying commodities or services were receiving the full American price and that there was no reason why the US ships should not get at least 50 percent of the business “at American rates which will permit them to pay American wages and our seamen to enjoy American living standards.”⁸⁶ According to Sanford, it was the first and last major battle against any interest group that Hoffman lost; however, his willingness to fight for his principles won him enormous respect in Congress.⁸⁷

5.2 Oil Purchases

The Economic Cooperation Act of 1948 favored US suppliers and promoted exports of surplus goods – only those goods for which no surplus existed in the US could be procured elsewhere. These scarce commodities included crude oil and petroleum products, nonferrous metals, and meat – most of ECA-financed meat came from Canada and only horsemeat was supplied from the US⁸⁸

Unlike the shipping provision, the provision guiding the purchase of oil under the ERP was the result of market conditions rather than of a lobbying campaign. However, due to changes in the world oil supply, it would ultimately produce a similar effect.

Oil represented more than 10 percent of all aid distributed under the ERP – more than any other single commodity, and between April 1948 and December 1951, 56 percent of the oil supplied to the ERP countries by US companies was financed by the ECA and the MSA.⁸⁹

With limited supplies of oil from the US, the Middle East was increasingly becoming the main source of oil imports. In a testimony before the Senate Foreign Relations Committee, an attorney for the Independent Petroleum Association of America argued that through the ERP, public funds were directly benefiting the competitive position of a few large oil companies that dominated world-wide petroleum trade.⁹⁰ He noted that out of \$355 million expended for oil under the ERP during the period April 3 – December 31, 1948, more than two thirds went to these seven companies and their affiliates. Further, applying the US market price to ECA purchases of the otherwise cheaper oil from the Middle East meant that American taxpayers were effectively subsidizing Middle East oil, which, according to the attorney, was flooding the US market at dumping prices.⁹¹

While the legislators were unmoved by these pleas, Hoffman and the ECA, always looking to maximize the value for the American taxpayers, did challenge

⁸⁶ *Hoffman Assailed on ERP Ship Ruling*, p. 29

⁸⁷ Sanford, *The Marshall Plan*, p. 10.

⁸⁸ Economic Cooperation Administration, *First Report to Congress*, p. 32.

⁸⁹ See Table 4.2 and Painter, *Oil and the Marshall Plan*, p. 362.

⁹⁰ U.S. Congress, *Extension of European Recovery*, p. 463.

⁹¹ *Ibid.*, p. 464-467.

the big oil companies. The Federal Government filed three civil suits to recover more than \$67 million from the Standard Oil Company (New Jersey), Standard Oil Company of California, Texas Company of New York, and Socony-Vacuum Oil Company, along with six subsidiaries, accusing them of overcharging the ECA and the Mutual Security Agency for Middle East oil delivered to Marshall Plan countries in Europe between May 1949 and June 1952.⁹²

The suits were ultimately dismissed by the United States Court of Appeals Second Circuit on August 19, 1959,⁹³ a fact omitted in David Painter's 1984 critical analysis of ERP oil purchases.

The Appeals Court's ruling offers a valuable insight into the inner workings and the complexities of the ERP and the ECA, raising a number of questions that remain relevant to this day. In short, the government was not able to prove that the prices charged were not the lowest competitive market prices. Since the ECA, based on the analyses of its own independent experts, accepted these prices and continued to provide funding for oil purchases at such prices throughout the entire period, the Court concluded that the prices could not have been excessive. The third point mentioned in the ruling, stated to have played no role in the Court's decision, was the question of whether the "lowest competitive prices" provision was merely an expression of policy or whether it was to be construed as a substantive rule.

Given the high concentration and vertical integration of the oil industry, there may not have been such a thing as the "lowest competitive market price" and, given that the regulation was not entirely clear, it was nearly impossible for the ECA to prove the overbilling. While the big oil companies may not have overcharged the US government, they did receive well over one billion dollars in ERP funding, making at least their "regular" profits, likely weakening the competitive position of their independent domestic competitors in the process.

Another oil-related question was that of European refineries. The recipient countries argued that investing in European refinery capacity under the ERP would ultimately result in savings and a reduced burden on the US taxpayer. Painter describes the dilemma within the ECA: "Levy and the oil people in the ECA opposed aiding the expansion of the European oil industry, arguing that this would harm US oil companies operating overseas. On the other hand, ECA officials such as S. W. Anderson and the economists in the ECA Controller's Office felt that the general interest of European recovery took precedence over the special interests of oil companies, and that ECA should support an activity that promised such great dollar savings."⁹⁴

The outcome was entirely predictable: while overall the ECA funded \$1.2 billion in oil purchases from U.S companies, only \$24 million was provided to increase European refinery capacity.⁹⁵

⁹² \$67,000,000 U.S. Suit, p. 1.

⁹³ See *United States v. Standard Oil of California* (270 F. 2d 50).

⁹⁴ Painter, *Oil and the Marshall Plan*, p. 373.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 375.

6. Conclusion: The Legacy of the Marshall Plan and the ECA

The Marshall Plan has become something of a catchphrase for a successful large-scale development effort resulting in enduring prosperity and peace. It likely remains unmatched to this day in both scale and ambition, which could only have been conceived of at such a critical juncture in history – in the aftermath of WWII, a crisis so profound “it could not be escaped by simply returning to previous norms and patterns. The great problem for the United States and for the free world generally, we said, was nothing less than how to build, amid the dangers and uncertainties of our time, a secure and workable free world system.”⁹⁶ Or, as Steil puts it, “the fact that nothing resembling the Marshall Plan ever emerges suggests just how *sui generis* the conditions surrounding it were.”⁹⁷

The ERP’s most significant component by far was the commodity purchase program. While it may have indirectly helped sustain high investment rates, contributing to production expansion, it essentially provided relief similar to the aid distributed by the ARA after WWI and the aid extended in the initial post-WWII years by the UNRRA.

The very conception of the Marshall Plan as a bilateral program could be perceived as a failure. As a foreign policy tool, the ERP was both the result of the post-WWII bloc division and the emerging Cold War, as well as its ultimate materialization. As Arkes notes: “Once the consciousness of rival blocs was given the firmness of organizational supports, it was a much shorter step to the accretion of military counterparts in the form of NATO and the Warsaw pact.”⁹⁸

The scale of the program, though perhaps difficult to fathom seven decades later, was, on the other hand, minor compared to the national product of the recipient countries, bringing into question the causality between the ERP and Western Europe’s recovery. Abelshauser argues that the ERP merely coincided with a period of recovery in which, following the crisis of 1947, West Germany overcame the paralysis of the crash and was able to not only consolidate its economy but also recapture its place in the global economy. Since those were also the declared goals of the Marshall Plan, most observers presumed that there was a causal relationship between the ERP and Western Europe’s recovery in general and West Germany’s in particular.⁹⁹

From a contemporary perspective, the issue of causality is crucially important: Evaluating a program should extend beyond the binary assessment of the achievement of its goals. It must encompass considerations of causality and the impact of external factors, coupled with efficiency assessments. Curiously, these questions seldom emerge in the analysis of foreign aid, including that of the Marshall Plan. As we have observed, both the technical assistance and investment guarantee programs, standard tools in modern foreign aid, fell short of their intended outcomes.

⁹⁶ Price, *The Marshall Plan*, p. 394.

⁹⁷ Steil, *The Marshall Plan*, p. 375.

⁹⁸ Arkes, *Bureaucracy*, p. 23.

⁹⁹ Abelshauser, *Hilfe und Selbsthilfe*, p. 87.

Neither the investment program nor the commodity purchase program was closely aligned with the needs of the recipient countries, and the cost of the latter, despite the ECA's continued efforts, was driven up by special interests. The ECA, with its eyes clearly on the ultimate goal of European recovery, did push back against these interests and reported on the financial implications. The resulting excess costs to the taxpayers, for instance, due to higher shipping costs and a rise in the market price for coal, were calculated and reported by the ECA; the indirect costs of higher prices and suboptimal aid structure and their effects on the program's ultimate goal of economic recovery are much harder to gauge.

While the ERP may have laid the institutional groundwork and introduced some of the guiding principles in regard to the safeguarding and stimulating the domestic economy, it essentially provided relief to a previously developed area, making it substantively different from assistance to the underdeveloped world. As far as the origins of contemporary development aid are concerned, the Point Four program, with its combination of capital investment and technical assistance and a clear focus on the underdeveloped areas, may be a more suitable starting point. As Macekura notes: "Point Four was especially significant because it gave institutional expression to a protean ideology of international development. As the first formal government program explicitly designed to ameliorate social, economic, and political conditions in any "underdeveloped" nation, Point Four brought international development policy into the U.S. foreign policy apparatus to an unprecedented extent."¹⁰⁰ According to Holm, Point Four did not live up to the high expectations; it lacked the extensive Congressional support of the Marshall Plan as well as the necessary bureaucratic apparatus and has been, "at best, a footnote in most scholarship on the early Cold War." To Holm, this is unfortunate. He sees it as the first attempt to encourage world development and notes that "its importance is that it was suggested in the first place."¹⁰¹ Similarly, in regard to the ERP, he stresses the resulting "establishment of a U.S.-led, organized system of shared ideals and values in which nations across the Atlantic were bound together by socioeconomic ties, principles, and security alliances. In short, it created the concept we now simply refer to as "the West."¹⁰²

The ERP was visionary in many respects with regard to Europe's path towards closer cooperation and, ultimately, unification. This vision was largely modelled on the "American experience" and was formulated clearly in the Foreign Assistance Act: "Mindful of the advantages which the United States has enjoyed through the existence of a large domestic market with no internal trade barriers, and believing that similar advantages can accrue to the countries of Europe, it is declared to be the policy of the people of the United States to encourage these countries through a joined organization to exert sustained common efforts as set forth in the report of the Committee of European Economic Cooperation signed at Paris on September 22, 1947, which will speedily achieve that economic cooperation in Europe

¹⁰⁰ Macekura, *The Point Four Program*, p. 130.

¹⁰¹ Holm, *The Marshall Plan*, p. 107.

¹⁰² Hitchcock in Holm, *The Marshall Plan*, Introduction.

which is essential for lasting peace and prosperity.”¹⁰³ In the Congressional hearings on the ERP, referring to the Paris conference, Senator Vandenberg remarked that “it was a historic moment. Someday the United States of Europe may look back upon it as we do to the Annapolis Conference which preceded the Constitutional Convention at Philadelphia.”¹⁰⁴

While the Marshall Plan may have fallen short of achieving all of its ambitious goals during its 45-month existence, there is little dispute that it helped steer Western Europe toward a path of peace, prosperity, and integration. Wexler argues that, by the time the program concluded in late 1951, there was no sign of any real progress toward European-wide economic integration, much less political unification.¹⁰⁵ Yet, this narrative isn’t entirely accurate: the Treaty of Paris, signed on April 18, 1951, laid the cornerstone for the European Coal and Steel Community, a milestone in the journey of Western European integration.

Paradoxically, the Marshall Plan’s most lasting legacy might well reside in the nascent bureaucracy it fostered, with ECA at its nucleus. As Arkes aptly notes: “For example, any analysis of the Marshall Plan would have to give a central place to the performance of the Economic Cooperation Administration (ECA) in its management of the program. Even with all its shortcomings, and perhaps at times in spite of itself, the ECA turned in a performance that has to be judged on the record as a “strikingly principled effort.”¹⁰⁶

With the Marshall Plan, foreign assistance became political and it has remained such to this day. Every foreign assistance program is a product of the ever-shifting balance between the needs of the undeveloped, foreign policy objectives, the national interest of the giver (of the 70 percent of taxpayers receiving no direct benefits¹⁰⁷), and special interests. Unfortunately, in this power struggle, effectiveness and efficiency, so fundamental to ECA’s operations under Paul Hoffman’s leadership, may have ceased to be a priority.

¹⁰³ *Foreign Assistance Act of 1948*, Sec. 102.

¹⁰⁴ U.S. Congress. *Congressional Record*, p. 1916.

¹⁰⁵ Wexler, *The Marshall Plan*, p. 253.

¹⁰⁶ Arkes, *Bureaucracy*, 11.

¹⁰⁷ Hoffman in U.S. Congress, *Extension*, p. 4.

Sources and Literature

Sources

- American Relief Administration. *Bulletin*. Series 2, no. 21, Feb. 1922. <https://hdl.handle.net/2027/uiug.30112099962364>
- Economic Cooperation Administration. *First Report to Congress*. Washington, DC: U.S. Gov. Print. Off., 1948. <https://hdl.handle.net/2027/uc1.b3956769>
- Economic Cooperation Administration. *Thirteenth Report to Congress*. Washington, DC: U.S. Gov. Print. Off., 1951. <https://hdl.handle.net/2027/osu.32435068440015>
- Foreign Assistance Act of 1948. *Current History* 14(82), 1948, pp. 349-364. www.jstor.org/stable/45307362, 10.03.2023.
- Foreign Relations of the United States. 1946, Volume VI, Eastern Europe, The Soviet Union, eds. Rogers P. Churchill and William Slany, Document 646. Washington, DC: U.S. Gov. Print. Off., 1969. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v06/d646>
- Mutual Security Agency. *First Report to Congress on the Mutual Security Program*. Washington, DC: U.S. Gov. Print. Off., 1951. <https://hdl.handle.net/2027/osu.32437000744801>
- U.S. Congress. *Congressional Record*. 80th Cong., 2nd sess., 1948. Vol. 94 <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1948/03/01>
- U.S. Congress. House. *Message from the President of the United States*. 66th Cong., 2nd sess., 1919. H. Doc. 449. <https://hdl.handle.net/2027/loc.ark:/13960/t8tb1kc45>
- U.S. Congress. Senate. Committee on Foreign Relations. *Extension of European Recovery: Hearings before the Committee on Foreign Relations*. 81st Cong., 1st sess., February 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 28, 1949. <https://hdl.handle.net/2027/umn.31951d02094765h>
- U.S. Congress. Senate. Committee on Foreign Relations. *Debt Agreements with the Federal Republic of Germany*. 83rd Cong., 1st sess., 1953. S. Executive Report 3. <https://hdl.handle.net/2027/hvd.32044059279166>
- U.S. Library of Congress, Congressional Research Service. *The Marshall Plan: Design, Accomplishments, and Significance*, by Curt Tarnoff. R45079, 2018. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45079/3>
- United Nations Relief and Rehabilitation Administration. *The Story of U.N.R.R.A.* Washington, 1948. <https://hdl.handle.net/2027/uc1.b5065089>
- United States of America v. Standard Oil Company of California, 270 F.2d 50 (United States Court of Appeals 2nd Cir. 1959). <https://openjurist.org/270/f2d/50/united-states-v-standard-oil-company-of-california>

Press

- \$67,000,000 U.S. Suit Says 4 Oil Concerns Overcharged E.C.A. *The New York Times*, August 23, 1952, p. 1.
- A Substitute for UNRRA. *The New York Times*, August 7, 1946, p. 23.
- Dohmen, Caspar, Als Deutschland viel Kredit genoss. *Deutschlandfunk*, 2013. <https://www.deutschlandfunk.de/als-deutschland-viel-kredit-genoss-100.html>
- Hoffman Assailed on ERP Ship Ruling. *The New York Times*, January 15, 1949, p. 29.
- Hoover Relief Work Ends. *The New York Times*. August 24, 1919.
- Jenko, Miha, Marshallov načrt za poplavljeno Slovenijo. *Delo*, August 8, 2023. <https://www.delo.si/novice/obnavljamo-slovenijo/marshallov-nacrt-za-poplavljeno-slovenijo/>
- Marshall Plan Group Opposes Hoover Ideas. *The New York Times*, January 25, 1948, p. 49.
- Marshall Plan Seen Lacking 230 Vessels Unless More Are Bought in the U.S. of Built. *The New York Times*, September 29, 1947, p. 43.

- Mr. Hoover's ERP. *The New York Times*, January 23, 1948, p. 22.
- Raymond, Jack, Bonn Signs Accord As E.C.A Member. *The New York Times*, December 16, 1949, p. 10.
- Reston, James, End of UNRRA Is Sought By Agency's Big Backers. *The New York Times*, July 27, 1946, p. 1.
- Schäfers, Manfred, Ein Marshall-Plan für Griechenland. *Frankfurter Allgemeine*, July 22, 2011. <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/konjunktur/investoren-gesucht-ein-marshall-plan-fuer-griechenland-11104793.html>
- Scholz: "Wir brauchen einen Marshall Plan für die Ukraine." *Deutsche Welle*, 2022. <https://www.dw.com/de/scholz-wir-brauchen-einen-marshall-plan-für-die-ukraine/a-62286046>, 10.03.2023
- Yugoslavs Force U.S. Air Transport to Land in Meadow. *The New York Times*, August 12, 1946, p. 1.

Literature

- Abelshauser, Werner: Der Kleine Marshallplan. Handelsintegration durch inneneuropäische Wirtschaftshilfe 1948-1950. *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 10*, 1984, pp. 212-224. <https://www.jstor.org/stable/40194611>
- Abelshauser, Werner: Hilfe und Selbsthilfe. Zur Funktion des Marshallplans beim westdeutschen Wiederaufbau. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 37(1), 1989, pp. 85-113. <https://www.jstor.org/stable/30195391>
- Arkes, Hadley, *Bureaucracy, the Marshall Plan, and the National Interest*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Atwood, B.J., McPherson, P.M., & Natsios, Andrew: Arrested Development: Making Foreign Aid a More Effective Tool. *Foreign Affairs* 87, no. 6 (2008): 123-32. www.jstor.org/stable/20699376.
- Berend, Ivan T.: *An Economic History of Twentieth-Century Europe, Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Best, Gary Dean: Food Relief as Price Support: Hoover and American Pork, January-March 1919. *Agricultural History* 45(2), 1971, pp. 79-84. www.jstor.org/stable/3742071
- Borchard, Edwin: Intervention--The Truman Doctrine and the Marshall Plan. *The American Journal of International Law* 41(4), 1947, pp. 885-888. www.jstor.org/stable/2193097
- Gardner, Roy: The Marshall Plan Fifty Years Later: Three What-Ifs and a When. In *The Marshall Plan: Fifty Years After*, edited by Martin A. Schain, 119-129. New York: Palgrave, 2001.
- Holm, Michael: *The Marshall Plan. A New Deal for Europe*. New York: Routledge, 2017.
- Jones, Joseph M., *The Fifteen Weeks (February 21 – June 5, 1947)*. New York: The Viking Press, 1955.
- Joseph, J.J.: Trends in the Marshall Plan. *Science & Society* 13(1), 1948, pp. 1-21. www.jstor.org/stable/40399928
- Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945*. London: Penguin Books, 2006.
- Lancaster, Carol. "Sixty Years of Foreign Aid: What Have we Learned?" *International Journal* 64, no.3 (2009): 799-810. www.jstor.org/stable/40542202.
- Lees, Lorraine M., *Keeping Tito afloat: the United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 1997.
- Macekura, Stephen. "The Point Four Program and U.S. International Development Policy." *Political Science Quarterly* 128, no. 1 (2013): 127-160. <https://www.jstor.org/stable/23563372>
- Montgomery, John D. "The Evolution of U.S. Foreign Aid." *Current History* 50, no. 298 (1966): 321-327, 362-363. www.jstor.org/stable/45311504.
- Natsios, Andrew S.: Foreign Aid in an Era of Great Power Competition. *PRISM* 8, no. 4 (2020): 100-19. www.jstor.org/stable/26918237.

- Painter, David S.: Oil and the Marshall Plan. *The Business History Review* 58(3), 1984, pp. 359-383. www.jstor.org/stable/3114553
- Price, Harry B., *The Marshall Plan and Its Meaning*. Ithaca: Cornell University Press, 1955. <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015079728278>, 10.03.2023.
- Sanford, William F. *The Marshall Plan: Origins and Implementation*. Washington, DC: U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Editorial Division, 1987. <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015051559360>
- Schickling, Katarina, *Mythos oder Masterplan? Die wahre Geschichte des Marshall-Plans*. ARD, 2018. https://archive.org/details/Marshall-Plan_Mythos-oder-Masterplan_ARD-2018
- Steil, Benn, *The Marshall Plan. Dawn of the Cold War*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Weissman, Benjamin M. "The Aftereffects of the American Relief Mission to Soviet Russia." *The Russian Review* 29, no. 4 (1970): 411–21. <https://www.jstor.org/stable/127297>.
- Wexler, Imanuel, *The Marshall Plan Revisited. The European Recovery Program in Economic Perspective*. Westport: Greenwood Press, 1983.
- Whelan, Bernadette: Ireland and the Marshall Plan. *Irish Economic and Social History* 19, 1992, pp. 49-70. <https://www.jstor.org/stable/24341847>

POVZETEK

Začetki bilateralne zunanje pomoči ZDA. Marshallov načrt – zlati standard za sodobno zunanjo pomoč?

Gašper Gabrijelčič

Prispevek proučuje začetke zunanje pomoči ZDA s poudarkom na Programu za obnovo Evrope oz. European Recovery Program (ERP), ki po splošnem prepričanju zaznamuje rojstvo institucionalizirane zunanje pomoči. Program, pogovorno poznan kot Marshallov načrt, je bil zasnovan in utemeljen kot ukrep za zagotavljanje nacionalne varnosti, humanitarni prispevek ter mehanizem za širitev izvoznih trgov in dostop do strateških surovin. Do danes verjetno ostaja edinstven tako po obsegu kot ambicioznosti, ki jo je bilo moč udejaniti samo na tako ključnem zgodovinskem razpotju - pogorišču druge svetovne vojne.

Nakupi blaga, zagotovo najpomembnejša komponenta ERP, so posredno morda pripomogli k ohranjanju visokih stopenj investicij, kar je prispevalo k širjenju proizvodnje v Zahodni Evropi. Vendar se ta pomoč ni bistveno razlikovala od pomoči Ameriška uprave za pomoč oz. American Relief Administration (ARA) po prvi svetovni vojni ter pomoči Uprave Združenih narodov za pomoč in obnovo oz. United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), ki je delovala prva leta po drugi svetovni vojni. Že samo zasnovo Marshallovega načrta na bilateralni osnovi je mogoče označiti za neuspeh. Namreč, odločitev za nov bilateralni program namesto obstoječih multilateralnih mehanizmov je pomenila radikalen odmik od Rooseveltove vizije, v kateri bi ZDA svoje cilje na globalnem odru uresničevale v okviru novo ustanovljenih Združenih narodov.

Poleg nadzora nad distribucijo pomoči je novi program terjal tudi vzpostavitev birokratskega aparata, prek katerega je bilo mogoče oceniti potrebe držav prejemnic, upravljati in nadzirati logistiko ter poročati zakonodajalcem v ZDA.

Obseg programa, čeprav morda težko predstavljen sedem desetletij kasneje, je bil po drugi strani zanemarljiv v primerjavi z nacionalnim produktom držav prejemnic, kar postavlja pod vprašaj vzročnost med ERP in okrevanjem Zahodne Evrope. S sodobne perspektive je vprašanje vzročnosti ključnega pomena: vsaka evalvacija bi morala poleg presoje doseganja ciljev vključevati tudi premisleke o vzročnosti ter vplivu zunanjih dejavnikov, skupaj z ocenami učinkovitosti. Zanimivo je, da se ta vprašanja v analizah zunanje pomoči pojavljajo le redko, pri čemer Marshallov načrt ni izjema.

Ne tehnična pomoč ne program investicijskih garancij, standardni orodji v sodobni zunanji pomoči, nista dosegla predvidenih rezultatov. Poleg tega investicije in nakupi blaga niso bili povsem usklajeni s potrebami držav prejemnic; na stroške slednjih so kljub nenehnim prizadevanjem Uprave za ekonomsko sodelovanje oz. Economic Cooperation Administration (ECA), da bi to preprečila, negativno vplivale razne interesne skupine. ECA, povsem osredotočena na končni cilj evropskega okrevanja, je skušala kljubovati pritiskom interesnih skupin in je dosledno poročala o negativnih finančnih posledicah. Tako je, recimo, natančno izračunala dodatne stroške za ameriške davkoplačevalce zaradi višjih transportnih stroškov ter posledično višjih tržnih cen premoga; veliko težje je oceniti posredne stroške višjih cen in suboptimalne strukture pomoči ter njihove učinke na končni cilj gospodarskega okrevanja.

ERP je sicer postavil institucionalne temelje mednarodne pomoči ter uvedel nekatera načela glede zaščite in spodbujanja domačega gospodarstva, a je v osnovi nudil pomoč že razvitim območjem, s čimer se bistveno razlikuje od pomoči nerazvitim državam. Kar zadeva začetke sodobne razvojne pomoči, je verjetno primernejša izhodiščna točka t.i. program »Point Four« s svojo kombinacijo kapitalskih naložb in tehnične pomoči ter jasnim poudarkom na nerazvitih območjih.

Kljub temu je bil ERP v mnogih pogledih vizionarski; z usmerjanjem Evrope k tesnejšemu sodelovanju in, končno, združevanju. Morda ni presenetljivo, da je bila ta vizija v veliki meri zasnovana na »ameriški izkušnji«.

Pri vsaki oceni Marshallovega načrta si ECA zasluži posebno priznanje. Paradoksalno je, da je najbolj trajna zapuščina ERP, čeprav neopevana, morda prav v novonastali birokraciji z ECA v jedru. Ta je bila skrbno zasnovana in usposobljena za učinkovito razdeljevanje pomoči ter krmiljenje skozi zapleteno mrežo pogosto nasprotujočih si zunanjepolitičnih ciljev.

Z Marshallovim načrtom je zunanja pomoč postala politična in taka ostaja do danes. Vsak program zunanje pomoči je produkt nenehno spreminjajočega se ravnovesja med potrebami nerazvitih, zunanjepolitičnimi cilji, nacionalnimi interesi donatorja ter parcialnimi interesi. Žal sta učinkovitost in smotrnost, temeljni vodili pri delovanju ECA pod vodstvom Paula Hoffmana, v tem boju za prevlado bržkone prenehali biti prioriteta.

Zapisi

Rok Stergar

Walter Lukan, zgodovinar dunajske šole (ob njegovi osemdesetletnici)

Na simpoziju, ki sem se ga proti koncu prejšnjega stoletja udeležil kot doktorski študent, se je v diskusiji po referatu o Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov oglasil tudi Walter Lukan. Zanimalo ga je, koliko uradnikov je imela Država SHS, in bil je nenavadno vztrajen, saj se ni zadovoljil s prvim odgovorom.¹ Priznam, v času poosamosvojitvene evforije, ko se je marsikomu zdelo, da je bila kratkotrajna Država SHS boljša verzija Jugoslavije, se mi je vprašanje zdelo nekoliko nenavadno. Država je vendar bila ustanovljena, imela je svoje oblastne organe, celo svojo vojsko, navezovala je diplomatske stike, čeprav ni bila nikoli mednarodno priznana.² Zakaj bi torej bilo pomembno, koliko uradnikov je delalo v njeni službi?

Šele desetletja pozneje, po tem ko sem tudi sam pregledal številne vire iz tistega časa in prebral precej relevantnega zgodovinopisja, sem v celoti razumel pronicljivost vprašanja in predvsem zgodovinarja, ki ga je postavil. S svojo kratko intervencijo je Lukan namreč poskušal nekoliko prizemljiti navdušenje nad slovensko državnostjo in opozoriti na realnost prelomnega časa po razpadu Habsburške monarhije v jeseni 1918. Ta pa je bila precej klavrna. Po razglasitvi samostojnosti nova država ni imela mednarodno priznanih meja in italijanske čete so zasedle precejšen del ozemelj, ki jih je Država Slovencev, Hrvatov in Srbov zahtevala zase, velik del prebivalstva na teh ozemljih si nove države ni želel, marsikje so se ljudje odkrito upirali, povsod so bili lačni in pestile so jih nalezljive bolezni, predvsem španska gripa.³ Prekmurje je ostalo v okviru Madžarske, tamkajšnji slovansko govoreči prebivalci pa so bili do nacionalnega projekta, ki se je začel uresničevati

¹ Stane Granda in Barbara Šatej, ur., *Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti* (Ljubljana, 1998), 337.

² Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti in Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana, 1998); Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana, 2018).

³ Lev Centrih, 'Govorile so celo strojnice!' Boljševizem v prevratni dobi na Slovenskem: Med preprostim ljudskim uporništvom in vplivi ruske revolucije, v *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana, 2019), 311–27; Katarina Keber, 'O španski bolezni, hripi posebne vrste': ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe, *Acta Histriae* 28, št. 1 (2020), 41–58; Rok Stergar, 'Yugoslavia is Worthless . . . You can get neither Sugar nor Kerosene.' Food Supply and Political Legitimacy in the Slovene Part of Yugoslavia, 1918–1924, *Austrian History Yearbook* 55 (2024), 254–265; Mojca Šorn, Epidemija španske gripe v Ljubljani: 'Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni', *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 3 (2021); Grega Žorž, Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918, *Zgodovinski časopis* 70 (2016), 364–80.

na drugem bregu Mure, skrajno zadržani.⁴ Vojska nove države je res obstajala, toda vojakov in častnikov, ki bi se bili pripravljeni zanjo boriti, je bilo bore malo in zato je bil odziv na mobilizacijo klavrn. Uradniki in uradnice so sicer prihajali v pisarne, toda v njihovo lojalnost niso verjeli niti ministri nove države, ki so se zato lotili temeljitih čistk.⁵ Razlogov za evforijo res ni bilo, kar so navsezadnje vedeli tudi voditelji nove države in se zato brez obotavljanja odločili za združitev z zmagovito Srbijo.

Lukanovo vprašanje, čeprav na prvi pogled banalno, je bilo torej še kako na mestu. Dejstvo, da ga je sploh zastavil, pa dobro kaže, kakšen zgodovinar je Walter Lukan. Ne samo izjemno natančen in hkrati poznavalski, ampak tudi kritičen, tako do sebe kot do drugih. Na to kažejo tudi nekatere druge Lukanove intervencije, bodisi v obliki diskusijskih prispevkov, bodisi v obliki člankov. Leta 1986 je na primer v diskusiji o stanju slovenskega zgodovinopisja govoril o pomenu preseganja „meja nacionalnega zgodovinopisja“ in škodljivih posledicah pretiranega fokusa na „raziskovanje zgodovine lastnega naroda.“ Pri tem je opozoril tudi na ostanke „nacionalnoromantič[ega] zgodovinopisj[a] z metafizično patetičnimi predstavami o narodu kot zgodovinskem subjektu.“⁶

Ni pa Walter Lukan ostal le pri opozorilih, ampak je poziv h kritičnosti in komparativnosti, ki ga najdemo v njegovi diskusiji iz leta 1986, apliciral tudi v lastnem raziskovanju. Med drugim v izjemno zanimivi primerjavi slovenskega nacionalnega gibanja v letih 1848/49 s slovaškim. V kratkem članku, objavljenem leta 1998, je opozoril na spregledano dejstvo, da slovensko gibanje v času „pomladi narodov“ ni uspelo vzpostaviti enotnega vodstva, in sicer kot edino izmed večjih nacionalnih gibanj v drugih delih cesarstva.⁷ Na eni strani je s postavitvijo slovenskega nacionalnega gibanja v širši habsburški kontekst pokazal na podobnosti s sočasnimi nacionalnimi gibanji v drugih delih cesarstva, na drugi pa tudi na nekatere pomembne razlike in s tem zelo konkretno prikazal, zakaj so takšni pristopi smiselni in pomembni.

K povezavam med Slovaki in Slovenci se je Lukan vrnil še nekajkrat. Med drugim je o tem pisal v zanimivem članku o razpoloženju med slovensko govorečim prebivalstvom v zadnjem letu prve svetovne vojne. Pri tem je kot vir uporabil po-

⁴ Jernej Kosi, The Imagined Slovene Nation and Local Categories of Identification: ‚Slovenes‘ in the Kingdom of Hungary and Postwar Prekmurje, *Austrian History Yearbook* 49 (2018), 87–102; Jernej Kosi, „Yugoslavia Has Nothing. Yugoslavia Has No Bread. But Hungary Gives Us Bread“: Access to Food and (Dis)Loyalty in a ‚Redeemed‘ Yugoslav Borderland, *Austrian History Yearbook* 55 (2024), 283–297.

⁵ Ervin Dolenc, Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji, v *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nečak idr. (Ljubljana, 2004), 81–94; Damijan Guštin, „Vojska Države SHS, v *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana, 2019), 117–38; Rok Stergar, Continuity, Pragmatism, and Ethnolinguistic Nationalism: Public Administration in Slovenia during the Early Years of Yugoslavia, v *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918 bis 1920*, ur. Peter Becker idr. (Wien, 2020), 179–92.

⁶ Zgodovinopisje na Slovenskem danes, *Zgodovinski časopis* 41, št. 1 (1987), 162.

⁷ Walter Lukan, Slovenci in Slovaki v revolucionarnih letih 1948/49, v *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana, 1998), 44–51.

ročila pisemskih cenzorjev, posebno pa je osvetlil vlogo enega izmed sestavljavcev poročil, slovaškega politika Milana Hodže.⁸ Vir se je že pred tem večkrat pokazal kot izjemno koristen, med drugim ga je pri svojem raziskovanju uporabila Petra Svoltjšak, še prej pa izraelska zgodovinarka Iris Rachamimov.⁹

Zgodovina prve svetovne vojne je bila sicer ena osrednjih tematik Lukanovega raziskovanja. Veliko je pisal o slovenski politiki med prvo svetovno vojno, med drugim v obsežnem članku Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni, ki je leta 2008 izšel v Zgodovinskem časopisu.¹⁰ Članek je bil osnova za knjigo *Iz črnožolte kletke narodov v zlato svobodo? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*, ki je leta 2014 izšla v Zbirki Zgodovinskega časopisa, in še nekoliko dopolnjeno nemško izdajo, ki je z naslovom *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg* na Dunaju izšla tri leta pozneje.¹¹ V teh delih je Lukan sintetiziral svoje predhodne raziskave ter z novimi viri in premišljenimi interpretacijami nadgradil in deloma revidiral standardno monografijo Janka Pleterskega o slovenski politiki v veliki vojni.¹²

Prvi svetovni vojni se je posvečal tudi v svojih predavanjih na ljubljanski Filozofski fakulteti, s katero je kot zunanji sodelavec začel sodelovati leta 1995 in bil po izvolitvi za docenta leta 1997 od leta 1999 do upokojitve leta 2009 tam tudi zaposlen. V tem času je bil leta 2002 izvoljen za izrednega, leta 2008 pa za rednega profesorja. Nekaj let je predaval tudi na Univerzi v Mariboru, pred tem je bil vrsto let zunanji sodelavec Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evrope dunajske univerze. Študenti in študentke ter kolegi in kolegice smo si ga zapomnili kot odličnega predavatelja, ki je kombiniral široko znanje z občutkom za detajle. Z vso resnostjo je vodil tudi seminarje, kjer je študentke in študente neprenehno opozarjal na pogosto premalo poudarjene vidike znanstvenega dela, med drugim na natančno citiranje. Seminarje je običajno kombiniral z ekskurzijo v nekdanko

⁸ Walter Lukan, *Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18 im Spiegel der Zensurberichte des Gemeinsamen Zentralnachweissbureaus für Kriegsgefangene in Wien: (mit besonderer Berücksichtigung des Verfassers der Berichte – Milan Hodža)*, v *Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert : Festschrift für Jiří Kořalka zum 75. Geburtstag = Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století: Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám*, ur. Jiří Pokorný, Luboš Velek in Alice Velkova (Praha, 2007), 217–83.

⁹ Petra Svoltjšak, Slovenci v primežu avstrijske cenzure v *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Katja Kleindienst in Peter Vodopivec (Ljubljana, 2005), 109–27; Iris Rachamimov, *Imperial Loyalties and Private Concerns: Nation, Class, and State in the Correspondence of Austro-Hungarian POWs in Russia, 1916–1918*, *Austrian History Yearbook* 31 (2000), 87–105; Iris Rachamimov, *Arbiters of Allegiance: Austro-Hungarian Censors during World War I*, v *Constructing Nationalities in East Central Europe*, ur. Pieter M. Judson in Marsha L. Rozenblit (New York, Oxford, 2005), 157–77.

¹⁰ Walter Lukan, *Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*, *Zgodovinski časopis* 62, št. 1/2 (2008), 91–149.

¹¹ Walter Lukan, *Iz črnožolte kletke narodov v zlato svobodo? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana, 2014); Walter Lukan, *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg*, *Austriaca* 11 (Wien, 2017).

¹² Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918* (Ljubljana, 1971).

cesarsko prestolnico, na Dunaj, kjer so seminaristke in seminaristi spoznali nekatere knjižnice in arhive, brez katerih si raziskovanja zgodovine habsburške Srednje Evrope ni mogoče predstavljati. Kot predavatelj in tudi kot mentor je pričakoval in zahteval veliko, a hkrati tudi zelo veliko dal.

Če lahko brez pretiravanja zapišemo, da je Walter Lukan najpomembnejši slovenski zgodovinar prve svetovne vojne svoje generacije, velja spomniti tudi, da se pri svojem raziskovanju svetovnega spopada ni omejeval le na imaginarno deželo, neposrečeno imenovano „na Slovenskem.“ Objavljal je tudi raziskave, ki so presegle prostor današnje Slovenije, in se s tem uvrstil med redke slovenske zgodovinarje in zgodovinarke, ki se pri svojem raziskovanju ne osredotočajo le na prostor med Kolpo in Sotlo na jugu in Celovško kotlino na severu ter med Tržaškim zalivom na zahodu in Panonsko ravnino na vzhodu. V zadnjih letih se ukvarja predvsem s knjigo o saniteti na soški fronti in njenem zaledju in je nekatera parcialna dognanja že objavil.¹³ Pred tem je leta 1983 v soavtorstvu objavil nemško knjigo o avstro-ogrski in nemški vojni propagandi, k sorodni temi – vojnim razglednicam in propagandi – pa se je vrnil tudi v publikaciji, ki je leta 1992 izšla ob razstavi v dunajskem Vojnozgodovinskem muzeju, in v več člankih, objavljenih v nemščini in tudi italijanščini.¹⁴ S temi objavami se je Walter Lukan v mednarodni historiografiji kar zadeva propagando in predvsem razglednice uveljavil kot referenčni avtor. Čeprav je knjiga *Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos* izšla pred več kot štirimi desetletji, je še vedno pogosto citirana, kar velja tudi za poznejše Lukanove objave o tematiki.¹⁵

Njegov v slovenščini objavljen pregled historiografije o prvi svetovni vojni iz leta 2005 tudi sodi med objave, ki niso osredotočene na današnji slovenski prostor, in je še vedno izvrsten pripomoček, čeprav je po izidu, predvsem v času stoletnice, izšla vrsta pomembnih novih del in se je že tako nepregleden nabor literature močno povečal.¹⁶ Najbrž ni naključje, da je Walter Lukan, ki je bil od leta 1971 zaposlen na nekdanjem Avstrijskem inštitutu za Vzhodno in Jugovzhodno

¹³ Walter Lukan, *Ärgernis im ‚Toleranzhaus‘ des Brückenkopfes Görz (1916): Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront*, v *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana, 2018), 77–117.

¹⁴ Hans Weigel, Walter Lukan in Max Demeter Peyfuss, *Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos: Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich, 1914-1918* (Wien, 1983); Brigitte Holl in Walter Lukan, ... *und Friede den Menschen ...: Weihnachten und Jahreswechsel im 1. Weltkrieg: Postkarten, Photos, Erinnerungen* (Wien, 1992); Walter Lukan, *Die Kriegspostkarte Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg: ausgewählte Beispiele zum Leitthema ‚Staat und Provinz‘*, v *Provincial turn: Verhältnis zwischen Staat und Provinz im südöstlichen Europa vom letzten Drittel des 17. bis ins 21. Jahrhundert*, ur. Ulrike Tischler-Hofer in Karl Kaser (Frankfurt, 2017), 145–87; Walter Lukan, *Der große Krieg im Spiegel der Kriegspostkarte: Österreich-Ungarn und Italien 1914-1918 = La grande guerra vista alla luce delle cartoline postali belliche: L’Austria-Ungheria e l’Italia 1914-1918*, v *Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg = Austria-Ungheria e Italia nella Grande Guerra*, ur. Andreas Gottsmann, Romano Ugolini, in Stefan Wedrac (Wien, 2019), 283–328.

¹⁵ Gl. npr. Joachim Bürgschwentner, *War Relief, Patriotism and Art: The State-Run Production of Picture Postcards in Austria 1914–1918*, *Austrian Studies* 21 (2013), 99–120.

¹⁶ Walter Lukan, *Zgodovinske slike o prvi svetovni vojni, v Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Katja Kleindienst in Peter Vodopivec (Ljubljana, 2005), 16–34.

Evropo in bil nekaj desetletij vodja inštitutske knjižnice, ob omenjenem pregledu literature o veliki vojni objavil še nekaj zelo koristnih bibliografskih esejev. Na tem mestu naj omenim kritične preglede historiografije o Slovenski ljudski stranki in o eni ključnih osebnosti slovenskega političnega katolicizma, Janezu Evangelistu Kreku.¹⁷ Opozoriti velja tudi na njegov standardni pregled knjižnega gradiva o Vzhodni in Jugovzhodni Evropi v avstrijskih knjižnicah. Priročnik je bil pred široko dostopnostjo knjižničnih katalogov na spletu ključnega pomena in je od leta 1982, ko je prvič izšel, doživel več izdaj.¹⁸ Toda bilo bi narobe, če bi takšne preglede povezovali le z Lukanovim bibliotekarskim alteregom. Pozornost, ki jo namenja temu žanru, je predvsem izraz njegovega historiografskega pristopa, ki venomer izhaja iz karseda popolnega poznavanja obstoječih raziskav. Površnost in hitenje vsekakor nista lastnosti, ki bi ju mogli povezovati z Walterjem Lukanom.

Ob prvi svetovni vojni je bila v središču Lukanovega zanimanja zgodovina slovenskega političnega katolicizma v Habsburški monarhiji in – manj pogosto – v prvi Jugoslaviji. Hkrati ni mogoče spregledati, da niti pri pisanju o politični zgodovini Lukan ni ostal omejen na slovensko politiko in je vsaj občasno pisal o širšem južnoslovanskem prostoru.¹⁹ Vsekakor Walter Lukan sodi med ključne raziskovalce slovenskega političnega katolicizma in slovenske meščanske politike v poznem habsburškem obdobju. Navsezadnje se tudi njegove raziskave prve svetovne vojne v veliki meri fokusirajo na politično zgodovino. Ena njegovih prvih objav, članek, ki je leta 1982 izšel v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, se je ukvarjala s Krekom in ljudsko stranko, v naslednjih letih in desetletjih pa je sledila vrsta člankov in poglavij na to temo.²⁰ Med drugim je pisal o nekaterih ključnih osebnostih slovenskega političnega katolicizma, pri čemer zlasti izstopa njegova disertacija o Kreku, ki je še vedno najboljša biografija tega pomembnega politika.²¹ Tudi zato vsi, ki raziskujemo to obdobje, že dolgo nestršno pričakujemo knjižno objavo dopolnjene verzije.

Ob delu na univerzi, raziskovanju, objavljanju in vodenju knjižnice Lukanova profesionalna dejavnost obsega tudi uredniško delo. Dolgo je bil urednik pomembne revije Österreichische Osthefte, sam ali v sodelovanju je uredil še vrsto zbornikov, ki so izšli kot posebne številke revije ali pri drugih založnikih. Med drugim jubilejni zbornik, ki je izšel ob sedemdesetletnici pomembnega avstrijskega zgodovinarja

¹⁷ Walter Lukan, Zgodovino pisje o Slovenski ljudski stranki: za obdobje od začetkov leta 1890 do konca Kraljevine Jugoslavije leta 1941, v *Historični seminar 4: zbornik predavanj 2001–2003*, ur. Metoda Kokole, Vojislav Likar, in Peter Weiss (Ljubljana, 2003), 189–207; Walter Lukan, Janez Ev. Krek – biografski in bibliografski pregled, v *Krekov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje, 1992), 7–17.

¹⁸ Walter Lukan in Max Demeter Peyfuss, *Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich* (Wien, 1982).

¹⁹ Walter Lukan, Die nationalpolitischen Positionen der Kroaten, Serben und Slowenen in der Verfassungsdiskussion 1848/49 im Kaisertum Österreich, v *Verfassungswandel um 1848 im europäischen Vergleich*, ur. Martin Kirsch in Pierangelo Schiera (Berlin, 2001), 389–405.

²⁰ Walter Lukan, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1/2 (1982), 25–53.

²¹ Walter Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917), doktorska disertacija (Universität Wien, 1984).

Richarda Georga Plaschke, pa tudi zbornika z novimi raziskavami o Francu Miklošiču in Jerneju Kopitarju.²² Tako Lukanove objave kot njegovo uredniško delo kažejo, da je bil trdno vpet v mednarodne raziskovalne mreže, precej let preden je to v slovenskem zgodovinopisju postalo nujno in običajno.

Lukanova fascinacija s preteklostjo in nagnjenost k perfekcionizmu se odraža tudi v njegovem zbirateljstvu. Zbiranje razglednic je že davno preseglo okvire prostočasne dejavnosti in amaterskega navdušenja, saj je Lukan eden najpomembnejših zbirateljev v nekdanj habsburški Srednji Evropi. Kot je pojasnil v nedavnem intervjuju, je razglednice začel zbirati kot študent, njegova impresivna zbirka pa obsega že okrog četrta milijona kosov.²³ Pri tem je razglednice Lukan vedno razumel kot zanimiv vir in izhodišče za zgodovinopisne obravnave in ne le kot kuriozitetu in zbirateljski objekt. Ob že omenjenih publikacijah na temo razglednic v prvi svetovni vojni so tako nastale tudi nekatere druge objave, med katerimi velja posebej izpostaviti spremna besedila pri bogato ilustriranih in zelo popularnih knjigah *Pozdrav iz Ljubljane: Mesto na starih razglednicah* (Ljubljana, 1986) in *Pozdravi iz slovenskih krajev: Dežela in ljudje na starih razglednicah* (Ljubljana, 1987). Razglednice iz njegove zbirke niso predstavljale samo pomembnega temelja za ti dve knjigi, ampak jih najdemo še v številnih drugih publikacijah, pojavljajo se na mnogih priložnostnih razstavah. Kolegice in kolegi, ki iščejo primerno razglednico za ilustracijo svojega predavanja ali publikacije, se na Walterja Lukana pogosto obračajo in njihove prošnje praviloma ne ostajajo neodgovorjene. Tudi njegova bogata privatna knjižnica je iz zagate rešila marsikaterega zgodovinarja in zgodovinarko. Ko so zaman iskali pomembno, a težko dostopno knjigo ali brošuro, je na pomoč pogosto priskočil prijazni kolega z Dunaja. Iz zagat nas prav tako rešujejo njegovi kolegialni namigi in nasveti, ki kažejo, da raziskovanje preteklosti razume kot ekipni šport, kjer je za najboljše rezultate potrebno sodelovati.

Tudi po upokojitvi Walter Lukan ostaja aktiven in nadaljuje z delom na svojih raziskovalnih temah. Z značilno akribijo, kvaliteto, ki ji današnji čas sicer ni najbolj naklonjen, pripravlja nove objave, ki se jih vsi poznavalci in občudovalci njegovega dela že zelo veselimo.

²² Walter Lukan, ur., *Franz Miklosich (Miklošič): neue Studien und Materialien anlässlich seines 100. Todestages* (Wien, 1991); Walter Lukan, ur., *Bartholomäus (Jernej) Kopitar: neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestages* (Wien, Köln, Weimar, 1995); Walter Lukan in Arnold Suppan, ur., *Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa: Festschrift aus Anlaß des 70. Geburtstages von Richard Georg Plaschka* (Wien; Köln; Weimar, 1995).

²³ Andrea Ruscher, Vom Ansichtskarten-Sammeln: ‚Die Liebe zum Detail entwickelte sich in Wien‘, *Wien Museum Magazin*, 29. avgust 2023, <https://magazin.wienmuseum.at/vom-ansichtskarten-sammeln>.

Jubileji

95 let dr. Eme Umek

Pred dobrimi petimi leti me je urednik Zgodovinskega časopisa nagovoril, da bi pripravil krajši zapis ob devetdesetletnici zgodovinarke in arhivistke dr. Eme Umek. Lahko sem se izgovoril, da gospo premalo poznam, a obljubil, da bom za prispevek naprosil osebo, ki jubilatko odlično pozna. V prvi dvojni številki Zgodovinskega časopisa za leto 2019 smo potem lahko prebrali jubilejni zapis »Devetdeset let dr. Eme Umek«. Napisala ga je njena dolgoletna sodelavka Marija Oblak Čarni, že prej avtorica besedil ob 70- in 80-letnici Eme Umek. Kot njeni dolgoletni sodelavci in prijatelji so svoje misli in spomine Eme Umek ob različnih jubilejih in priložnostih naklonili denimo še dr. Jože Žontar, Peter Ribnikar in Janez Kos. Našteti so v zadnjih letih večinoma pomrli, zato naj mi bo tokrat dovoljeno iz zapisov pionirjev moderne slovenske arhivistike povzeti nekaj bistvenih poudarkov o življenju in delu jubilatke, na koncu pa dodati nekaj svojih spominov, ki razkrivajo veliko predanost Eme Umek slovenskim arhivom in arhivistiki.

Rojena je bila 14. aprila 1929 v Ljubljani. Ker so njeni starši po prvi svetovni vojni z Lokve na Krasu emigrirali v Jugoslavijo in je družina ohranila vezi s Krasom, je tudi jubilatka menila, da je vsaj na pol Kraševka. V rojstnem mestu je obiskovala osnovno šolo in potem leta 1947 maturirala na I. državni ženski gimnaziji na Poljanah. Študij zgodovine in geografije je končala leta 1952, študentska Prešernova nagrada za diplomsko nalogo o Kranjski kmetijski družbi v letih 1767 do 1787 je nakazala, da kariere najbrž ne bo gradila za učiteljskim katedrom.

Kratki epizodi poučevanja zgodovine na kamniški gimnaziji je septembra 1953 sledila zaposlitev v Osrednjem državnem arhivu Slovenije, ki se je konec tistega leta (s kratkim postankom v Kazini) preselil iz prostorov Narodnega muzeja v kompleks Virantove hiše in Gruberjeve palače na Levstikovem trgu. Osrednji republiški arhiv je imel le kak ducat uslužbencev, od tega šest fakultetno izobraženih arhivarjev. Delo v arhivu takrat ni veljalo za posebej ugledno, delovne razmere in plačilo so bili temu primerni. A poklicna pot Eme Umek je bila na njeno željo in veselje zapečaten. Ker je bilo gradivo državnega arhiva zaradi selitev precej neurejeno in brez poštenih evidenc, se je lotila mukotrpne naloge ugotavljanja,

kdaj in kako so posamezni fondi in zbirke prišli v arhiv. Pridobivanje gradiva se je namreč začelo že leta 1821 ob ustanovitvi kranjskega stanovskega, kasneje deželnega muzeja. Rezultat njenega dela je za nazaj sestavljena akcesijska knjiga za obdobje 1821–1945.

V arhivu je sicer delala na vseh področjih strokovne obdelave arhivskega gradiva, od priprav in vodenja evidenc do urejanja gradiva, izdelave popisov, inventarjev, vodnikov in objav virov. V svojem času je bila brez dvoma največja specialistka za urejanje in popisovanje arhivskega gradiva. Iz bogate prakse je zato lahko pripravila strokovne podlage tako za republiške pravilnike s tega področja kot za popisovanje različnih vrst gradiva s prvimi računalniškimi programi. Sodelovala je v komisiji za vračanje arhivskega gradiva po sporazumu med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in Republiko Avstrijo iz leta 1923 in protokolu iz leta 1958 ter pri oblikovanju zahtev po vračanju arhivov iz Italije po Osimskih sporazumih iz leta 1975. Bila je pobudnica evidentiranja za slovensko zgodovino pomembnega gradiva v tujih arhivih, za kar je pripravila načrt in evidentiranje sprva tudi vodila. Med pomembnejše »projekte« njene kariere velja uvrstiti vodnik po matičnih knjigah na območju Slovenije (3 zvezki, 1972–1974) in vodnik po župnijskih arhivih na območju Slovenije (2 zvezka, 1975), saj je bila pri obeh gonilna sila in sourednica.

Bila je med ustanovitelji stanovskega glasila Arhivi, kjer je bila prva glavna urednica, in zbirke Viri. Veliko časa in znanja je posvetila izobraževanju arhivskih delavcev, teoretičnemu in praktičnemu razvoju arhivske stroke. Sodelovala je pri pripravah na uvedbo študijskega predmeta arhivistika na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in po uvedbi študija (1978/79) je na fakulteti eno desetletje tudi poučevala. Od leta 1984 do upokojitve leta 1988 je bila direktorica Arhiva SRS.

Po upokojitvi je v začetku devetdesetih let na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze doktorirala iz arhivistike na podlagi disertacije Erbergi in dolski arhiv, ki je izšla tudi v tiskani obliki. Bibliografija Eme Umek sicer obsega preko 150 naslovov, med njimi pa poleg številnih uredniških projektov, arhivskih vodnikov, inventarjev, poročil, enciklopedičnih in leksikalnih gesel ter teoretičnih prispevkov s področja arhivistike najdemo tudi več tehtnih zgodovinskih študij. V 70. in 80. letih 20. stoletja je kot soavtorica pripravila nekaj odmevnih arhivskih razstav, prav tako je svoje odlično poznavanje (starejšega) arhivskega gradiva razdajala v projektih z drugimi arhivi, muzeji in inštituti doma in v tujini.

Za prispevek k razvoju osrednjega slovenskega državnega arhiva je leta 1987 prejela državno odlikovanje Red dela z zlatim vencem. Verjetno pa so ji bile ljubše počastitve, ki ji jih je pripravilo Arhivsko društvo Slovenije, katerega ustanovna članica (1954) je bila. Ob obletnicah svojega delovanja ji je za delo v društvu in prispevek k razvoju arhivske službe podelilo priznanji v letih 1984 in 1994, leta 1996 je postala njegova častna članica, tri leta pozneje je kot posebna številka revije Arhivi izšel bogat zbornik ob njeni sedemdesetletnici. Leta 2006 je med prvimi prejela še najvišje priznanje v arhivski stroki – Aškerčevo nagrado za življenjsko delo. O jubilejntki veliko pove to, da je denarni del nagrade skoraj v celoti donirala društvu.

Po upokojitvi je ostala aktivna kot članica različnih svetov in komisij, predavateljica na arhivskih tečajih in predavateljica zgodovine na Univerzi za tretje življenjsko obdobje. Živahno udejstvovanje na številnih področjih ji je naposled otežila skoraj popolna izguba vida. Nadlogo je uspela v veliki meri premostiti z odličnim spominom, širokim znanjem in brezmejnimi optimizmom.

Gospo Umek sem prvič srečal v četrtem letniku fakultete, ko smo pri seminarju iz arhivistike redno obiskovali Arhiv RS in se seznanjali z delom v arhivu in zvrstni arhivskega gradiva. Predstavila nam je davčne in zemljiške knjige, katastre, matične knjige in urbarje. Takrat je bila že skoraj desetletje v pokoju, a pripovedovala je s takim navdušenjem o teh neizčrpnih zgodovinskih virih, zlasti urbarjih, ki jim je v svoji karieri namenjala posebno skrb. Tudi zato se je zelo veselila nadaljevanja in precej kasneje dokončanja projekta popisa vsega urbarialnega gradiva v Arhivu RS, projekta, ki ga je skupaj z Janezom Kosom zastavila že v sedemdesetih letih 20. stoletja.

Njeno poznavanje dela z arhivskim gradivom sem kmalu zatem spoznal na konzultacijah pred strokovnim izpitom, na izpitu pa tudi, da zna biti hkrati zahtevna in dobrohotna naklonjena. Prav dobrohotnost in naklonjenost se mi zdita pravi besedi za Emo Umek. Ob vsakem srečanju jo je zanimalo, s čim se trenutno ukvarjam, ali je prav naglasila moj priimek, kako gre tajnikovanje v arhivskem društvu, predvsem pa je iz njenih besed žuborelo zanimanje za vse, kar je povezano z arhivi in posebej z »njenim« Arhivom RS.

Leta 2010 smo v zakotnem delu depoja našli nekaj neevidentiranega gradiva. Nihče od aktivnih uslužbencev arhiva ni znal povedati, kako je tam pristalo in kam bi provenienčno sodilo. Telefoniral sem gospe Umek, ji razložil problem in vprašal, če bi bila pripravljena gradivo ob priliki pogledati. Preden sem prošnjo sklenil s samoumevno ponudbo, da jo bomo prišli iskat z arhivskim avtomobilom, je že brskala za vizitko taksi službe in slabo uro zatem je bila v Gruberjevi palači na Zvezdarski. Opravičevala se je, da res že slabo vidi, a pisavo na fasciklih, ki so bili še iz časa »Kranjskega deželnega arhiva« v deželnem muzeju Rudolfinumu, je po kratkem premisleku pripisala kustosu Alfonzu Müllnerju. Ob tem je pripomnila, da je najbrž v tistih fasciklih zbral spise, ki jih je ob pripravi svojih razprav o gozdarstvu in železarstvu na Krajskem, Goriškem in v Istri – skregano z vsemi arhivskimi pravili – zbral iz več različnih fondov in zbirk.

Dokler ji je zdravje dopuščalo, se je udeleževala predstavitev arhivskih publikacij ali otvoritev razstav, pa prednovoletnih srečanj uslužbencev arhiva. Če ni mogla priti, je vedno poklicala in se opravičila. Tako je bilo tudi decembra lani. Ni tožila nad zelo slabim vidom ali odvisnostjo od pomoči drugih ljudi, pač pa se je veselila napredka pri gradnji prostorov za državni arhiv na Poljanski cesti in dejstva, da bodo »arhivčkovi« po skoraj 35 letih spet vsi v isti stavbi.

Zgodovinarka in arhivistka dr. Ema Umek je arhivom posvetila tako svoje najplodnejše obdobje kot zrelo starost. S svojim delom na področju arhivistike je z raziskovanjem, obdelavo arhivskega gradiva, sodelovanjem v raznih arhivskih komisijah, svetovanjem uporabnikom arhivskega gradiva in z vzgojo mlajših kolegov zelo vplivala na delo in razvoj Arhiva RS in drugih slovenskih javnih

arhivov. Poleg tega je njeno več desetletij trajajoče delovanje v Arhivskem društvu Slovenije pustilo globok pečat v razvoju stroke. Ob 95. jubileju se ji lahko iskreno zahvalimo za opravljeno delo in nesebično skrb za slovensko arhivsko dediščino ter ji zaželimo mirno jesen.

Andrej Nared

Ocene in poročila

Herwig Wolfram, **Rimsko cesarstvo in njegovi Germani: pripoved o izvoru in prihodu**. Ljubljana: Studia Humanitatis; Založba ZRC, 2022, 459 str.

V zadnjih desetletjih je bilo več poskusov na novo predstaviti antično german-sko resničnost in rimsko-germanske odnose ter s tem revidirati ustaljene podobe o Germanih, ki so se utrdile v kolektivnem spominu javnosti. Takšne podobe, ki so nastale predvsem na podlagi Cezarjevih etnografskih ekskurzov in Tacitove Germanije, so ponujale zelo poenostavljeno in enoplastno sliko germanskega sveta in njegovega razmerja do rimskega cesarstva. Eden tistih, ki so najbolj pomembno prispevali k novemu razumevanju poznoantičnega in srednjeveškega sveta ter vlogo Rima in Germanov v njemu, je dunajski profesor Herwig Wolfram, ki ga slovenska zgodovinarska javnost dobro pozna predvsem kot zadnjega izdajatelja in komentatorja *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (2012).

Wolfram je v eni izmed svojih zadnjih monografij *Das Römerreich und seine Germanen: Eine Erzählung von Herkunft und Ankunft* izčrpno pojasnil german-sko realnost in stvarnost mnogoplastnih rimsko-germanskih odnosov. Delo je v nemškem jeziku izšlo leta 2018 v Kölnu, štiri leta kasneje pa je v prevodu Milana Lovenjaka in pod naslovom *Rimsko cesarstvo in njegovi Germani: pripoved o izvoru in prihodu* prišlo tudi na slovenske knjižne police. Prva verzija te monografije z naslovom *Das Reich und die Germanen: Zwischen Antike und Mittelalter (Cesarstvo in Germani: med antiko in srednjim vekom)* je sicer izšla že leta 1990 v Berlinu. Po izdaji žepne različice dve leti kasneje in angleškega prevoda iz leta 1997 je bilo delo, kljub dobremu sprejemu v akademskih krogih, deležno tudi nekaj kritik. Slednje so vodile do obsežnejše in izboljšane nove izdaje Wolframove monografije, ki jo lahko danes prebiramo tudi v slovenskem prevodu. V izdaji iz leta 2018 sta bili na novo dodani obe prvi poglavji, medtem ko je bilo tretje deležno raznih posodobitev in izboljšav.

V širšem smislu lahko knjigo, ki jo predstavljamo, razdelimo na dva vsebinska dela, ki sta sistematično razčlenjena na tri večja poglavja (Jezik pripovedi, Imena pripovedi, Pripoved) in številna podpoglavja.

Prvi vsebinski del zaobjema dve poglavji. V prvem avtor predstavi ozadje in okoliščine, ki so vodile do nastanka monografije, pojasni metodološko-pojmovne temelje in razloži okviren pomen fenomena preseljevanja ljudstev. V nadaljevanju ponudi jedrnat razlago pomembnejših pojmov in izrazov, kot so etnogeneza, etnična identiteta, gens, narativ ali velika zgodba in nekatere druge, ki jih vključuje v

kontekst razvoja germanskega sveta. Raba razloženih pojmov in izrazov sovpada z Wolframovo raziskovalno in metodološko usmerjenostjo, za katero se je uveljavilo ime »dunajska šola«, katere utemeljitelj je prav on.

V drugem poglavju natančno predstavi razvoj, pomen in vlogo nekaterih germanskih entitet ter institucij kot so božanstva, junaki, kralji in kraljestva. Na podlagi temeljite analize antičnih virov avtor germanska imena in nazive smiselno primerja z latinskimi izrazi, ki so jih rimski pisci uporabljali za ustrezno primerljive strukture in pojave lastne realnosti, ter predstavi pomen implementacije slednjih v kontekstu germanskega sveta.

Na primeru germanskih kraljestev avtor poudari, da so o germanskih kraljih poročali zgolj antični rimski pisci in opazovalci, katerih pripoved je bila odvisna od njihovih lastnih predstav, ki so bile zasnovane na podlagi mitološkega izročila o starih rimskih kraljih in nastanku rimske države. Wolfram v nadaljevanju predstavi rimsko konceptualizacijo in razumevanje germanskih političnih tvorb, pri čemer izpostavi verjetnost obstoja institucije nekega predrimskega germanskega kraljestva. Avtor zaradi odsotnosti kakršnihkoli poročil o sakralnih kraljih v antičnih virih problematizira možnost obstoja sakralnega kraljestva med germanskimi ljudstvi in analizira odnos, ki so ga z germanskimi političnimi tvorbami vzpostavljali Rimljani. Ti so namreč že od nekdaj spodbujali nastanek odvisnih barbarskih kraljestev izven meja lastne države. Takšna kraljestva so si delila določene značilnosti (polietničnost, monarhično vodstvo, vojaško spremstvo, kazensko sodstvo) in so v očeh rimskih avtorjev obstajala kot t.i. vojaška kraljestva. Ker so bila takšna kraljestva na različne načine odvisna od Rima, je germanskega potencialnega monarhičnega kralja zraven ostrega notranjega gentilnega boja za oblast čakalo še dolgoletno prizadevanje za rimsko soglasje in priznanje.

Na tej osnovi Wolfram na posameznih primerih preuči rimsko dojemanje germanskih vodilnih slojev ter odnos, ki ga je z njihovimi pripadniki spletel rimski politični vrh. V mnogih primerih se to navezuje na rimske poskuse direktnega ali indirektnega ustoličevanja germanskih kraljev, kar se je odvijalo skozi proces podeljevanja rimskih vojaških služb in nazivov uveljavljenim posameznikom med germanskimi ljudstvi, s čimer si je Rim skušal slednja postopoma podrediti svoji posredni ali neposredni oblasti. Ta mehanizem Wolfram ilustrira z usodo nekaterih zgodnjih germanskih kraljev in kraljem enakih knezov izven meja Rimskega cesarstva ter z opisom medsebojnega odnosa kasnejših poznoantičnih germanskih državnih tvorb s propadajočo zahodnorimsko oblastjo na eni in s stabilnejšo vzhodnorimsko državo na drugi strani. Ob tem avtor poudari, da vse to sicer ne pomeni, da germanska ljudstva brez Rimljanov ne bi imela kraljev, temveč to, da ti ne bi postali vojaški kralji in s tem nosilci monarhične oblasti na območju rimskega sosedstva in kasneje na rimskih tleh.

Zadnja podpoglavja drugega poglavja Wolfram prav tako nameni jednatemu opisu temeljnih organizacijskih potez poznorimske države in družbenega sistema, pojasnitvi razmerja med Goti in krščanstvom ter predstavitvi okvirnih organizacijskih prvin barbarsko-rimskih političnih tvorb, ki so se izoblikovale po padcu zahodnorimske cesarske oblasti. Takšna kraljestva so postala nova stvarnost za-

hodnega dela nekdanjega cesarstva, ki so vse do začetka devetega stoletja sobivala s stabilnejšim cesarstvom na vzhodu.

Po natančni predstavitvi germanskih kraljestev in kraljev ter vloge in pomena slednjih v odnosu do rimske države, preide Wolframova monografija v drugi vsebinski del. Tega predstavlja dolgo in obsežno tretje poglavje, ki je razdeljeno na več razdelkov, od katerih avtor vsakega nameni zgodovini posameznega germanskega ljudstva, njegovi politično-državni tvorbi na ozemlju Rimskega cesarstva in integraciji obravnavanega ljudstva v družbeni okvir, kot je obstajal v času pozne antike ter zgodnjega srednjega veka.

V začetnih podpoglavjih tretjega poglavja avtor jedrnato pojasni stvarnost rimskega in germanskega sveta do konca četrtega stoletja ter predstavi velik pomen rimske interpretacije antične etnografije in rimskega oblikovanja germanske identitete. Različna germanska ljudstva se v lastnih očeh namreč niso nikoli kolektivno identificirala kot »germanska«, njihova zavest o germanski enotnosti pa je bila šibka. Izraz »Germani« so Rimljani prevzeli od Galcev in ga sprva posplošili za naslavljanje vseh ljudstev vzhodno od Rena in severno od Donave, katerim so v okviru svoje antične etnografije nadeli množico poniževalnih lastnosti kot so živalskost, brezrazumnost in navsezadnje barbarskost. Takšno predsodkovno literarno izročilo je oviralo dojemanje realnosti germanskega sveta, obenem pa pogosto služilo kot edina podlaga za politično-vojaške odločitve.

Vendar ni odveč opozoriti, da je rimska literarna tradicija germanskim ljudstvom, kljub mnogim predsodkom, navsezadnje vendarle omogočila vstop na oder zgodovine, še posebej v času pozne antike, ko se je znanje o germanskem prostoru povečalo. Današnjemu zgodovinopisju znanim Germanom je rimski politično-literarni aparat ob mnogih predsodkih in stereotipih prav tako podelil gentilna imena, identiteto, zgodovino ter duhovno kulturo. Ob prebiranju rimskih antičnih avtorjev je za namen zgodovinopisne rekonstrukcije germanske resničnosti potrebna kritična in verodostojna obravnava njihovih zapisov, kar je pri Wolframu obveljalo kot vodilo njegovega pripovedovanja.

V nadaljevanju Wolfram predstavi zgodovino germanskih ljudstev od Gotov iz četrtega pa vse do Langobardov do osmega stoletja. Kronološko oblikovano pripoved o zgodovini posameznih ljudstev avtor v osnovi zasnuje v obliki opisa obdobja vladavine kraljev oz. vladarjev predstavljenega ljudstva, ključnih političnih ukrepov slednjih ter prominentnih dogodkov, do katerih je prišlo tekom njihovega vladanja. Tako v smiselno pripovedno celoto zaokroži več raznovrstnih zgodovinskih vidikov germanskih ljudstev in njihovih državnih tvorb. V zadnjem podpoglavju Pripovedi, ki služi kot zaključek monografije, Wolfram na kratko predstavi še preobrazbo rimskega in germanskega sveta, kjer poda nekaj zaključnih misli.

Delo zaključujejo sezname uporabljenih virov in literature, prvih objav avtorjevih razprav, ki so bila deloma, v celoti ali pa v posodobljeni obliki vključene v knjigo, kronološka preglednica, imensko kazalo ter seznam slikovnega gradiva. Čisto na koncu je dodana še spremna beseda prevajalca knjige Milana Lovenjaka o pomenu Wolframovega dela za poznavanje pozne antike in zgodnjega srednjega veka.

Wolfram je v svojem delu izrisal temeljito podobo rimsko-germanskega sveta v času antike in zgodnjega srednjega veka, ki je v marsikaterem oziru očiščena trdovratnih, celo mitiziranih predstav. Kot za ostala Wolframovega dela, je tudi za pričujočo knjigo značilno, da je napisana v lepo berljivem pripovednem slogu, ki pritegne k branju. Slovenski prevod omogoča slovenskim bralcem, med katerimi je znanje nemščine vedno skromnejše, da se seznani z gotovo eno najboljših sintez zgodovine germanskih ljudstev in z razmerjem germanskega sveta do rimskega cesarstva, ki ga je sooblikovalo.

Rok Ribič

Lilijana Žnidaršič Golec, Metoda Kokole (ur.), **Jurij Slatkonja (1456–1522): od Kranjske do Dunaja**. Ljubljana: Slovenska matica, Založba ZRC, 2023, 231 strani.

Ime Jurija Slatkonje (1456–1522) se običajno povezuje z ustanovitvijo tako imenovanih Dunajskih dečkov (*die Wiener Sängerknaben*), svetovno znamenitega, še obstoječega in delujočega zbora deških pevcev. Kot je pokazal Marko Motnik v tem zborniku, gre za ukoreninjeno mnenje, ki izhaja iz pomanjkljive interpretacije virov. Seveda je to le en vidik te osrednje glasbene osebnosti slovenskega rodu na pragu novega veka, vodje glasbene kapele cesarja Maksimilijana I. in prvega dunajskega rezidenčnega škofa. V resnici moramo Slatkonjevo kariero motriti v luči pomembnega večplastnega dogajanja ob koncu srednjega in začetku novega veka, ko so se nadarjeni posamezniki iz Kranjske pa tudi iz drugih slovenskih dežel uveljavili v tujih intelektualnih krogih, posebej na Dunaju v okviru univerze in v krogu tamkajšnjih humanistov, o čemer govori znamenita knjiga Primoža Simonitija o humanizmu na Slovenskem in slovenskih humanistih.¹

Monografijo tvorijo trije vsebinski sklopi. Prvi je biografski, posvečen Slatkonjevemu življenju v času in prostoru, drugi predstavlja Slatkonjo kot glasbenika in skladatelja, tretji njegove likovne upodobitve. Prvi sklop sta si razdelila Lilijana Žnidaršič Golec, ki je prevzela obdobje do Jurijevega imenovanja za dunajskega škofa, in Grantley McDonald, ki je obdelal Jurijevo življenje v času, ko je bil ta dunajski škof (1513–1522). Lilijana Žnidaršič Golec, avtorica poglavja *Novi biografski oris Jurija Slatkonje do imenovanja za dunajskega škofa 1513* (str. 17–44), je glede na svoje dosedanje raziskovalno delo na področju cerkvenih ustanov in posameznih klerikov na koncu srednjega in v začetku novega veka na Slovenskem gotovo najbolj poklicana oseba za to temo. Že do sedaj zadovoljivo obdelano kariero Jurija Slatkonje kot duhovnika in »nabiralca nadarbin«, med katerimi so bili poleg številnih župnijskih in oltarnih beneficijev položaji prošta v Ljubljani in Novem mestu ter škofa v Pičnu v Istri, je kot odlična poznavalka arhivskega gradiva obogatila z mnogimi novimi podatki in pred bralca razgrnila burni vzpon inteligentnega in spretnega ljubljanskega meščanskega sinu do najvišjega mogočega cerkvenega položaja. Avtorica je poleg tega skupaj z Markom Motnikom prispevala zelo koristno kronologijo podatkov o Slatkonjevem življenju (str. 185–190).

¹ Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

Grantley McDonald, muzikolog in zgodovinar, raziskovalec na muzikološkem inštitutu dunajske univerze in tako pri samem viru, je svojo nalogo v poglavju *Jurij Slatkonja kot dunajski škof* (str. 45–84) zastavil širše. Da bi podal vsebinsko kar se da zaokroženo in na prikaz okoliščin oprto besedilo, je segel nekoliko nazaj, do odnosa Habsburžanov, konkretno cesarja Friderika III., do papeža in Cerkve na sploh. Sledita Slatkonjevo šolanje in njegova zgodnja kariera skupaj z zgodnjimi beneficiji, pri čemer se ponavljanju z Žnidaršič Golčevo ni bilo mogoče izogniti. Opirajoč se na listine in drugo pisno gradivo je avtor nadrobno rekonstruiral proces, ki je privedel do Slatkonjevega imenovanja za prvega rezidenčnega dunajskega škofa. Tako kot za to podpoglavje je McDonald tudi za druge vidike Slatkonjevega delovanja po imenovanju za dunajskega škofa, predvsem kar zadeva njegov odnos do »delodajalca«, cesarja Maksimilijana I., povezave z vodilnimi humanosti in izjemen ugled, ki ga je užival med njimi, izdatno oprl na doslej malo upoštevane ali neznane vire, posebej v dunajskih pa tudi drugih arhivih. Zahvaljujoč McDonal-dovemu marljivemu, vztrajnemu in natančnemu raziskovanju smo dobili bistveno dopolnjeno podobo o Slatkonjevem življenju in njegovi karieri.²

Drugi vsebinski sklop monografije, posvečen Slatkonju in glasbi, sta prevzela Klemen Grabnar, ki je prikazal obravnavo Jurija Slatkonje v pisanju o slovenski glasbeni preteklosti, in Marko Motnik, ki se je lotil vprašanja tako imenovane dunajske dvorne kapele, dopolnila pa ju je Katarina Šter s prikazom koralne glasbe na Slovenskem v času Jurija Slatkonje. Klemen Grabnar v svojem besedilu (*Jurij Slatkonja v slovenskem glasbenem zgodovinopisju*, str. 87–104) ni le povzel, kaj se je doslej o Slatkonji pisalo pri nas, marveč je objave kritično pretresel in dodal svoja opazanja. Seveda je bilo v središču vprašanje o Slatkonji kot skladatelju. Z natančno analizo je potrdil škofovo avtorstvo dveh večglasnih skladb, moteta *Ego vos elegi*, zapisanega v nekem berlinskem glasbenem rokopisu, in nemške pesmi *Ach Gott, wem soll ich klagen* iz nekega glasbenega rokopisa Bavarske državne knjižnice v Münchnu, ki je sicer označena le z inicialkama SG oziroma GS. Čeprav je bil Slatkonja kot vodja kapele v prvi vrsti zadolžen za organizacijske zadeve, ki so omogočale njeno delovanje, je gotovo ustvaril več takšnih skladb, le da se niso ohranile ali pa so pristale v množici anonimnih del.

Prva znana omemba Slatkonje – že ljubljanskega stolnega kanonika – kot glasbenika sega v leto 1495, ko ga Maksimilijan v nekem pismu, s katerim mu obljublja prvi izpraznjeni beneficij v višini 200 ducatov letno, naslovi kot svojega pevca in kaplana, v drugem pa mu ponuja župnijo Dob. Kako je Slatkonja zašel med Maksimiljanove pevce, ne vemo, očitno pa so prav njegove glasbene sposobnosti botrovale Maksimilijanovi širokogrudnosti pri podeljevanju beneficijev. Naslednja omemba te vrste datira v leto 1498. Gre za Maksimilijanov nalog iz Freiburga v Breisgauu z dne 7. julija, da naj se na Dunaju mdr. zbere nekaj deških pevcev in

² To priložnost bi podpisani rad izrabil za opozorilo na napačno rabo Slatkonjenega imena pri avstrijskih avtorjih, ki mu vstavljajo besedico *von* (*Georg von Slatkonja*). Ni znano, da bi bil Slatkonja kdajkoli plemeniten, razen tega se besedica *von* takrat in še dolgo zatem ni postavljala pred priimek, marveč pred posest (npr. graščino, gospostvo), v imenu katere je bila oseba plemenitena.

se jih oskrbi z vsem potrebnim, da bodo peli pri bogoslužju. Na podlagi tega in še enega, posrednega dokumenta iz istega julija, ki govori tudi o tem, da naj ta zbor vodi Jurij Slatkonja, je nastalo mnenje, da naj bi prav ta na Dunaju ustanovil dvorno kapelo, deški zbor, poznejše Dunajske dečke. Marko Motnik si je v svojem prispevku *Med miti, legendami in dejstvi: »Dunajska« dvorna kapela v času Jurija Slatkonje* (str. 105–122) zadal nalogo, da razgali to mnenje kot mit in postavi dogajanje v realen okvir. Vse kaže, da ni šlo za nič novega, marveč za ožvitev glasbene prakse, ki z vzponi in padci seže nazaj do vojvode in kralja Alberta II. (V.), graditelja nove kapele Device Marije in sv. Elizabete, pozneje Device Marije in sv. Janeza Krstnika, v dunajskem gradu, imenovanem Hofburg, v dvajsetih letih 15. stoletja, ki poznogotsko predelana stoji še danes.³ Kot takšen je bil ta pevski korpus kljub pogosti fluktuaciji posameznih pevcev vezan na to zgradbo – v virih se omenja tudi kot »Burgkapelle« –, poleg tega pa ni dokumentov, ki bi kazali na to, da je njeno vodstvo v resnici prevzel Slatkonja.⁴ Na drugi strani pa imamo dvorno kapelo z duhovniki-kaplani, pevci in instrumentalisti, ki je Maksimilijana po zgledu dvornih kapel drugih vladarjev spremljala na njegovih potovanjih ter se udeleževala pomembnih državnih in cerkvenih dogodkov. Slatkonja je njeno vodstvo prevzel šele po smrti njenega dotedanjega vodje Hansa Kernerja leta 1501. Med znamenitimi glasbeniki in skladatelji, s katerimi je sodeloval, so Heinrich Isaac, od leta 1497 Maksimilijanov dvorni skladatelj, skladatelj in organist Paul Hofheimer in Isaacov učenec Ludwig Senfl.

Katarina Šter je v prispevku *Koralna glasba na Slovenskem v času Jurija Slatkonje* (str. 123–142) poznavalsko opravila svojo nalogo, upoštevajoč tudi pisne vire, ki govorijo o tem, ob katerih priložnostih in kako se je ta glasba izvajala. Z avtorico se je mogoče strinjati, da ta, obsegajoča tradicionalno enoglasno liturgično petje, tvori pomemben del glasbene reprodukcije – in s tega vidika je njen prispevek dobrodošel –, a bi si na tem mestu glede na temo publikacije vendarle želeli zvedeti kaj tudi o drugih glasbenih zvrsteh in kakšno je bilo pri nas takratno glasbeno življenje na splošno, četudi je dokumentov o tem zelo malo. Najpomembnejši so opisi petja in instrumentalne glasbe v dnevniških zapiskih Paola Santonina, kanclerja videmske kurije, ki je spremljal Pietra Carla, škofa škofije Caorle, na njegovi vizitacijski poti po Koroški, Kranjski in Štajerski v letih 1485, 1486 in 1487. O tem je bilo sicer že precej napisanega, a brez obravnave teh opisov, četudi ne vključujejo območja ljubljanske škofije, ostaja monografija o Juriju Slatkonji okrnjena. Le na dve opombi na str. 124 omejene reference na

³ Zadnji, zelo nadroben in na gradbenotehničnih raziskavah temelječ prikaz stavbne zgodovine dunajskega Hofburga v srednjem veku, vključno s kapelami, je Schwarz, Mario (ur.): *Die Wiener Hofburg im Mittelalter: L. Von der Kastellburg bis zu den Anfängen der Kaiserresidenz*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2015. Gl. tudi naslednjo opombo.

⁴ Stefan Gasch v poglavju o glasbi v monografiji, citirani v prejšnji opombi (Capellani, Cantores und Sängerknaben – Zur geistlichen Hofmusik der Habsburger im 15. Jahrhundert, str. 356–371, na str. 366) npr. trdi, da naj bi Slatkonja leta 1498 zamenjal dotedanjega vodjo pevcev Hansa Kernerja, vendar za to ne navaja vira. Nikjer ni rečeno, da je bilo Maksimilijanovo le posredno sporočeno navodilo iz tega leta, naj vodenje pevcev na Dunaju prevzame Slatkonja, tudi realizirano.

pregledne študije Jurija Snoja ne zadoščajo, poleg tega bi bilo dobro, da bi bilo Snojevo izredno pomembno odkritje dveh listov z večglasno, menzuralno glasbo poznega 15. stoletja⁵ citirano vsaj v kumulativni bibliografiji. Ta najdba namreč potrjuje Santoninovo poročanje o večglasnem figuralnem petju in priča o tem, da naše dežele niso toliko zaostajale za sosednjimi. Ne nazadnje je povsem legitimno vprašanje, ali bi Slatkonja kot vodja ene najpomembnejših evropskih glasbenih kapel na obiskih v domovini v takšnih razmerah lahko dajal spodbude za glasbeno življenje in glasbenike oskrbel z novim notnim materialom.

Zadnji vsebinski sklop je posvečen Slatkonjevim upodobitvam. Gašper Cerkovnik v svojem prispevku z naslovom *Upodobitve in portreti Jurija Slatkonje v zgodnjem novem veku* (str. 145–154) postavlja v ospredje njegovi upodobitvi v znamenitem lesoreznem ciklu *Zmagoslavni spreved Maksimilijana I.* in na votivni tabelni sliki Bernharda Strigla, namenjeni romarski cerkvi v Hietzingu pri Dunaju, s prizorom *Marijine smrti* z Maksimilijanom kot priprošnjikom (ok. 1518). Kar zadeva prvo upodobitev, gre za izrez iz lista, ki prikazuje triumfalni voz z Maksimilijanovo glasbeno kapelo, dela Hansa Burgkmairja iz leta 1517, ki ga v knjigi žal ni, čeravno bi bilo najprimernejše mesto zanj v besedilu Marka Motnika. Zato pa je toliko bolj vredna avtorjeva fotografija Slatkonjevega obraza na njegovem nagrobniku v dunajski stolnici v profilu, na kateri sta vidni obe značilni upodobljenčevi portretni potezi, markanten nos z nekoliko upognjenim grebenom in koničasta, naprej štrleča brada. Po teh potezah kaže, da je upodobitev na lesorezu zvestejša od tiste na Striglovi votivni tabli, ki je pristala v Mestnem muzeju v Strasbourgu, a je žal zgorela in jo lahko preučujemo le po fotografiji. Ne glede na to pa obe z nagrobnikom vred dokazujeta, kot ugotavlja avtor, da imamo opraviti z resničnimi, ne namišljenimi portreti. Od poznejših upodobitev Cerkovnik pritegne še kopijo lista iz cikla iluminacij Albrechta Altdorferja, ki ni ohranjen. Altdorferjev cikel je nastal med letoma 1512 in 1515, kopija pa je iz druge polovice 16. stoletja. Posebno študijo o Slatkonjevemu nagrobniku v dunajski stolnici pa je prispeval Matej Klemenčič (*Nekaj premislekov o nagrobniku Jurija Slatkonje*; str. 155–166). Razlog za to je že dalj časa znana, a v tej povezavi doslej spregledana objava dokumenta, ki razkriva navzočnost kiparja ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja, Oswalda Kitlla, leta 1511 na Dunaju. Avtorstvo Slatkonjevega nagrobnika iz okoli leta 1518, ki prikazuje škofa v celi postavi, stoječega v renesančni niši, enega najodličnejših del te vrste v avstrijskem in južnonemškem prostoru, se je doslej izmikalo kakršnikoli opredelitvi. Z zgodovinskim podatkom legitimirana primerjava z Ravbarjevim nagrobnikom v Gornjem Gradu iz leta 1527 in drugimi Kitllovimi deli na Slovenskem se povečuje možnost, da je ustvarjalec Slatkonjevega nagrobnika prav Kitell. Atribucija sicer ni povsem zagotovljena, a jo podpirajo zgodovinske okoliščine: gre v prvi vrsti za humanista Avgušтина Prygla, Slatkonjevega tajnika v letih 1513 do 1519 in arhitekta njegove dunajske palače, ki je bil tesen Ravbarjev prijatelj in je temu

⁵ Snoj, Jurij: Dva lista z Binchoisovo in brezimno glasbo 15. stoletja v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici. *Muzikološki zbornik*, XXXIV, 1988, str. 5–20. Lista sta bila zalepljena v notranjo stran lesenih platnic rokopisa Ms 71, ki je bil nedvomno v rabi na Slovenskem.

pomagal pri zidavi ljubljanskega škofijskega dvorca in rezidence v Gornjem Gradu. Prav on bi namreč lahko Kitlla priporočil Ravbarju.

V tej knjigi objavljeni prispevki so bili predstavljeni na znanstvenem sestanku, ki ga je ob petstoti obletnici Slatkonjeve smrti in v soorganizaciji Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU 15. septembra 2022 pripravila Slovenska matica. Urednici, Lilijana Žnidaršič Golec iz Arhiva Republike Slovenije in Metoda Kokole z Muzikološkega inštituta ZRC SAZU, sta poskrbeli za lično in priročno, vsebinsko zaokroženo publikacijo. Tako so strokovni krogi in drugi zainteresirani bralci dobili v roke novo, tehtno in z novimi dognanji obogateno referenčno delo o Juriju Slatkonji, ki bi zaslužilo še izdajo v kakem tujem jeziku.

Janez Höfler

Darja Mihelič, **Obzorje duha Istranov zgodnjega novega veka. Popis zapuščine premožnega meščana (1599)**, Koper 2023; založba Annales, 196 strani.

V uvodnem poglavju je avtorico predvsem zanimala izkoriščenost arhivskih virov za raziskavo problematike, ki jo je nameravala obdelati. Poudarila je, da je še veliko nepregledanega arhivskega gradiva, to pa predstavlja največji izziv za preučevanje dognanj o preteklosti, ki naj bi dopolnilo doslej znano podobo. Opozarja, da je skušala Alja Brglez na podlagi nekaterih izbranih virov sicer razkriti urbanistično, bivanjsko in kulturno podobo mesta Piran konec 16. in v začetku 17. stoletja, vendar ji manjkajo podatki o izobraženosti istrskih meščanov, med njimi o knjigah, ki naj bi jih imele posamezne piranske družine.

V naslednjem poglavju se je lotila zgodovinskega razvoja v 15. in 16. stoletju. Zanima jo dogajanje v jugovzhodni Evropi, kjer je bil politični razvoj povezan s prodorom osmanskih Turkov. Ti so v drugi polovici 15. stoletja vpadali tudi v Istro, medtem ko je v prvih desetletjih 16. stoletja ton dogajanju dajala beneško-habsburška vojna, ki je potekala v neposrednem zaledju Pirana. Predstavi tudi gospodarsko stanje v Evropi, kjer opozarja na veliko obremenjenost kmetov z raznimi dajatvami in davki. V intelektualnem in kulturnem življenju je postala zelo pomembna vloga mest, povezana pa je bila (tudi) z Gutenbergovim epohalnim izumom tiska, medtem, ko je v verskem pogledu 16. stoletje zaznamoval protestantizem.

Severozahodna Istra je sledila splošnemu evropskemu razvoju. Avtorica navaja širjenje tiska, šol in znanstvenih ustanov, omeni številne znane in vplivne učenjake ter literarne, likovne in glasbene ustvarjalce v Piranu in Kopru. Pomembno središče humanizma na severu Istre je predstavljal Trst.

Zelo pregledno je poglavje o najpomembnejših fondih Piranskega arhiva. Med vicedomskimi kodeksi je posebej zanimiva serija, v kateri so navedene zapuščine s podrobnimi popisi premoženja pokojnih piranskih meščanov. Zapuščinski inventarji, ki jih je pri nas na kranjskem gradivu prvi sistematično obravnaval Marko Štuhec, predstavljajo podatkovno izjemno bogate zapise, odkrivajo rodbinske povezave in nudijo vpogled v premoženje posameznika in način življenja. Med piranskimi zapuščinskimi inventarji se nahaja tudi popis premoženja premožnega intelektualca Almeriga Petronija iz konca 16. in začetka 17. stoletja. Na enajstih listih (22 strani) je navedeno pokojnikovo impozantno nepremično in premično imetje v Piranu, Umagu in Bujah, med katerim zbuja pozornost enkratni popis 366 knjig. Vsebina knjig je zelo pestra. Poleg teologije

in filozofije so tu knjige s področja zgodovine, prava, jezikoslovja, leposlovje, gramatike medicine, naravoslovja, vzgoje itd. Avtorji, v kolikor so znani, so bodisi komentirani in interpretirani antični klasiki, ali sodobni erudti, ki si pogosto nadevajo imena antičnih učenjakov. Za nekatere knjige je v inventarju omenjeno, da so stare in poškodovane, medtem, ko popis ne navaja leta in kraja izdaje posameznega dela, vendar je bilo ob rekonstrukciji popisa mogoče ugotoviti, da jih je bila večina natisnjena v bližnjih Benetkah. Raznolikost knjižnih vsebin opozarja, da imamo pri Almerigu opravka z zelo razgledanim meščanom. Za naša primorska mesta je takšen katalog bogate zasebne knjižnice unikaten. Se pa bo verjetno našla še kakšna podobna zasebna knjižnica, ker je velik del piranskega arhiva še neraziskan, še v večji meri pa to velja za koprski arhiv, ki je zdaj dostopen v arhivu v Benetkah.

Drugi del raziskave je avtorica posvetila družini Petronio iz katere je izhajal pokojni Almerigo. Bil je bil sin Nikolaja in njegove žene Katarine. V inventarju je označen kot vdovec. Zapustil je dve hčeri, mladoletno Marijo in odraslo Fantino, ki je bila poročena s Peierom. Imetje Almeriga je bilo podrobno popisano in ocenjeno v prisotnosti enega od štirih mestnih sodnikov in treh cenilcev – justiciarijev, piranski podestat pa je določil varuha in skrbnika obeh dedinj. To naj bi zagotovilo, da bo mladoletna Marija ob svojem času prejela ustrezen delež premoženja. Priča in overovatelj zapisa je bil doktor obeh prav (cerkvenega in civilnega) Nikolo Caldana, vicedom piranske skupnosti in ugleden piranski meščan.

Zapuščinski inventar ponuja tudi podatke o sorodstvenih povezavah družine Petronio, ki jo je mogoče slediti nazaj v 13. stoletje in ki jih je avtorica predstavila v posebnem poglavju. Številne podatke o družini, njenem premoženju kot vlogi in funkcijah njenih članov v piranski komuni nudijo oporo, matične knjige, solne pogodbe in drugi viri, ki jih je avtorica upoštevala pri predstavitvi te vsekakor premožne piranske družine.

Sledi podrobna predstavitev Almerigovega premoženja. Zapustil je dve hiši z vrtovi v piranski osrednji četrti, hišo v miljski četrti in hišo pri ribolovnem območju. Hiše so bile opremljene s pohištvom, med drugim s klopmi, mizicami, naslonjači, skrinjami, posteljami (tudi z baldahinom) itd. Navedena je kuhinjska oprema, razne slike in portreti, ogledala, glasbeni instrumenti in orožje. Navedeni so oljčni nasadi in soline, ki so predstavljale glavno premoženje družine. Opisane so tudi nepremičnine v Umagu in Bujah. Sledi podroben opis premičnega inventarja v prvi in drugi hiši, kjer je družina prebivala, z dragocenostmi in nakitom vred. Zanimiva je omemba okrogle škatle polne spisov in pisem. Znatno vrednost je predstavljal gospodinjski inventar, zelo številni in pestri so bili izdelki iz blaga (npr. posteljnine, perilo, obleke). Posebno pozornost je avtorica namenila popisu 366 knjižnih del različnih vsebin (natančno jih je predstavila v posebni monografiji: Popis knjižnice Pirančana Petronija iz 16. stoletja, Koper 2024), obdelala pa je tudi denarne enote in mere, ki se omenjajo v popisu.

V zadnjem poglavju je avtorica opisala vir, ki je napisan v precej kurzivni latinični pisavi ter v beneško italijanskem govoru z nekaj lokalnimi posebnostmi in tudi latinskimi besedami, ter ga – tako kot številne druge dokumente piranskega

arhiva (predvsem notarske knjige) – tudi vzorno objavila, skupaj s stvarnim in imenskim kazalom ter posnetkom celotnega zapuščinskega inventarja. Na koncu knjige je kratek povzetek v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku.

Darja Mihelič s pričujočo knjigo ni predstavila le premoženje in s tem materialno okolje uglednega piranskega meščana Almeriga Petronia, ampak na podlagi knjižnega inventarja tudi njegovo duhovno obzorje, iz katerega je mogoče sklepati tudi na intelektualno okolje v takratnem Piranu. Knjiga je vsekakor pomemben prispevek k poznavanju življenja meščanov v Piranu na prelomu 16. v 17. stoletje.

Ignacij Voje

Sergije Dimitrijević, **Tuji kapital v gospodarstvu bivše Jugoslavije**. Ljubljana: Sophia, 2023, 386 str.

Prevod pričujoče knjige smo dobili kar 65 let po njenem izidu. Knjiga je avtorjeva doktorska disertacija, ki jo je zagovarjal leta 1957 na Pravni fakulteti Univerze v Beogradu in je leto pozneje izšla v novoustanovljeni knjižni zbirki z naslovom Ekonomska biblioteka. Zbirko je oblikovala takratna Zveza ekonomistov Jugoslavije, posvojila pa jo je beograjska založba Nolit. Ta knjižna zbirka je bila prva pomembna pridobitev povojnega vzleta jugoslovanskih ekonomistov, ki so odločilno vplivali na univerzitetno izobraževanje ekonomistov vse do razpada Jugoslavije. Snovalci zbirke so načrtovali izdajanje šestih knjig letno: dve monografiji teoretične narave, dve monografiji iz uporabnih ekonomskih disciplin, eno monografijo s področja drugih ekonomskih disciplin (ekonomska zgodovina, ekonomska statistika itd.) in en prevod tuje knjige. V nekaj letih je zbirka prispevala precej zanimivih knjig. Med slovenskimi avtorji so svoje mesto v njej našli Ivan Lavrač, Aleksander Bajt in Dolfe Vogeltnik. Dimitrijevićeva knjiga je seveda zasedla mesto, namenjeno ekonomski zgodovini. Ni nepomembno omeniti tudi to, da je knjiga izšla ob koncu obdobja, ko je imela gospodarska zgodovina Jugoslavije zagotovljeno mesto v predmetnikih jugoslovanskih ekonomskih fakultet, pa tudi dejstva, da so nekatere pomembne doktorske disertacije s področja ekonomije bile pridobljene prav na pravnih fakultetah. Gospodarska zgodovina je bila postopoma izločena iz študijskih programov, doktorske disertacije s področja ekonomije pa so se iz pravnih preselile na ekonomske fakultete. Zanimanje za gospodarsko zgodovino je izginjalo tako med ekonomisti kot zgodovinarji, živela je v senci paradnih disciplin.

Ni mogoče ugotoviti kakšen je bil vpliv Dimitrijevićeve knjige ob izidu. Vsaj v vodilnih ekonomskih revijah tistega časa nisem našel njene predstavitve. Pri nas so knjigo poznali starejši gospodarski zgodovinarji. Sam avtor se je po njenem izidu usmeril v preučevanje delavskega gibanja v Srbiji in Jugoslaviji, srednjeveške srbske zgodovine in numizmatike. Vprašamo se torej lahko, zakaj naj bi bil prevod te knjige zanimiv za slovenske bralce. Moj odgovor je, da zaradi podobnih razlogov kot v času njenega izida. To je bil čas, v katerem je obstajalo precejšnje zanimanje za zgodovino kapitalizma na ozemlju takratne Jugoslavije. Kapitalizem je ponovno tukaj, z njim tudi tuji kapital in prakse, ki jih je socialistična doba prekinila. Pri tem je zanimivo, da prevod knjige ni nastal na pobudo ekonomistov ali zgodovinarjev.

Pobuda je prišla iz kroga sociologov, zbranih okoli dr. Rastka Močnika, predvsem njenega prevajalca dr. Marka Kržana, ki želijo s svojimi prizadevanji zlasti v okvirih Založbe */cf in založbe Sophia obuditi zanimanje za pri nas pozabljeno področje gospodarskega razvoja, ki je izginilo iz študijskih programov ekonomskih fakultet. Natančneje, gre za enega izmed pristopov pri obravnavi gospodarskega razvoja, ki poudarja razvojno odvisnost in s katerim se v naše intelektualno okolje vrača zanimanje za imperializem, monopolni kapitalizem, finančni kapital, odnose med centrom in periferijo. V dobi socializma smo lahko o tem brali v številnih prevedenih delih, ki so teoretično in empirično obravnavala izkušnje dežel v razvoju, kar so nekateri ekonomisti poskušali prenašati tudi v domače razprave med razvitimi in nerazvitimi. Ta pristop ne sodi v glavni tok prevladujoče, to je ameriške ekonomske misli, ki v celoti dominira tudi v našem izobraževalnem sistemu. Zato je tudi pojmovanje gospodarskega razvoja in modernizacije pri nas pod velikim vplivom utemeljevanja vloge tujih neposrednih investicij, o čemer priča tudi nedavni zapis glavnega ekonomista Gospodarske zbornice Slovenije v časniku *Delo*, ki je zapisal, da bi morali bolj spodbujati ambicioznost naših izvoznih šampionov, vključevanje v verige vrednosti multinacionalk in multinacionalke privabiti k investicijam v slovensko gospodarstvo. Opozorim naj npr. na delovanje Ameriške gospodarske zbornice v Sloveniji (AmCham Slovenija), Britansko-slovenske gospodarske zbornice – BSCC, Slovensko-nemške gospodarske zbornice, Avstrijsko-slovenske trgovinske zbornice, ki včasih razumejo pojem poslovnega okolja zelo široko in želijo vplivati tudi na delovanje delnih družbenih sistemov, kot so na primer zdravstvo, izobraževanje, socialna zavarovanja, davki ipd. Brez kakršnekoli zadrege lahko zapišem, da je njihova temeljna naloga vplivati na državno politiko, ki naj bi sledila njihovim poslovnim ciljem.

Gledano s tega zornega kota, je Dimitrijevičeva knjiga naravnost izjemna demonstracija analiziranja, razumevanja in ocenjevanja ekonomskega in političnega razvoja neke dežele v luči vpliva tujine in tujega kapitala. Zanimal ga je vpliv tujega kapitala na jugoslovansko gospodarstvo med svetovnima vojnama, njeno zunanjo in notranjo politiko. Njegovo temeljno sporočilo je bilo, da je takratni Jugoslaviji, ob velikosrbski buržoaziji, narekoval tuji kapital, oba skupaj pa sta predstavljala vladanje finačnega kapitala. Ocenil je, da je imel tuji kapital negativen vpliv na gospodarski razvoj in družbene odnose v takratni državi. Jasno je, da je bila v skladu s socialistično usmeritvijo države po drugi svetovni vojni odprava tujega kapitala predpogoj oblikovanja plansko usmerjanega in na državni lastnini temelječega gospodarstva.

Dimitrijevič je svoje raziskovanje tujega kapitala opravil na bogatem fondu 5000 svežnjev dokumentov o posameznih podjetjih, zbranih pri Upravi za ljudsko premoženje in Gospodarskem svetu FLRJ. Iz dokumentov je pridobil verodostojne podatke o naložbah tujega kapitala v jugoslovanskih podjetjih okoli leta 1940, o odvisnosti teh podjetjih od tujine in o politikah njihovih lastnikov. Slika seveda ni bila popolna, saj pridobljeni podatki zaradi povsem utemeljenih objektivnih razlogov, ki jih je pojasnil, niso zajeli vseh podjetij. Poleg tega, da je posebno pozornost namenil podjetjem, ki so delovala kot delniške družbe, ne glede na to

ali so delovale kot podružnice (namesto delniškega kapitala so izkazovale dotirani kapital) ali kot domače delniške družbe (s celotnim ali delnim tujim kapitalom), je pomembno tudi to, da v raziskavo ni vključil tujih virov v obliki državnih oziroma javnih posojil oziroma posojilnega kapitala na sploh.

Dimitrijevičeva ocena je nedvoumna: jugoslovansko gospodarstvo je bilo privesek razvitih industrijskih držav in je imelo polkolonialni značaj, za katerega je značilen odnos med metropolami in kolonijami, med centrom in periferijo, odnos, v katerem tuji in domači kapital nista bila v tekmovalnem ali konfliktnem razmerju, saj je tuji kapital pletel mrežo odvisnosti s pomočjo domačega. Verige vrednosti, kot se jim danes reče, pa so delovale tako, da so črpale iz ekstraktivnih dejavnosti, onemogočale organsko povezavo med domačimi surovinskimi oziroma ekstraktivnimi dejavnostmi in predelovalnimi industrijami oziroma panogami, ki so prozvajale predmete končne porabe. Nad njimi pa je bedel tuji finančni kapital, ki je obvladoval jugoslovansko bančništvo.

Dimitrijevičevo knjigo bi morali vzeti kot enega izmed možnih zgledov za obravnavo vpliva tujine na sodobno slovensko gospodarstvo in politiko. Če se je Dimitrijevič moral prebijati od spodaj navzgor in je iz arhivskega gradiva sestavljal celovite slike, pa danes lahko začnemo tudi od zgoraj navzdol, kar omogočajo statistični podatki Banke Slovenije o tujih investicijah in finančnih računih, iz katerih lahko iz ptičje perspektive razberemo težo tujega kapitala v slovenskem gospodarstvu in se potem spuščamo navzdol po panogah in področjih ter posameznih subjektih. Kar se je nekoč dogajalo pod vplivom posameznih držav in njihovih kapitalov, danes poteka pod institucionalno ureditvijo Evropske unije. Da v njej sobivata center in periferija vsaj od krize 2007/2008, ni več skrivnost.

Neven Borak

Janez Mulec, **Življenjska pot matematika Iva Laha**. Postojna: samozaložba, 2023, 181 str.

Mikrobiolog prof. dr. Janez Mulec je v samozaložbi izdal knjigo *Življenjska pot matematika Iva Laha* (Postojna, 2023), ki je izšla jeseni 2023, zgolj nekaj tednov pred avtorjevo smrtjo. Monografija je razdeljena na dva sklopa: avtorjev esej o Lahu (njegovem opusu in življenju) ter sklop prepisov dokumentov iz zapuščine Iva (Janeza) Laha (Štrukljeva vas pri Cerknici 1896 – Ljubljana, 1979). V prvem delu je na kratko predstavljena življenjska pot Iva Laha; njegov odhod v Ljubljano (najprej v Marijanišče, nato pa na klasično gimnazijo v Ljubljani), mobilizacija z bojevanjem na Soški fronti, študij matematike in fizike ob koncu vojne na Dunaju, bojevanje na Koroškem pod vodstvom Franja Malgaja, odhod na študij v Zagreb, delovanje na področju tematike pokojninskega zavarovanja (tako službeno kot raziskovalno) in na publicističnem in društvenem področju, po drugi svetovni vojni pa življenjski prelom z izbrisom iz volilnega imenika in službenim delovanjem v Zagrebu in Beogradu. Po drugi svetovni vojni je Lah pravzaprav – takrat že v zelo zrelih letih za matematika – dosegel svoj intelektualni zenit z objavo formul, ki so bile v mednarodnih strokovnih krogih razglašene za Lahova števila (Lah numbers). Na službenem področju pa je bil Lah vključen v meddržavna pogajanja z Italijo in Zvezno republiko Nemčijo glede vojne odškodnine; njegove formule, izdane v knjigi *Računske osnove socialnega zavarovanja* (Zagreb, 1947), so bile podlaga za izračun vojnih reparacij Italije in Zvezne republike Nemčije. Kot vesten državni uslužbenec in strokovnjak je opozarjal na napake jugoslovanskih predstavnikov v pogajanjih, s čimer si je namesto napredovanja in pohval pridobil vplivne nasprotnike. Avtor zastopa tezo, da je bil Lah šikaniran in pozneje prezrt iz ideoloških vzrokov, pri čemer je kot vodilni argument navedena konfiskacija in nato uničenje Lahove knjige *Računske osnove socialnega zavarovanja*. Strokovna podlaga za pridobitev vojne odškodnine iz naslova pokojninskega zavarovanja pa je bila označena za nemarksistično. Sprejeta je bila odločitev, da se Lahova formula ne uporabi za izračun škodnega zahtevka do »bratske« Madžarske v zvezi s plačanimi pokojninskimi prispevki med drugo svetovno od Madžarske okupiranega jugoslovanskega ozemlja. Za Laha je bilo pokojninsko zavarovanje strokovno vprašanje, zato je protestiral zaradi uničevanja gradiva pokojninskih zavodov in preveč radodarnega in netransparentnega podeljevanja pokojnin. Ob dopolnjenem šestdesetem letu

je bil upokojen, čeprav je še naprej redno hodil v službo, njegova pokojnina pa je bila nižja ob bolj (politično in socialno) pragmatičnih sodobnikov.

Avtorjevo študijo bi bilo potrebno dopolniti z natančnim pregledom gradiva o Lahovem delovanju na pokojninskem zavodu v Ljubljani, Zagrebu in zveznem statističnem uradu v Beogradu, vendar je mogoče oceniti, da je bil Lah spoštovan med stanovskimi tovariši (in tudi politiki) kot strokovnjak, nesporna avtoriteta.

Zavist je verjetno botrovala k denunciaciji Lahove žene Marije neposredno po drugi svetovni vojni in tudi Iva (Janeza) Laha ob pripravi volilnih imenikov. Žena je bila od 12. maja do 10. junija 1945 v zaporu, nato izpuščena na prostost brez obtožbe, Ivo Lah pa je bil septembra 1945 izbrisan iz volilnega imenika na podlagi obtožbe bivšega domobranskega podčastnika, da ga je Lah nagovarjal za vstop k domobrancem. Lah se je pritožil nad izbrisom, vendar mu je uspelo doseči vnovičen vpis v volilni imenik šele dvanajst mesecev pozneje. Skupaj z njim – z naknadno anonimno obtožbo o posedovanju Hitlerjeve slike v stanovanju – je bila iz volilnega imenika izbrisana še žena, ki je s tem izgubila državno invalidsko pokojnino. V pritožbi je Marija Lah opozorila na neupoštevanje volilnega zakona in napačno ugotovljeno stanje. Priznala je, da je brala časopise, v katerih je bila natisnjena Hitlerjeva fotografija, zanikala pa je izobešanje Hitlerjevega portreta v stanovanju. Ob tem pa je opozorila, da iz imenika niso bili izbrisani sosedi, ki so izobesili nemško zastavo 20. aprila 1941, na Hitlerjev rojstni dan. Ostro je nasprotovala pavšalni oznaki o domnevno idejnem sodelovanju s sovražniki slovenskega naroda, kot nekonkretiziranemu in napačnemu očitku, saj ni imela stikov z »Nemci ne z Italijani ne z ostalimi sovražniki slovenskega naroda niti ustmenih niti pisemenih«. Pogumno je v pritožbi zapisala, da obstaja zakon o kaznivih dejanjih in ne o kaznivih idejah in mislih.

V drugem delu monografije so objavljeni dokumenti iz Lahove zapuščine. Gre za Lahove avtobiografske prozaične spise (recimo o zagovarjanju živali), življenjepise z bibliografijo, dopise predstojnikom in pritožbe (zaradi izbrisa iz volilnega imenika in na odločbo o odmeri pokojnine). Monografija je poklon matematiku, specialistu za kombinatoriko in pokojninska zavarovanja.

Željko Oset

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvodkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitvijo). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Marcellinus von Dalmatien und die Frage der
Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit8–29
Marcelin iz Dalmacije in vprašanje osamosvojitve
Dalmacije v njegovem času
- Svit **Komel**, Vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške
odveze na Kranjskem30–99
Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys
on the execution of the land relief in Carniola
- Miha **Zobec**, Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891)
med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot
vaškega mogotca 100–119
Tomaj landowner and politician Anton Černe (1813-1891)
between Vienna and his community of origin:
a close-up look at the life of a village tycoon
- Tomasz **Jacek Lis**, Austrian-Croat relations in Habsburg
Bosnia and Herzegovina120–147
Avstrijsko-hrvaški odnosi v habsburški Bosni in Hercegovini
- Žarko **Leković**, An overview of Political, Diplomatic and Social
Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War 148–166
Pregled političnih, diplomatskih in družbenih razmer
v Črni gori na predvečer prve svetovne vojne
- Biljana **Ristić**, Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki168–190
The Field Hospitals and Military Cemetery in Škofja Loka
- Oto **Luthar**, Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih
vprašanjih zgodovinskega192–215
Summer with Thucydides. On Some Current
Questions of Historiography

- Robin **Dolar**, Zgodovina skozi periodizacijo:
 pojem pozne predmodernosti270–326
 History Through the Lens of Periodization: The Concept of Late
 Premodernity
- Neva **Makuc**, Prva habsburško-beneška vojna in dnevnik
 Leonarda Amasea iz obdobja 1508–1510328–342
 The First Habsburg-Venetian War and Leonardo Amaseo's
 Diary from 1508–1510
- Nina **Ošep**, Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki
 gospodstva Gornji Grad344–375
 Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys
 on the execution of the land relief in Carniola
- Jan **Lhoták**, Burghership and honorary burghership in
 the Habsburg monarchy 1848–1918.
 Honorary categories or conflictual political fields?376–402
 Meščanstvo in častno meščanstvo v habsburški monarhiji 1848–1918.
 Častne kategorije ali polja političnih konfliktov?
- Jan **Bernot**, Boj za šolo na Travi. O nacionalni diferenciaciji na obrobju
 Kočevske v zadnjih desetletjih 19. stoletja404–420
 Struggle for a School at Trava. On National Differentiation
 on the Outskirts of the Gottschee Region in the Final Decades
 of the 19th Century
- Janez **Mlinar**, Tone **Smolej**, Ljudmila Štrekelj, pozabljena
 prva slovenska doktorica zgodovine422–439
 Ljudmila Štrekelj, the Forgotten First Slovenian Woman
 with a Doctorate in History
- Gašper **Gabrijelčič**, The Origins of U.S. Bilateral Foreign Assistance.
 The Marshall Plan – A Benchmark for Contemporary
 U.S. Foreign Aid?440–469
 Začetki bilateralne zunanje pomoči ZDA.
 Marshallov načrt – zlati standard za sodobno zunanjo pomoč?

Zapisi – Notes

- Rok **Stergar**, Walter Lukan, zgodovinar dunajske šole
(ob njegovi osemdesetletnici)472–477
Walter Lukan, a historian of the Vienna School,
on the occasion of his 80th birthday

Jubileji – Anniversaries

- Osemdeset let prof. dr. Janka Prunka (Jure Perovšek)218–221
Janko Prunk – An Octogenerian
- Salvator Žitko – osemdesetletnik (Dušan Mlacović)222–224
Salvator Žiško – An Octogenerian
- Metod Benedik – osemdesetletnik (Bogdan Kolar)225–228
Metod Benedik – An Octogenerian
- 95 let dr. Eme Umek (Andrej Nared)480–483
On the Occasion of Dr Ema Umek's 95th Birthday

V spomin – In memoriam

- Ana Benedetič (Tatjana Dekleva)230–232
- Miloš Fon (Rajko Bratož)233

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

Poletna šola Okoljska zgodovina in historična ekologija Dinarskega krasa (Ljubljana, 25.–30. september 2023) (Brina Kotar)	236–238
Summer School Environmental History and Historical Ecology of the Dinaric Karst	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Žarko Lazarevič, Marta Rendla, Janja Sedlaček, Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992) (Bojan Balkovec)	240–242
Ana Cergol Paradiž, »Bela kuga«: ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama (Irena Selišnik)	243–245
Daniel Siter, Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941–1945 (Tomaž Teropšič)	246–248
Robovi, stičišča in utopije prijateljstva. Spregledane kulturne izmenjave v senci politike (Žiga Smolič)	249–253
Julie Rak, False Summit: Gender in Mountaineering Nonfiction (Julija Šuligoj)	254–258
Herwig Wolfram, Rimsko cesarstvo in njegovi Germani: priповed o izvoru in prihodu (Rok Ribič)	486–489
Lilijana Žnidaršič Golec, Metoda Kokole (ur.), Jurij Slatkonja (1456–1522): od Kranjske do Dunaja (Janez Höfler) ...	490–494
Darja Mihelič, Obzorje duha Istranov zgodnjega novega veka. Popis zapuščine premožnega meščana (1599) (Ignacij Voje)	495–497

Sergije Dimitrijević, Tuji kapital v gospodarstvu bivše Jugoslavije (Neven Borak)	498–500
Janez Mulec, Življenjska pot matematika Iva Laha (Željko Oset)	501–502

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	259–262, 504–507
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 78, 2024	508–512
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 78, 2024	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 3-4 (170) | str. 263–512